AKLETME ÜZERİNE

HAMDİ TAYFUR

mana

“Sevgi ve merhameti sonsuz Allah’ın adıyla.”

İLİMYURDU YAYINCILIK 51

ISBN: 9798-605-5793-56-

Kitabın Adı:
AKLETME ÜZERİNE

Yazan:
Hamdi TAYFUR

İç Düzen:
İlimyurdu Yayıncılık

Kapak Tasarımı:
www.LimraAjans.com

Baskı-Cilt
Enes Basın Yayın ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 10/212 Topkapı/İstanbul
Tel: (0212) 5014763 Fax: (0212) 5010840
Matbaa sertifika No: 12469

ilimyurdu

Sofular Mah. Kıztaşı Cad. No: 9/2 Fatih/İstanbul
Tel.: 0212 533 05 35 Faks: 0212 631 53 69
web: www.ilimyurdu.com
e-mail: info@ilimyurdu.com
Yayınevi sertifika No: 11737

"AKLETME" ÜZERİNE

Hamdi TAYFUR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

“Kur’an akletmemeye karşı bir manifestodur” desek, çok abartılı bir söz söylemiş olmayız. Çünkü o kitap bütün olarak insan aklına hitap etmekte ve düşünmeyi, tefekkürü, görmeyi, hatırlamayı, ibret almayı, okumayı, bilmeyi ısrarla vurgulamaktadır. Sunulan tüm deliller “akletme”ye teşvik üzerinedir.”Akletme” kelimesine benzer ve yakın anlamlı kelimelerin kullanılışını da dikkate aldığımızda, her beş ya da altı ayetten birinde (yaklaşık bin ayet) düşünmeye bir vurgu ve yönlendirme vardır. İnsanların çoğu Kur’an’ı bir hüküm kitabı olarak görme eğilimindedirler. Oysa yaklaşık olarak sadece yüz altmış ayetten birisi (toplam ayet sayısının yüzde iki buçuğu) “hüküm”le ilgilidir. Bu da Allah’ın bizim akletmemize ne kadar çok önem verdiğinin bir göstergesidir.

Bu böyledir. Çünkü insan olarak bizleri, bildiğimiz diğer yaratılmışlardan ayıran temel vasıf nedir diye sorulsa iki özellikten bahsetmemiz zorunludur. Bunlardan birisi insanın “irade sahibi bir varlık” olmasıdır. Yani insan seçme özgürlüğüne sahip bir varlıktır. Önüne seçenekler geldiğinde özgürce seçimini yapabilir. Böyle bir istitaat ile yaratılmıştır insan. Bu nedenle de sorumludur. Yaptığı seçimler onu sorumlu kılar ve bu tercihlerine göre bir karşılık görür. Bu seçimini özgürce yapabilmesi için teçhiz olduğu ikinci vasıf ise “iyiyi kötüden, güzeli çirkinden, doğruyu yanlıştan, temizi necisden, adaleti zulümden ayırt ede-

bilme vasfı"d ır. İşte bu vasıf ancak aklederek ortaya çıkan bir vasıftır. Seçenekler arasındaki farkları ayırt edip müspet olan yönü tercih edebilmenin "akletmek" ten başka bir yolu yoktur. Ancak akleden bir varlık seçebilir.

Bu nedenle Kur'an peygamberin kalbine, yani akletmenin merkezine inmiştir. İnen ayetler insana akletmesini teşvik edecek şekilde hitap etmiştir. Peygamber de insanlara hitap ederken;

"Niçin aklına uyuyorsun?

Akletmek şeytandandır,

Aklına değil bana uy,

Düşünmeyi bırak sadece tâbi ol"

dememiştir. Tersine düşünmeyi, akletmeyi, tefekkürü teşvik etmiş ve insandaki bu melekeyi uyandırmak ve aklın önüne konulan engelleri ortadan kaldırmak için mücadele etmiştir.

Ancak "akletme" çok uzun zaman önce Müslümanların yaşadığı toprakları terk etti. Sorunlarımızın temelinde yatan sebeplerden birisi de budur. "Akletme"yi tekrar gündemimize almadıkça, yeniden doğru bir şekilde düşünmeye başlamadıkça, aklın önünde dağlar gibi birikmiş engelleri aşmadıkça bu sorunlarla başa çıkabilmemiz pek mümkün olmayacak.

İşte bu temel noktadan hareket ederek yazdığım bir dizi makalenin bir araya getirilmesiyle "Akletme Üzerine" isimli bu kitap ortaya çıktı. Her ne kadar makaleler bağımsız makaleler olsa da, aynı konunun farklı boyutlarını işlemesi yönünden birbirini tamamlamaktadır. Mevcut sıralama ile makaleler birbirinin devamı olma niteliğini kazanmıştır.

İlk iki bölüm sorunun ortaya konulması, boyutlarına işaret edilmesi, önemli temel kavramların anlamlarının açıklanması açısından bir tür giriş mahiyetindedir. Akıl, heva, zihin, zihniyet, oluşturucu akıl, oluşturulmuş akıl, vahiy, akıl-vahiy ilişkisi, rasyonalizm gibi kavramlar ve sorunlar çerçevesinde konu bu iki bölümde tartışılmıştır.

Kalp kavramının açıklandığı ve Kur'an'da ve Arap dilinde

ifade ettiği anlamın açıklandığı sonraki bölümde hedeflenen husus; en az “akletme” kadar önemli bir kavram olan “kalp” kavramının düşünme ile ilişkisinin ortaya konulmasıdır. İnsanın maneviyatının merkezi veya iç dünyasının devleti olan kalp, buraya kim hükmederse onun hizmetinde olan bir imparatorluk gibidir. Çünkü insan kalbiyle sadece akletmez. Kalbiyle iman eder, kalbiyle hidayet bulur, kalbiyle sorumluluğunu hisseder. Bu müspet eylemlerin yanı sıra kalbiyle eğrilir, sapar, inkâr eder; kalbiyle günahkâr olur ve nifaka düşer. Kalp selim veya münib bir kalp olabileceği gibi mühürlenmiş ve çöplüğe dönmüş hastalıklı bir kalp de olabilir. Kısacası kalp manevi mücadele sahasıdır. Buradan nifak, küfür ve fücuru uzaklaştırıp iman ve takvayı hâkim kılabilmek için akletmek ve akletmenin önündeki engelleri kaldırmak zorundayız.

İşte sonraki bölümlerin bir kısmı akletmenin önündeki engellerin neler olduğu üzerinedir. Bunları ortaya çıkarmak gerekir ki bunlardan kurtulalım ve akledebilelim.

Son bölümler ise Arapçada “akletme” kavramı ve bu kavram ile doğrudan ilgili olan kavramların Kur’an’da kullanılışlarıyla ilgilidir.

Konuyu araştırırken ve ele alırken felsefe ve kelamda “akıl” kelimesinin kullanımına hemen hemen hiç değinmedim. Çünkü amacım bir kavramın veya durumun felsefi veya kelâmî açıklamasını yapmak ve düşünce tarihinde bu meselenin nasıl tartışıldığını açığa çıkarmak değildi. Yukarıda açıklamasını yaptığım pratik sorundan yola çıktım ve bu kitaptaki sonuçlara ulaştım. Her düşünme ameliyesinde olduğu gibi çıkartılan bu sonuçlarda da doğrular kadar yanlışlar da bulunabilir. Çünkü akletme ameli ancak akletmenin önündeki tüm engeller kaldırıldığı zaman tam bir sonuca ulaşabilir. Bu ise yüzde yüz oranda başarılması zor olan bir iştir. Doğru olduğu kesin olan bir şey varsa o da “akletmek”ten asla vazgeçmemenin gerekliliğidir. Çünkü her şey -ilahi kitaplar bile- tahrif olur, bozulur ve onların aslına ulaşmak belki mümkün olmaz ama işleyen bir

vicdan ile bozulmamış bir fıtratın işlevsel hale getireceği “akletme” ameliyesi, insanoğlu var olduğu müddetçe, her zaman bir imkân olarak mevcudiyetini sürdürecektir. İşte bu kitapta Kur’an’dan ve hayattan getirilen delillerle bu hususlar ortaya konulmaya çalışıldı.

Yazdığım makalelerin makale olarak kalmasını arzu etmeme rağmen, bunları kitap haline getirmem için ısrarlı tavsiyelerinden hiç vazgeçmeyen Mana Yayınları’nın sahibi kadim dostum Latif Kınataş’a ve bu kitabın hazırlanması, tashihi ve basılmasında payı bulunan tüm emekçilere teşekkürü bir borç biliyorum.

Hamdi TAYFUR
hamdi.tayfur@gmail.com

AKIL SAVUNMASI

“Akıl insanın içindeki peygamber, peygamber insanın dışındaki akıldır" (İmam Cafer)
“Allah akletmeyenleri rezilliğe mahkûm eder." (10/100)
“Derler ki: ‘Keşke dinleseydik veya akletseydik, şimdi ateş ashabı içinde olmazdık.'"(67/10)

Niçin Akıl Savunması?

“Ak ıl” kelimesi, tüm düşünce tarihi boyunca hakkında pek çok şey söylenmesine, pek çok tartışmalara konu olmasına rağmen, üzerinde ortak bir tanımın yapılamadığı ilginç kelimelerden bir tanesidir. Batı düşüncesi, epistemolojik düzlemde Yunan kültür sisteminin ilk düşünürlerinden Heraklitos ve Anaksagoras’tan başlamak üzere günümüze gelinceye kadar düşünce metotlarını “akıl”a yaklaşım biçimlerinin üzerine kurmuştur. İslam düşünce tarihinde de tüm ekollerin akla bir yaklaşım biçimi vardır.

Kur’an’daki hitap da insan aklınadır. Kur’an, vahyin akletmenin merkezi olan kalbe indiğini net bir biçimde söylemiş (Bkz. 26/192-194) ve tüm insanları öncelikle düşünmeye ve akletmeye davet etmiştir. Kendisinden akıl dışı mucizeler talep eden Arap müşriklerine Allah’ın cevabı daima menfi olmuş ve insandan akledemediği hiçbir hususu kabul etmesini istememiştir.

“Akletme” kelimesi Kur’an’da 49 yerde fiil formunda geçmektedir. Bu kavrama yakın anlamlardaki kelimelerin ve “akletmenin çevre kavramları” diyebileceğimiz kalp, sadr, lübb, fuad, basar, nazar, tefekkür, tezekkür, tedebbür, tefakkuh, fehm gibi

kavramların pek çok ayette kullanıldığım dikkate aldığımızda Kur'an'ın bu meseleye ne kadar çok önem verdiğini daha iyi anlamaktayız.

Kur'an'ın akletme kelimesi, bu kelimeye yakın anlamlı kelimeler ve akletmenin çevre kavramları ile oluşturduğu anlam düzlemi, sonraki süreçlerde korunamamıştır. Merkezinde iktidar kavgaları, kabile taassubu, ganimet-mal tutkusu, dış etkenler gibi faktörlerin yer aldığı çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde, kendilerini herkesçe onanan ve otoritesi tartışılmayan kaynaklarla haklı kılma çabasına giren muhtelif akımların mensupları akıl-vahiy, nakil-rey ikilemlerini üreterek "akletme" kavramını vahiy tarafından ortaya konan anlam boyutundan uzaklaştırmışlardır. Akletmek vahyin karşısında yer alan, vahyin alternatifi olan, serbest kaldığında veya işlevsel hale geldiğinde vahye muhalif olacağından korkulan bir kötülük kaynağı gibi algılanır olmuştur.

Öyle ki akletmekten bahsetmek şeytanı savunmak gibi görülmeye başlamış ve "ilk akledenin şeytan olduğu ve düşünüp aklettiği için saptığı" gibi anlayışlar iyice yerleşmiş, akla tabi olmak, şeytana uymakla veya hevaya kapılmakla bir tutulmaya başlanmıştır. Kur'an'da hiçbir yerde "aklın ilahlaştırılması" kullanımı mevcut olmadığı ve akletme'nin geçtiği her yerde bu kelime olumlu anlamda kullanıldığı halde Casiye suresinde geçen *"havanın ilahlaştırılması''(45/23)* tabiri "aklın ilahlaştırılması" gibi görülmüş ve heva ile akıl bir tutulmuştur. Oysa akıl ilahlaştırılamaz. Çünkü Kur'an'ın insandan istediği akletme eyleminin onu götüreceği nokta Allah'a imandan başka bir şey olmayacaktır. Oysa ayette de ifade edildiği gibi ilahlaştırılan şey hevadır ve heva akıldan çok farklı bir özelliktir. Hatta Razi'nin de ifade ettiği gibi aklın tam zıt anlamı "heva"dır.

İslam toplumlarının tümünde yaygın bir biçimde akletmeyi küçümseyici ve engelleyici bir tavır hâkimdir. *"Akıl şeytandandır.", "Kim Kur'an hakkında reyi ile söz söylerse, isabet etmiş olsa bile hata etmiş olur."(Hadis, Tirmizi, 2950-2951), "Akıl şeytandan,*

aşk ise Âdem'dendir." (Mevlana) gibi bazıları hadis olarak ifade edilen aklı küçümseyen pek çok söz yaygın olarak kullanılmaktadır.

Akletmeyi ve düşünceyi ön plana çıkartmaktan korkan ve ürken Müslümanlar, onun başıboş kalabileceğini, başıboş kalınca da (sanki İblis gibi) isyankârlığa sapacağını düşünerek aldanıyorlar. Oysa insanı saptıran, başıboşluğa sürükleyen, dalalete düşüren akletmesi değil akletmemesi ve hevasının tesirine girmesidir. Dalalete düşmenin faturası akletmeye değil akletmemeye kesilmesi gerekirken genelde buradaki suçlu akıl olarak gösterilmektedir[1]. Oysa akletme ile ilgili ayetler dikkatle incelenirse bu işin hakikatinin hiç de böyle olmadığı görülecek ve Allah'ın hidayete dönmeleri için insanlardan ısrarla akletmelerini istediği ayan beyan anlaşılacaktır.

İslam Düşünce Tarihi'nin ilk yüzyıllarında Kaderiye, Ehli Rey, Mutezile gibi farklı akımların etkisi ve ilk İslam filozoflarının kışkırtıcı katkısı nedeniyle oldukça canlı, üretken, yenilikçi ve icatçı olan dönemler yaşandı. Ancak daha sonraki dönemlerde "nass"ların lafzına yaslanan akımlar arkalarına iktidarın gücünü de alarak baskın geldiler. "Allah ve peygamber konuşurken reyin, serbest düşüncenin ve aklın ne hükmü olabilir?" yargısı yerleşti. Rakiplerini sindirip kesin otoritesini ilan eden ortodoksi zihniyet yüzünden ilk dönemlerdeki canlılık ve üretkenlik yerini, geçmişin kültürel mirasını tekrar ve taklit eden, hakim zihniyeti dogmalaştıran ve her türlü çözümün geçmişte zaten üretildiğine inanan dönemlere terk etti.

Nasslara bağlılık, çoğunlukla reyin ve düşüncenin ötelenip sindirilmesi ve lafızların arasından dinsel otoritelerin delillerini çıkartarak vereceği fetvalar anlamına gelir oldu. Keşke bu zihniyet iddia ettiği gibi vahyin kastettiği anlamda nasslara bağlı kalsaydı. Vahye Allah'ın bizden istediği şekilde bağlı olmak "akletme"nin anlam düzlemini kavrayıp buna göre hareket etmek anlamına gelmektedir. Bu ise taklidi yok sayan, aklederek

[1] Metin Önal Mengüşoğlu, *Akletmek Farzdır,* s:52-53

meseleleri çözen ve akla aykırı hiçbir hususu asla kabul etmeyip tabi olmayan bir davranışı beraberinde getirmektedir. Böyle davranmak, aklederek vahiyle çelişmek değil tam da vahyin bizden istediğini yerine getirmek anlamına gelmektedir.

Klasik baskın zihniyet, kendi otoritesini sağlama almak için hükümlerini nasslara dayandırmak zorundaydı. Esasen insanın kendi verdiği bir hükmü nassın bir lafzına bağlama zihniyeti özü itibariyle akıl dışı davranışı beraberinde getirmektedir. Çünkü vahyin temel amacı, insanlık tarihi boyunca karşılaşılacak problemlerin tümüne uzanan referansları bir kerede vermek değildir. Vahiy insanı akletmeye, yola düşmeye, insanca ama dalalette olmayan davranışlar sergilemeye, tarih, tabiat ve toplum karşısında sahip olduğu erklerle doğru hükümler verip doğru işler yapmaya teşvik etmektedir. Vahyin onadığı hükümler bile esasen insan aklına bir sunumdur. Çünkü Kur'an hiçbir hükmünü akla muhalif olarak vermemektedir.

Oysa klasik zihniyet nasslara dayanarak ve her hükmüne nasslardan bir delil bulma çabası ile yöneticinin siyasal erkini, kadıların hukuki erkini, ulemanın entelektüel erkini kutsal düzleme çıkartıp meşrulaştırmaktadır. Verdikleri her fetvayı nassla refere eden bu ricalin otoriteleri tartışılmaz kılınmış ve adeta Tanrı'dan cevaz almış otoritelere dönüştürülmüştür. Karşınızda Tanrısal otoriteler varken aklederek ve aklın referanslarını kullanarak karşı çıkmanız mümkün değildir. Siz aklederek ve reyinizle bir şey söylerseniz aklınızı yani hevanızı putlaştırmış ve şeytana uymuş olursunuz(!)

İslam düşünce tarihinde aklın vahiy karşısında kategorize edilerek iki ayrı rakip gibi değerlendirilmesi, akletme eylemini pek çok kişinin işlevselleştirmesini engellemiştir. Allah'tan gelen vahiy karşısında bir kaynak olarak konumlandırılan aklın, böylesi bir otoriteye rakip olabilmesi zaten beklenemezdi. Üstelik bütün insanların dertlerinin çaresinin kitapta yer aldığı tartışma götürmez bir öngörü haline geldikten sonra, akıl için sadece kitabı okuyup doğru olarak anlamaktan başka bir çıkar

yol kalmamaktadır. Bunun uzmanlar ının kim olduğu da zaten ortadadır. Onlar okuyacak delilleri bulacak ve her derde şifa kitaptan çözümleri sergileyeceklerdir.

Belirttiğimiz gibi vahiy akla bir gönderme, hitap ve teklif olduğu halde, akla rağmen insanoğluna bir dayatmaymış gibi görülmesi onun bir dogma gibi algılanmasına yol açmıştır.

"Vahyin akla, aklın da vahye bırakmak zorunda olduğu alanlar vardır." deyip iki alan ayrımı yapmak da meseleye çözüm olmamakta hatta meseleyi karıştırmaktadır. Çünkü aklın ilgi alanı da vahyin insan aklını yönlendirdiği ve akletmeye yönelmesini istediği alan aynı alandır. Yani vahiy de akıl da esasen aynı sorunu sorun etmektedir. Akleden bir bireyin gideceği yer vahyin onu yönlendirdiği yönden farklı bir yön olmayacaktır.

Rasyonalizmin Etkisi

Akletmeye karşı menfi yaklaşımın önemli gerekçelerinden bir tanesi de özellikle son birkaç yüzyılda rasyonalizmin gerek batı ülkelerinde gerekse diğer toplumlarda ürettiği olumsuz tablolardır. Ak ıldan yana tavır almak ve akletmek bir tür rasyonalistlik olarak görülmüştür. Ne zaman bir düşünür akletmekten, düşünmenin öneminden bahsetse ona takılacak payanda bellidir: Rasyonalist! Oysa Kur'an'daki "akletme" kelimesi kesinlikle Aydınlanma (felsefesi) ile tanımlanan rasyonel aklın karşılığı değildir. İslam'ın akla yükledikleriyle Aydınlanmanın yükledikleri bambaşka şeylerdir. Modern rasyonel akıl, yeri ve yapısı itibariyle Kur'an'daki "akletmek"ten farklıdır. Modern akıl beyin kabuğunun bir fonksiyonudur; yaptığı iş de hesap etmek, mantık yürütmektir.[2]

Rasyonalizm özde, fizik ötesi âlemi reddeder ve tüm gerçekliği insanın duyularıyla idrak edebildiği alanla sınırlar. Oysa Kur'an'ın tavsiye ettiği akletme, tam da duyularla idrak edilebilen delillerden yola çıkarak duyu ötesini anlayabilme ve bu âlemdeki görünen hakikati, görünmeyen hakikatle bağlayabilme işinin adıdır. Bat ıdaki rasyonalizm insanı Allah'tan kopar-

[2] Mehmet Bekaroğlu, *1.İslam Düşüncesi Sempozyumu, Bildiriler tartışmalar,* s:168

tırken, Kur'an'daki "akletme" eylemi tersine olarak Allah'a daha çok bağlar.

"Çünkü Batı'da 'akıl' denile gelen şey 'pozitivist' bir akıldır. Yani temel boyutları koparılıp alınmış, kötürüm bir akıl. Bu akıl artık gayeler problemini hiç ortaya atmaz, sadece vasıtalar problemiyle uğraşır. O kadar ki, herhangi bir gaye ve hatta cinayetle ilgili bir gayeye erişmek için bile bugün elimizde devasa imkânlar bulunmaktadır. Sadece nas ıl sorusunu sormak ve niçin sorusunu asla sormamak suretiyle pragmatizm, eylem felsefesiyle karıştırılmıştır. Bu yolda bilim; bilimcilik, teknik; teknokrasi, siyaset de Makyavelizm şeklinde yozlaşır, soysuzlaşır. Kötürüm pozitivist aklın bu sapmaları, vasıtaların olmayışından değil, gayelerin olmayışından ötürü, dünyayı ölüme sürüklüyor. Bugün batıda karşılaşılan temel problem budur: Öncelikle gayeler, değerler, mana problemi... Sadece bilimler ve tekniklerin imkânları ve metotlarına değil, fakat her şeyden önce gayelere dayanan bir derin düşünce lazım."[3]

Görüldüğü gibi batının rasyonalizmi insani değerleri ve gayeleri hiçe sayan, Tanrısız, varlığı gördüğü ve ölçebildiği ile sınırlı zanneden bir tür körlüktür. Batıda akıl (ratio), duyusal alanda elde edilen sonuçlara sonsuz imanken; Kur'an'da akıl, duyuların ayetleri müşahedesi ile bunu önce gayba bağlamak ve ardından uzun erimli faydayı gözeterek seçim yapmak doğrultusunda karar verip buna göre hareket etmektir. Rasyonalizm ise akletmek değil, ahmaklıktır. Çünkü rasyonalist kafa gözünün önündeki apaçık ayetlerin kendisine gösterdiği derin hakikatleri görememekte ve bu alanda elde ettiği sebep-sonuç ilişkilerini, uhrevi alanı yok sayıp pragmatik amaçları için kullanmaktadır. Kısa erimli menfaatlerini, uzun erimli menfaatlerinden üstün tutmakta ve sınırlı zevkleri için teknik yönden mümkün olan her tür imkânı ahlaksızca kullanabilmektedir.

Batı düşüncesine tepki olsun diye Kur'an'daki akletmeyi Batının rasyonalizmi ile özdeş gören ve bu yüzden akletmeye karşı

[3] Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, s:91

çıkanların tavrı; tarihte İslam filozoflarının kendilerini Aristo aklıyla temellendirmesine tepki veren Selefi refleksin, felsefeye saldırırken akla da saldırmasına ve bu durumun felsefeye olduğu kadar "akletme"ye de bir düşmanlığa yol açmasına ne kadar da çok benzemektedir. İşte modern dönemde rasyonalizme karşı çıkılırken benzer refleksler yeniden ortaya çıktı ve Kur'an'ın önerdiği "akletme", rasyonalizme kurban edildi.

Seyyid Kutup'un Etkisi

Giriş bölümüne, "akıl savunması" yapma ihtiyacı hissetmemizin buraya kadar sıraladığımız gerekçelerine bir tanesini daha ekleyerek son verelim:

Seyyid Kutup, "İslam Düşüncesi" ismindeki kitabının birinci bölümünde metodunu açıklarken, akla yaklaşım biçimini Abduh, Reşid Rıza, Mağribi ve İkbal'e eleştiriler getirirken ortaya koyar. Ve "Belirli bir sapmayı yahut noksanlığı ele alarak izale etmeye çalışmak, İslam düşüncesinin gerçeklerini sadece onu karşılayacak şekilde tanzim etmek ve bir anti-tez gibi sunmak çok tehlikeli bir yöntemdir. Böyle bir davranış, İslam düşüncesinde meydana gelen eski bir sapmayı düzeltmek isterken yeni yeni sapmalara yol açmak demektir"[4] diyerek, bu düşünürlerin buna benzer bir tavır sergilediklerini iddia eder.

Abduh'a yaptığı eleştiri şudur: İslam dünyasında aklın dumura uğradığı, batıda ise bilimsel gelişmelerin had safhaya ulaştığı ve müsteşriklerin İslam düşüncesine büyük çaplı bir taarruza giriştikleri bir dönemde yaşayan Abduh, müsteşriklerin kaza ve kader inancının müspet bilimler hususunda insan aklını ve potansiyelini dumura uğrattığını yüksek sesle söylemelerine karşı aklın değerini ispatlamaya girişti. Aklın dinde ve hayatta önemli bir yer işgal ettiğini savundu. Ancak bunu yaparken, hidayete erme hususunda beşer aklına vahye eşdeğer yüksek bir mevki verdi. Oysa vahiy hiçbir şekilde akılla kıyaslanıp bir tutulamaz.[5]

4 Seyyid Kutup, *İslam Düşüncesi 1,* s:25
5 Seyyid Kutup, *age,* s:27-28

Kutup daha sonra akıldan ne anladığını ortaya koyar. Daha doğrusu vahiy karşısında aklın değersizliğini vahyin ise üstünlüğünü ispat etmeye çalışır: Akıl ile vahyin eşdeğerde olamayacağı göz ardı edilmemelidir. Vahiy her bakımdan yüksek ve kapsamlıdır. Vahiy aklın başvuru kaynağı olmak üzere gönderilmiştir. Demek ki vahiy; aklın fikir, kavram, ilke ve delillerini kendisine vurabileceği bir mihenk taşı olup sapma ve hatalarını ona göre düzeltir. Bu esaslar dâhilinde bu ikisi arasında bir uyum bulunduğu şüphesizdir; ancak bu, denk ve eş oldukları manasına gelmez. Hem vakıalar dünyasında kusursuz ve noksansız bir akıldan bahsetmek mümkün değildir. Bu ancak ideler âlemi için bahis mevzu olabilir.[6] [7]

Abduh ve talebelerinin bu görüşten etkilendiklerini ve hatta akla uydurabilmek için nassların tevil edilmesi gerektiğini birkaç yerde söylediklerini ifade eden Kutup, bunu tehlikeli bir yöntem olarak bulur ve "Akıl kelimesi, sözcüğü realitenin ötesine taşır. Bir kere benim aklım, senin aklın; onun, bunun, şunun aklı gibi ortalıkta birçok akıl mevcuttur. Kur'an ayetlerinin, ilkeleri doğrultusunda değerlendirilme konusu edilebileceği, noksanlıklardan, cehaletten, şehvetten, nefsin emel ve arzularından etkilenmeyen mutlak bir akıldan bahsedilemez" der.

Kutup'un burada yapmaya çalıştığı şey her ne olursa olsun, aklın kendi başına bırakılamayacak bir özellik olduğunu ve mutlaka vahyin şemsiyesi altına girmesi gerektiğini ispat etmeye çalışmaktır. Vahiy akla göre tevil edilmeyecek ve insan, nassların tevilsiz muhkem hükümlerine bağlı kalmakla yetinecektir.

Kutup'un akla yaklaşım biçimi, yaşadığı dönemden bugüne kadar İslam dünyasındaki pek çok görüşü ve hareketi etkisi altına almıştır. Esasen bu yaklaşım tarzının kökenleri akıl-vahiy, nakil-rey tartışmalarının yapıldığı ilk yüzyıllara kadar uzanır. Ve Kutup bu tartışmada Selefi zihniyeti günümüze taşıyarak *Neo-Selefi* bir yaklaşım üretmektedir.

6 Seyyid Kutup, *age*, s:29
7 Seyyid Kutup, *age*, s:29-30

Kutup akıl-vahiy ikileminde vahiyden yana taraf olduğu için tartışmaya daha baştan güçlü bir argümanla -yani vahyin ilahiliği dolayısıyla yanılmazlığı, aklınsa insaniliği dolayısıyla noksan ve eksik olduğu argümanıyla- tartışmaya katılmaktadır.

Oysa Kutup, tartışma boyunca "akıl" kelimesini Kur'an'da kast edildiği manasıyla kullanmamakta, tarihte ortaya atılan akıl-vahiy ikileminin varlığını peşinen onaylamakta, bunu şiddetle savunmakta ve hem akla ve hem de vahye ayrı alanlar tahsis etmektedir.

Kutup "akıl"ı her an sapmaya meyilli, doğru ile yanlışı ayırt etmede istidatsız, vahiy olmazsa doğruyu asla bulamayacak olan ve ancak vahyin nasslarını anlayıp kabul etme gibi bir fonksiyonu olan basit bir insani özellik olarak görmektedir. Yani vahyi okuyup doğru anlamak ve bu sınırdan öte geçememek aklın olmazsa olmaz fonksiyonudur. Bu zaten Selefiye'nin akla yaklaşım biçimidir. İbni Teymiyye de akla, peygamberi görevlendirdikten sonra kendini azletmek gibi bir rol biçmektedir. Akıl, Resul'ü veli göstermiş sonra da kendisini azletmiştir.[8] Gazali de benzer bir söz söyler: "Akıl, peygamberin doğruluğuna delalet eder, sonra kendini azleder."[9]

Kutup'un akıl karşısında vahyi savunurken düştüğü temel yanılgısı, aklın Kur'an'da hangi kavramsal çerçeve içinde kullanıldığını dikkate almaması veya peşinen kabullendiği Selefi zihniyeti savunmak için, bunu görmek istememesidir. Oysa Kur'an akletmeyi, Kutup'un yaptığı gibi ne olumsuzlamakta, ne onu sınırlandırmakta, ne de akletmeyi engellemek için buna dönük bir eleştiri yapmaktadır. Tam tersine akletmeyi önermekte ve bunu emretmektedir. Kur'an akletmekten kaynaklanan tek bir yanılgıdan söz etmez. Daha da önemlisi tüm delil ve önerilerini akla takdim eder. Aklın bunları anlamasını ve kavrayarak kabullenmesini ister.

Kutup'un iddiasının tersine akıl ve vahiy iki ayrı alanın ol-

8 Ramazan Altıntaş, *İşlevsel Akıl,* s:383

9 Muhammed Abid el-Cabiri, *Kur'an'da Akıl ve İman, Kur'ani Hayat Dergisi,* sayı-2

guları değildir. Vahyin ve aklın alanı, insana ait olan ve insanın varlığı ve Allah'ın ona verdiği imkânlarla anlayıp, buna göre kendisini biçimlendireceği hayat alanıdır. Eğer gayba ait olan hakikatleri insan anlayamayacak ve bunları keşfedip onaylayamayacak bir kapasitede yaratılmış olsaydı, vahyin gelişi de bu hakikatlerin insan açısından ortaya çıkışını sağlayamayacaktı. Oysa bu istidat insanda vardır. Vahyin geli şi insanın bu hakikatleri anlamasını daha kesin delillerle hızlandırır. Ama alan, gene aynı alandır. İnsanın nazarına konu olan ve bu alandaki delillerle akıl sayesinde nazar ötesi hakikatlere gidilmesi alanıdır. Tabii ki insanı ilgilendirmeyen mutlak gayb âlemi, akletmenin ötesindedir. Ancak zaten dediğimiz gibi bu alan insanı ilgilendirmemektedir.

Vahiy akla yard ımcı olmak, onun önünü açmak, apaçık delilleri insanın akletmesine sunmak, onu aydınlatmak ve yeryüzündeki yürüyüşünde insana akli faaliyetlerini yerine getirmesi suretiyle fiiliyatına hız katmak için inmiştir. Aklı sınırlandırmak, akla rağmen alternatif üretmek, “bu ana kadar aklediyordunuz, büyük yanılgılara düştünüz, artık akletmeyi bırakıp vahyin kesin çözümlerine teslim olun” demek için inmemiştir.

Oysa Kutup aklı her an yanılma ihtimali olan kaypak bir haslet olarak görmektedir. Onun bu anlayışı Kur'an'ın tanımladığı kelimeler arasında “akıl” kelimesine değil, “heva” kelimesine karşılık gelmektedir. Çünkü insan aklına değil hevasına uyduğu için sapar. Ve insanın iç dünyasında “akletmek” ve “hevaya uymak”, birbirinin tam zıddına iki ayrı özelliğe karşılık gelmektedir. Ve Kutup'un eleştirip yerden yere vurduğu “senin aklın, benim aklım...” dediği husus akla konu olan husus değildir, hevaya konu olan husustur. Kutup bu cümleyi şu şekilde kursaydı doğru olurdu: “Senin hevan, benim hevam, hangimizin hevasına uyalım?”

Kur'an bu yüzden, akletmesi nedeniyle insanın sapmasından hiç bahsetmeyip ancak aklederek hidayetin mümkün olabileceğini söylerken, hevasına tabi olanları kıyasıya eleştirir

ve bazılarının hevalarını ilahlaştırdığını söylerken asla “aklın ilahlaştırılması”ndan bahsetmez.

Kutup’un “Senin aklın, benim aklım, hangimizin aklı?” sorusuyla meseleyi temellendirmeye çalışması, metodunun aksine hiç de “nassların muhkem hükümlerini en son hüküm olarak almak” olarak görülmemektedir. Yaptığı tam olarak mantıksal bir çıkarımdır. Aynı mantıkla şöyle bir önermede bulunmak da mümkündür: “Senin aklın, benim aklım; hepimizin aklı birleşince güçlü ve doğru bir akıl olur.”

Dediğimiz gibi yanılgının başlangıç noktası, akıl-vahiy ikilemini kabul etmektir. Oysa vahiyle aklın birbirlerine karşı konumu denklik, eşlik, üstlük, altlık, birbirlerinin alternatifi olma, biri meydana çıkınca diğerinin ortadan silineceği bir ilişki durumu değildir. Akıl hep vardır. İnsanın varlığının olmazsa olmazıdır. Sorumluluk akl ın varlığı nedeniyle vardır ve insan akledерek hakikati bulur, anlar ve onaylar. Hatta vahyin Allah’tan mı, şeytandan mı olduğunun seçilebilmesi için bile akletmeye ihtiyaç vardır. İnsan akletmediği zaman tasdik gelmez, heva ortaya çıkar ve inkâr devreye girer. Bu nedenle vahyin en temelli iniş amacı aklı harekete geçirmek, açık ve kesin delilleri akla sunmaktır.

Vahiy dogmatik kurallar dizisi değildir. Eğer o bu amaçla inmiş olsaydı, yani dogmatik kuralları insana dayatmak ve aklın fonksiyonunu ortadan kaldırmak amacıyla inmiş olsaydı; bu, insanın seçme hürriyetini ortadan kaldıran ve sorumluluğunun gerekçelerini yok eden bir durum olurdu. İbni Teymiyye’nin ifadesiyle, peygambere gelen vahyi vekil tayin edip kendini azleden bir akılla insan ne sorumluluğunu tam olarak idrak edebilir, ne de yeryüzündeki varoluş amacına uygun hareket edebilir.

Allah’ın Kur’an’dan çıkan ifadelerinden anladığımız kadarıyla, “akletmek” bağlamında nasıl bir insan istediğini ve bunun gerek Kutup, gerekse Selefi öncülerinin anladığı akıldan farkının ne olduğunu ortaya koyabilmek için bir misal verelim:

Sahibi tarafından çok geniş bir arazi üzerinde bina yapmak

üzere birçok mimarın görevlendirildiğini farz edelim. Arazinin sahibi mimarlara bina yapmaları için gerekli her türlü imkânı hazırlamıştır. Onlardan istediği ise kendi zevkine en uygun binayı yapmalarıdır. Herkes patronun beğenisinin derecesine göre bir karşılık alacaktır. Önlerine sunulmuş açık imkânları suiistimal edip yolsuzluk yapanlar ise cezalandırılacaktır. Patronun ne tür bir bina sevdiğini, zevkinin nasıl olduğunu çıkarsamak ise arazide daha önceden yapılmış muhtelif eserleri incelemek yoluyla olacaktır. Patron sürekli yapıları kontrol etmekte ve zaman zaman zevk ve tercihinin ne olduğu hususunda tavsiye ve yönlendirmelerde bulunmaktadır. Ama bu yönlendirme, yarışmanın mantığını ortadan kaldırmamak için asla kesin bir planın-projenin sunulması şeklinde olmamaktadır. Bunlar yarışmanın zaten bilinen ilkelerini hatırlatma ve patronun zevkinin ve amacının ne olduğunun muhtelif işaretlerini verme ve mimarları alacakları mükâfatla teşvik, yapabilecekleri yolsuzluklara karşı başlarına gelecek cezayla uyarma şeklindeki hatırlatmalardır.

Burada yarışan mimarlara düşen, gerek çevrede serpiştirilmiş delillerden, gerekse patronun zaman zaman yaptığı uyarılardan yola çıkarak özgün planlarını oluşturmak ve amaca en uygun binayı yapmaya çalışmaktır. İşte tam bu anda mimarlardan bazılarının patrondan gelen ikazları, kendilerine ayrılan köşedeki binanın en uygun plan ve projeleri olarak algılaması ve bu sözlerin derinlikli anlamlarından planlar üretmeye çalışması, tam da Kutup tarafından da onaylanan Selefi akıl ve zihniyetin yaklaşımına denk düşmektedir. Oysa kendilerinden beklenen vakıayı çözüp, her yere serpiştirilmiş delillerden kendi üretkenlikleri ile vahyin ikazlarını da dikkate alarak varoluşlarını gerçekleştirmeleridir.

Oysa onlar, plan yapmayı ve uygulamayı patronun kendilerine yaptığı uyarılarda, gizli mesajlarda aramakta, etraflarında var olan pek çok delil üzerinde düşünmeyi ise ya patronun zevkini ve zenginliğini övmek için, ya da onlara karşı cömertliğinin büyüklüğünü hatırlamak için kullanmayı yeterli görmektedirler.

İşte Kutup'un önerdiği akıl ile Kur'an'da ifadesini bulan "akletme" eylemi arasındaki fark, örnekteki iki ayrı mimar tipinin davranışları kadar birbirinden farklıdır.

Kutup'un bu akıl anlayışı, birçok İslami oluşuma sirayet etmiş ve ne zaman akla dair bir konu olsa, "Senin aklın, benim aklım, hangimizin aklı?" sorusu dillere pelesenk edilmiştir. Bu zihniyet sebebiyle İslami oluşumlarda akletmek, cemaatin ortak aklına uymak olarak algılanır olmuştur. Eleştirel akıl ortadan kalkmış, her yapılan iş güya vahyin kılavuzluğunda cemaat önderlerinin vereceği karara bağlanmıştır. Bu ise sorgulamayan, eleştirmeyen ve aklını başka akıllara emanet eden ucube ilişki biçimleri ortaya çıkarmıştır. Oysa emanet edilen sadece ak ıl değildir. Akılla birlikte irade ve imtihanın doğru bir biçimde gerçekleşme koşulları da ortadan kalkmıştır.

Aklın içine düştüğü bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda "akıl savunması" yapmanın ne kadar gerekli ve öncelikli bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır. Aklı tatile gönderip, vahyi aklın vekili ilan eden zihniyetlere karşı, Kur'an özelinde bu kavramın ifade ettiği anlam çerçevesi ortaya konmalıdır. Bunu yaparken yöntemimiz, öncelikle konuyu temellendirmemizde esas teşkil eden bazı kelimelerden ne anladığımızı ortaya koyarak başlamak olacaktır. Özellikle zihniyet kelimesi ve bunun akletmekle ilişkisi ve akletmekten farkı, akletmekten özde neyi anladığımız, akıl-vahiy ilişkisi, "vahyin niçin indiği" sorusu bağlamında akletmekten ne anlamamız gerektiği, kalp kavramı, akletmenin önündeki engeller ve heva kelimesi gibi hususlardır. Çünkü bu gibi kavramları hangi anlamda kullandığımız ve sıraladığımız, hususlardan neyi anladığımız ortaya çıkmadıkça "akletme"nin çerçevesi de çizilemeyecektir. Tüm bunlar netleşince Kur'an'da "akletmek" kavramının anlam panoramasını, bu kelimeye yakın anlamlı ve çevre kelimelerle oluşturmaya çalışacağız.

ZİHNİYETLERİN ZİNDANINDAN AKLETMENİN ÖZGÜRLÜĞÜNE

Cabiri "Arap Aklının Oluşumu" isimli eserine "Aklın eleştirilmesi, her yeniden yapılanma projesinin öncelikli ve ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Hiç silkinip kalkmamış bir akılla; daha doğrusu işleyiş biçimi, kavramları, genel tasavvurları ve dünya görüşü kapsamlı bir şekilde yeniden ele alınmamış bir akılla bu yeniden yapılanmayı gerçekleştirmek mümkün müdür?"[10] diye sorarak başlar.

Değişimden, dönüşümden, oluşumdan ve yeni projelerle yeniden yapılanmadan bahsederken önceliğin aklın eleştirilmesine verilmesinin önemini vurgulamak için sorulan bu soru kadar önemli olan başka bir soruyu, bir durum saptaması yapmak için sormamız gerekmektedir. Henüz aklın ne olduğu, akletmenin ne anlama geldiği, akletme ile insana ait fonksiyonların ilişkisinin ne olduğu, insani davranışlarda akletmenin önceliğinin ne olduğu, niçin akletmemiz gerektiği, akletmekle bilginin ilişkisinin ne olduğu, daha da önemlisi aklın tanımının ne olduğu gibi hususlar açıklığa kavuşturulmadan "aklın eleştirisi" nden bahsedebilir miyiz?

Dikkatli bir okuyuş, Cabiri'nin sorusunda geçen "akıl eleştirisi" ndeki "akıl" kelimesi ile sorduğumuz sorudaki "akıl" kelimesinin iki ayrı olguya işaret ettiğini hemen ortaya çıkaracaktır.

Ne demek istediğimizi daha iyi açıklayabilmek için Cabiri'nin, Lalande'dan ödünç alarak yaptığı akıl tasnifi ile kelamcıların akıl tasnifinden bahsetmemiz gerekiyor:

[10] Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu* sf:7

Lalande "akıl"ı "oluşturucu veya fail akıl", "oluşturulmuş veya egemen akıl" olarak ikiye ayırmıştır. Oluşturucu akıldan kasıt, düşüncenin araştırma ve inceleme yaparken gerçekleştirdiği, kavramlar bulan ve ilkeler koyan zihni faaliyettir. Başka bir ifadeyle, "İnsandaki, varlıklar arasındaki ilişkilerden herkes tarafından aynı kabul edilen külli/tümel ve determinist ilkeleri çıkarsayabilme melekesidir." İkincisi yani Oluşturulmuş Akıl ise "Çıkarsamalarımızda dayandığımız kural ve ilkelerin toplamıdır." Bunlar değişmezmiş gibi görünmelerine karşın çağlar içinde farklılaşmalar arz ederler. Hatta bireyler arasında dahi farklı farklı olabilir. Lalande der ki: "Oluşturulmuş ve belli ölçülerde dahi olsun değişebilir olan akıl, belli bir tarih diliminde var olan akıldır. Bu ak ıldan tek başına 'akıl' şeklinde söz ettiğimizde ondan, bizim zamanımızda ve bizim uygarlığımızda temel alınan akıl anlaşılmalıdır". Başka bir ifadeyle o; "herhangi bir dönemde onaylanan, kabul gören ve o dönemde kendisine mutlak değer izafe edilen kurallar dizgesidir."[11]

Görüldüğü gibi, "akıl"dan bahsederken daha işin başında Lalande'ın adlandırdığı gibi "oluşturucu akıl" ve "oluşturulmuş akıl" şeklindeki iki ayrı olgunun varlığının farkında olmamız gerekmektedir ki, neyin savunmasını neyin de eleştirisini yaptığımız net bir şekilde ortaya çıksın.

Kelamcılar da aklı genel olarak ikiye ayırırlar; asıl/garizi akıl ve füru/müktesep akıl[12]. Asıl akıl; garizi akıl, fıtri akıl, matbu akıl, bilkuvve akıl, kuvve-i müdrike, müfekkire, mümeyyize şeklinde de isimlendirilmektedir. Füru aklın ise; müktesep yani kazanılmış akıl, mesmu akıl, bilfiil akıl, müstefad akıl, tecrübî akıl şeklinde farklı isimlendirilmeleri vardır.

Asıl/garizi akla ekollerin getirdiği farklı tanımlar vardır. Bunların ayrıntısına girmeden garizi aklın ne olduğunu ortaya koyabilmek için bu kavramın Kur'an'da kullanılışına en uygun tanımı yaptığını düşündüğümüz Haris el-Muhasibi'nin tanımını vermekle yetineceğiz:

11 Muhammed Abid el-Cabiri *age.* Sf:18

12 Ramazan Altıntaş, *age,* s:151

Muhasibi aklı, temelini insanın varlık yapısının bütünlüğü içinde bulan, insanın varlığı dışında kendisine varlık yüklenemeyen[13] ve doğuştan gelen bir kabiliyet olarak görür.[14] Akıl, bilginin kendisinde meydana geldiği ve Allah'ın insanların tabiatına koyduğu bir garize/yetenektir. Her insan bu içgüdüyü doğuştan getirir. Ergenlik çağına gelen ve imtihana tabi tutularak kendilerine bir takım sorumluluklar yüklenecek olan kimselere Allah, akılları yönünden hitap eder, akıllarından dolayı onlara vaat ve vaidde bulunur, emreder, nehyeder, bazı şeyleri tavsiye ve bazı şeyleri de teşvikte bulunur.[15]

Görüldüğü gibi Muhasibi aklı bir yetenek, kendisi olmadan teklifin gerçekleşemeyeceği bir özellik, insanın Allah'ı bilmesini ve O'na şahitlik etmesini sağlayan ve buna göre kendisine yararlı ve zararlı olan şeyleri bilmesini sağlayan bir kabiliyet olarak görmüştür. İnsan, içindeki bu garize/yetenek sayesinde Allah'ın birliğini, iyi ve kötüyü, güzel ve çirkini, faydalı ve zararlı olanı bilir ve ayırt eder. Bu yeteneğe sahip olma açısından hiç kimse diğerinden farklı değildir. Tüm insanlar eşittir. Herkes bu yeteneğe sahiptir. Herhangi bir nedenle bu yeteneğini yitirenler veya buna sahip olmayanlar -örneğin çocuklar ve deliler- teklifin ve sorumluluğun muhatabı değildirler.

Arap dilindeki kelime anlamıyla örtüşen ve Kur'an'daki kullanımlarına denk düşen bu akıl tanımı, bizim yazı dizimiz boyunca benimseyeceğimiz ve aksini ifade etmedikçe "akıl" veya "akletmek" kelimesini kullandığımızda kastettiğimiz anlam olacaktır.

Kelamcıların genel akıl tasnifinde ikinci akıl çeşidi olarak ifade ettikleri "kazanılmış akıl" ise, daha çok bilgi ile alakalıdır. İnsan akledebildiği yaşa geldiğinde kendi gayretiyle edindiği bilgiler, çevresinin ve içinde yaşadığı toplumun ona verdiği bilgiler, toplumsal yargılar veya dayattığı hususlar ve ön yargılarla

13 Dolayısıyla bir cevher olmayan...
14 Hatice Cerrahoğlu, *Kufan'da Akıl ve Kalp,* s:26
15 Ramazan Altıntaş, *age,* s:133

oluşan referans sistemine dayanarak hayatını biçimlendirmesini "kazanılmış aklı" sayesinde gerçekleştirir. Kazanılmış akıl, ne kadar "garizi akıl"ın sesine kulak veren ve onu işleten bir akılsa, aynı oranda varlığının amacına uyan bir yaşamı sürdürme imkânını da elde edebilir.

Görüldüğü gibi "fıtri akıl"/"kazanılmış akıl" ayrımları Cabiri'nin Lalande'dan ödünç alarak yaptığı "oluşturucu akıl"/"oluşturulmuş akıl" ayrımlarına çok benzemektedir.

Bir vakıa olması bakımından bu ayrıma özde bir itirazımız olmamasına rağmen, Kur'an'da geçen "akıl" kelimesinin anlaşılmasını zorlaştırdığı için ikinci çeşit olarak belirtilen "kazanılmış akıl" veya "oluşturulmuş akıl" çeşitlemesinin "akıl" kelimesiyle terkip yapılarak oluşturulması, benimsemediğimiz bir adlandırmadır. Çünkü Kur'an'da olumsuz anlamıyla kullanılmayan nadir kelimelerden olan "akletmek", bu ayrımdaki isimlendirmeden kaynaklanan karışıklık nedeniyle günlük dilde olumsuz anlamlarda kullanılmakta ve hatta birinci çeşit olan "fıtri akıl" zemmedilip küçümsenebilmektedir.

Cabiri'nin "Arap Aklının Eleştirisi" ve Arkoun'un "klasik İslami akıl"[16] diye isimlendirip eleştirdiği husus, yukarıdaki ayrımdan ikinci çeşide yani "kazanılmış/oluşturulmuş akıl" çeşidinin eleştirilmesine girer. Bu çeşidi, aklın bir çeşidi olarak görmek yerine akılla alakası olan ama daha farklı bir olgu olarak görmek gerekmektedir. Bu olguyu ortaya koyan en uygun ifadelendirme, yukarıdaki isimlerin hepsinin ötesinde "*zihniyet*" kavramıdır. Yani bizce, aklın ikinci çeşidi olarak söylenen "kazanılmış/oluşturulmuş akıl", aklın bir çeşidi değildir. "Akletmek" kendi başına, ikinci bir çeşidi olmayan, insana ait tek bir olgu veya özelliktir. Aklın ikinci çeşidi olduğu söylenen "kazanılmış/olu şturulmuş akıl" ise, "akıl" değil *"zihniyet"tir.*

"Akletmek" derken neyi kastettiğimizin daha iyi anlaşılabilmesi için "zihniyet" kelimesinden ne anladığımızı öncelikle ortaya koymamız gerekmektedir. Çünkü zihniyet ve akletmek

[16] Muhammed Arkoun, *İslami Akıl Kavramı, Söz ve Adalet dergisi* sayı 6-7 s:38

birbirleriyle çok yakından ilgili kelimeler olmalarına rağmen çoğunlukla karıştırılmakta ve birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Çoğunlukla, "zihniyet" kelimesiyle anlatılması veya eleştiri konusu yapılması gereken pek çok olgu, içinde "akıl" kelimesi geçen ifadelerle isimlendirilerek veya aslında zihniyetteki yanlışlıklar nedeniyle üretilen hatalı düşünce ve tavırlar "akıl"a hamledilerek kavramlar karıştırılmaktadır. Kavramlardaki karışıklık olguların da karıştırılmasına yol açmakta, karşı çıkılması ve eleştirilmesi gereken pek çok husus şiddetle savunulmakta, olmazsa olmaz insani bir faaliyet olan "akletme" işi küçümsenmekte ve eleştirilmektedir.

Örneğin yukarıda bahsettiğimiz Cabiri'nin İslam coğrafyasında ortaya çıkan ana zihniyet yapılarını eleştirirken "Arap Aklının eleştirisi" tabirini, Arkoun'un da "klasik İslami akıl" tabirini kullanması, kastettikleri "fıtri akıl"ın eleştirilmesi olmadığı ve özde doğru bir eleştirel yaklaşım olduğu halde, isimlendirme nedeniyle okuyucunun zihnini yanlış yönlendirmektedir. Oysa önerdiğimiz doğru isimlendirme, "Arap zihniyeti" ve "klasik İslami zihniyet" tarzındaki tabirlerdir. Zihniyetten ne anladığımızı ve bunun akletmekten farkını ortaya koyarsak iddiamız daha anlaşılır hale gelecektir.

"Akletmek"le İlişkisi Bakımından "Zihin" ve "Zihniyet"ten Ne Anlaşılmalıdır?

"Zihin" kelimesinin ifade ettiği anlamı, Mehmet Yolcu "Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi" isimli kitabında özlü bir biçimde ortaya koymaktadır:

"Türkçe sözlüklerde kuvve-i müfekkire, düşünme ve anlama kuvvet ve istidadı diye tanımlanan '*zihin*'; anlayış, kavrayış, bilinç, dimağ, bellek, hafıza gibi anlamlarının yanında yaşantıları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü anlamına da gelmektedir."[17] [18]

" Akıl (akletme)' ve 'zihin' ya da 'anlama yetisi' genel olarak

[17] Beyan, İrfan, Burhan ve siyasal akıl

[18] Mehmet Yolcu, *Kufan'ın Zihniyeti Değiştirmesi,* s:41

insanın tinsel iki özelliği olarak kabul edilmektedir. Çoğunlukla aynı anlamda kullanılan bu ifadeler, aslında birbirinden farklı fonksiyonlara sahiptirler; bunlardan akıl (akletmek), 'insanın en yüksek tinsel gücü' olarak görülürken, zihin ise, onun mantıksal düşünmesini ya da objeleri tam/bilinçli olarak idrak etmeye yarayan bağlantıları-ilişkileri kuran bir meleke/yeti olarak karşımıza çıkmaktadır."[19] Zihin ile akletmenin birbirinden farklı iki ayrı sürece işaret ettiğine dair Kant'a ait bu tespitten çok daha öncesinde Nazzam ve Kadı Abdulcebbar gibi İslam kelamcıları benzeri görüşleri öne sürmüşlerdir. Meselenin detayları önemli olmakla birlikte, biz ana konumuzdan uzaklaşmamak için sadece "zihin" ve "zihinsel süreç" ten ne anlamamız gerektiğinden kısaca bahsedeceğiz.[20]

"Akletme" ile "zihin" ya da "zihinsel faaliyet" in birbiri ile karıştırılması, akletmeye karşı olumsuz yaklaşımların ortaya çıkmasının geri planında yatan önemli sebeplerdendir. "Akletmek", zihinsel faaliyetin zirvesi veya Kant'ın ifadesiyle "insanın en yüksek tinsel gücü"dür. Zihin veya zihinsel faaliyet ise duyu organları vasıtasıyla elde edilen algıların insanın iç âlemine aktarılması (algı) veya bir tasavvur haline dönüşmesi ya da zihinde var olan tasavvurlarla yeni algının karşılaştırılması (tasavvur) suretiyle bir denkliğin kurulması (anlama), böylece bir bilginin üretilmesi veya var olan bilgiden yeni bir bilgiye gidilmesi (bilme) ve bunun zihinde depolanmasıdır (hafıza).

Görüldüğü gibi "zihin" veya "zihinsel faaliyet" dediğimizde mutlaka bilmemiz gereken hususlar; algı, tasavvur, anlama, bilme ve hafıza kelimeleridir. Algı; duyu organlarımız aracılığıyla nesnelerden elde ettiğimiz verilerin seçilmesi suretiyle zihne aktarılmasıdır. Duyu organlar ımıza gelen her veri algıya dönüşmeyebilir. Tasavvur; algıladığımız şeylerin zihindeki karşılıkla-

19 Özcan Taşcı ,*"Kant'ın vernunft (akıl) ve verstand (zihin) arasında yaptığı ayrımın kelamdaki izlerine dair bir araştırma", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi VI (2006), Sayı: 1*

20 Daha fazla bilgi edinmek isteyenler Özcan Taşçı'nın *"Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi VI (2006), Sayı:1"de* yayınlanan ilgili yazısına müracaat edebilirler,

rıdır. Eğer algıladığımız şeyle ilk defa karşılaşıyorsak bu, tasavvurun oluşma aşamasıdır. E ğer tasavvur belleğimizde zaten mevcutsa var olan tasavvurla dışarıdan gelen algıları karşılaştırırız ve bir denklik kurarız. İşte bu da “anlama” olarak isimlendirilebilir. “Tasavvur” kelimesinin dildeki karşılığı “terim”dir. Bizler zihnimizdeki “tasavvurlar” ve dildeki “terimler” aracılığıyla düşünürüz. Bunlar arasındaki ilişkileri kurarız. Düşünerek sebep-sonuç, öncelik-sonralık, eser-müessir, amaçlılık, özdeşlik, çelişmezlik vs. gibi ilişkileri oluştururuz veya bu tür düşünce ilkelerinden yararlanarak sonuçlar çıkartırız. Çıkarttığımız bu sonuçlar ürettiğimiz veya edindiğimiz bilgilerdir. Böylece kavramış ve bilmiş oluruz. Bunun sonucunda üreyen bilgiler, edindiğimiz tasavvurlar ve bunların dildeki karşılığı olan terimler belleğimizde depolanır. Bu da zihnin en önemli özelliklerinden olan “hafıza” özelliğine karşılık gelir.

Öz olarak “zihin”; “anlama”, “bilme” ve “bellek” kuvvetidir. Zihinsel faaliyetin hızı zekânın derecesini gösterir. Eğer zihinsel süreç çok hızlı gerçekleşiyorsa bu durum “üstün zekâ”ya, inanılmaz bir hıza karşılık geliyorsa “deha”ya işaret eder. “Akletmek”, zihinsel faaliyeti de içeren ama onu aşan, insanın en yüksek tinsel gücü ya da daha ötede bir faaliyeti olduğundan, her “üstün zekâlı” veya her “dahi” aynı zamanda insanların en akıllıları demek değildir. Yani “dahi olmak” akıllı olmak anlamına gelmez. Zihinsel süreci yavaş işleyen sıradan zekâlı bir insan bir “dâhi”den çok daha akıllı olabilir. Aşağıda “Akletme” konusuna tekrar geri döneceğiz. Şimdi “zihniyet” kelimesinden ne anlaşılması gerektiğini açıklayalım.

“Türkçe sözlüklerde, bir toplum ve gruptaki fertlerin alışkanlıklarıyla inançlarının tümü, zihin durumu, düşünce ve kafa diye tanımlanan *‘zihniyet’in* bir takım nüanslarla ‘Bir toplum veya topluluktaki bireylerde görüş ve inanış etmenlerinin etkisiyle beliren düşünme yolu, düşünüş biçimi’ ve ‘Belirli bir görüş, inanış ve alışkanlıkların tesiriyle oluşan düşünme tarzı, kafa’ şeklinde tanımlandığı gözlemlenmektedir.” Belli davranış,

tutum, yaklaşım ve inançların altında yatan temel düşünceyi bir zihniyet olarak değerlendirebiliriz.[21]

"'*Zihniyet'*, bir toplumsal grubun örtük referans sistemidir. Buna göre, söz konusu edilen toplumsal grup, paylaşılan ortak anlayış sayesinde türdeş olacaktır. Doğal olarak referans sistemi, eşyanın ve olayların belli bir biçimde görülmesini dolayısıyla bu anlayışla uyumlu tepkiler ve davranışlar gösterilmesini öne çıkaracaktır."[22]

Görüldüğü gibi zihniyet, zihnin çalışmasına alt yapı oluşturan ve kendisine dönülerek yargılar ve belli davranış biçimleri üretilmesini sağlayan bir tür referans sistemi olarak anlaşılmalıdır. İnsanın bakış açısını belirleyen, yargılarına kaynaklık eden ve davranışlarında itici rol oynayan zihniyet, ait olunan toplum tarafından ya öncekilerden devralınarak veya gelişmelere ve koşullara göre genel kabule bağlı olarak yeniden üretilmesi suretiyle oluşturulur. Bir toplumun bireyleri, doğduklarında bir referans sistemi olması itibariyle baskın bir zihniyeti hazır olarak bulurlar. Çok azı dışında çoğunluk bu zihniyeti sessizce onaylar, kabullenir ve artık sonraki her türlü zihinsel faaliyetinde ve davranışında buradan yaptığı referanslarla kendine yol çizer, toplumsal ilişkilerine biçim verir.

Dikkat edilirse burada bireyin düşünce ve davranışlarında doğruluk ve yanlışlık için ölçü olan, kabullendiği zihniyetin doneleridir. Bunlar kendilerini söz ve deyimler halinde ya da telkin yoluyla ifade eder. Zihniyetin doneleri çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplamından ibarettir.[23]

Zihniyet insanın iç dünyasına yerleşen ve düşünce ve davranışlarda çoğunlukla farkında olunmayacak bir biçimde kendisini refere eden bazı ön kabullerin toplamı olarak da ifade edilebilir. İnsan düşünürken bu ön yargılar, iç dünyasında, arkalarda bir yerde düşünceyi biçimlendirecek bazı veriler halinde kişinin

[21] Mehmet Yolcu, *age,* s:42
[22] Mehmet yolcu, *age,* s:45
[23] Mehmet Yolcu, *age,* s:45

zihninde uçuşur. Bu verileri insan her seferinde tekrar tekrar hatırlayıp bunları doğru mu, yanlış mı diye değerlendirmeye tabi tutmaz. Bunların o andaki düşünceye etkisi genellikle bilinç dışıdır. Kişi düşünürken sadece davranış ve yargısının üzerinde yoğunlaşır. Karar verme mekanizmasını etkileyen bilinç dışı olarak çalışan zihinsel faaliyetleri ve bu yolla gelen ön kabulüne mazhar ön yargıları düşünmez ve değerlendirmeye tabi tutmaz. Böylece yargılar önceki yargıların paralelinde yeniden üretilir ve davranışlar biçimlenir. Aynı zihniyete mensup kişilerin davranışları da birbirine benzer şekilde tezahür eder.

Zihniyetin akletmekle ilişkisine ve birbirlerinden farkının ne olduğuna geldiğimizde, akletmek; insan varlığının derinliklerinde yatan ve varlığın özüyle uyumlu, değişmez hakikatleri seçebilme yeteneğini harekete geçirmek suretiyle yargılarda bulunmak ve davranışları bu yolla biçimlendirmektir. İnsanın iç dünyasının derinliklerinde bir yerlere Allah, doğru ile yanlışı ayırt etme yetisini yazmış ve yerleştirmiştir. Akleden insan, iç dünyasının derinliklerindeki bu ayırt etme yeteneğinin farkında olan, bunları kullanma iradesini gösteren ve karşılaştığı her durumda bu yeteneğini harekete geçirerek önündeki meseleleri çözüme bağlayan insandır. Oysa zihniyetin zindanlarından çıkamayan ve zihniyet tarafından oluşturulmuş ön yargıları kendisine referans alarak düşünen birisi, meseleleri iç dünyasındaki değişmez doğrulama mekanizmalarıyla bağlayamadığı için akledemeyen veya akletmeyen bir insandır.

Meseleyi bilgisayar örneği üzerinden izah etmeye çalışalım: Bilindiği üzere bilgisayarın bir BİOS'u, bir belleği, bir işletim sistemi ve bunların üzerinde çalışan programları vardır. Çok küçük bir kapasiteye sahip olan BİOS bilgisayarın en temel bilgilerini barındıran bir yongadır. BİOS'u, insan fıtratına Allah tarafından yazılmış olan değişmez doğrulama özelliğine ve bunlar aracılığıyla doğru ve yanlışı, iyiyi ve kötüyü ayırt etme yeteneğine (fıtri akıl) benzetebiliriz. Dolayısıyla BIOS'u olmayan bilgisayar, bilgisayar olma özelliğini kazanamayacağı gibi, fıtri

akla sahip olmayanlar da -çocuklar ve deliler gibi- teklife muhatap olup sorumlu birer insan kabul edilemezler. Bilgisayar'ın belleğini insan hafızasına, işletim sistemini beynin de içinde yer aldığı sinir sistemine, ön yüzde çalışan ve kullanıcının faydasına sonuçlar üreten programları da, hakkında karar vermek zorunda olduğumuz meseleleri çözmek için düşünmemize benzetebiliriz. Nasıl, bir bilgisayarda bir programı çalıştırıp bir hesap yaparken, arka planda çalışan programların ve söz konusu programın kodlama sisteminin farkında olmazsak; aynı şekilde düşünürken, iç dünyamızdaki hareketin ve bilinç dışı zihnimize üşüşen ön verilerin farkında olmayız, bunları tahlil etmeyiz ve bunları kullanarak bir karar veriveririz. Oysa çalışan programların veya onların arkasında çalışan art programların ve sonucu üreten kodlama sisteminin içinde bir hatanın olması mümkündür ve bu BİOS'la uyumlu değildir. Oysa biz bunu ancak bilgisayar iflas edip çalışmadığında fark ederiz.

Ayn ı şekilde insan, zihniyet şeklinde zihnimizi işgal etmiş olan ve BİOS'umuz yani fıtratımızdaki doğrulama sistemiyle uyum sağlamayan ön yargıları akletmediği sürece fark etmez ve kati hakikatler gibi bunlara sarılır ve bunlara göre kararlar verir. İşte Kur'an'ın bizden istediği akletmek eylemi, zihniyetimizden kaynaklanan tüm ön yargıları yıkarak iç dünyamızın derinliklerinde bir yere yerleştirilmiş olan doğru ve yanlışı belirleme merkezince onaylanan hakikatlere dönme eylemidir. Aynı cümleyi bilgisayar örneği üzerinden kurarsak akletmek; BIOS'la uyumlu olmayan programları işleterek yanlış sonuçlar üreten programların hatalı programlar olduğunun bilincine erip, bunları silerek, BIOS'a uygun programları yeniden üretme eylemidir.

Bu nedenle Kur'an, insanı bir taraftan akletmeye çağırırken diğer taraftan zihniyetlerin refere ettiği ön yargı ve yanlış bilgileri yıkmaya, asılsız ve temelsizliklerini ortaya koymaya dönük deliller sunar. Bu çağrıya katılan insan akletmiş olurken, katılmayan ise sefih ve hevasının esiri olmuş olur. Akletmeyen de

en az akleden kadar zihinsel faaliyetlerde bulunduğu halde bu eylem Kur'an tarafından asla akletmek olarak isimlendirilmez.

Burada yanlış değerlendirmelere yol açmamak için bir hususu aydınlığa kavuşturmamız gerekmektedir; zihniyetlere eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmak akletmenin en önemli koşullarından birisidir. Ancak bu, tüm zihniyetlerin kötü olduğu veya zihniyetler tarafından insan zihnine yerleştirilen ön verilerin tümünün kötü olduğu anlamına gelmez. Çünkü bilgi sürekli üretilen bir şeydir. Sadece insan fıtratında mevcut kendiliğinden var olan değişmez hakikatleri kullanarak sürekli değişen koşullara çözüm üretmek mümkün değildir. Önemli olan ürettiğimiz bilginin bu değişmez temel onaylama merkeziyle bağlantısının koparılmaması ve onunla çelişmemesidir. Bu şart sağlandığında üretilen bilgi, belli koşul ve durumların bir ön verisi ve referansı olabilir. Ancak belli koşullarda doğruluğu ve faydası onaylanmış ve işe yararlığı kanıtlanmış bir verinin değişen koşullarda hala bir ön veri olarak kullanılmaya devam edilmesi, zihniyetin aklın önüne geçmesi ve bir engele dönüşmesi anlamına gelecektir.

Bu nedenle değişen koşullara göre değerlendirmeye konu her verinin tekrar tahlil edilip üretilmesi, ön verilerin kendi içinde öncelik ve sonralık sırasının dikkate alınması ve bu silsile içinde en iç noktadaki onaylama merkezine kadar götürülerek bağların kurulması, akletme faaliyetinin olmazsa olmaz koşullarıdır. Akletmek de ancak böyle mümkün olacaktır.

Kur'an indiği dönemde topluma hâkim olan zihniyetle hesaplaştı ve boş ve batıl temellerine esaslı darbeler indirerek insanı akletmeye çağırdı. Peşi sıra, peygamber özelinde toplumsal zihniyetin tekrar üretilmesinin ve inşa edilmesinin mücadelesinin örneğini gösterdi. Ancak sonraki süreçlerde ilk döneme ait inşa edilmiş bu zihniyet, yeni koşullara göre kendisini yeniden üretemeyince akletmenin önünde engel olan toplumsal bir zihniyete dönüştü. Arkoun'un "klasik İslami akıl", Cabiri'nin "Arap/İslam aklı" diye isimlendirdiği husus işte bu zihniyete

işaret etmektedir. Yüzyılların ağırlığı, akletmeden bu zihniyete yeni referanslar kattı. Ve bu zihniyet bugün çok büyük bir kısmıyla işlevsel olmayan ve eleştiriye tabi tutulup akledereк yeniden üretilmedikçe insanlığa hiçbir fayda sağlamayacak olan bir durumu temsil etmektedir.

Bu zihniyetin mensupları, savundukları zihniyetin yıkılacağı korkusuyla "akletme"yi hiç hoş karşılamamakta ve ne zaman akledilmekten bahsedilse küçümseyici ve dudak büken bir tavırla saldırıya geçmektedir. Bizim çalışmamıza "akıl savunması" ismini vermemizin en temel gerekçesi budur. Evet, akıl savunulmaya muhtaç bir haldedir. Asıl eleştirilmesi gereken durum ise akletmek değil zihniyetlerin zindanında esir olmaktır.

"Akletmek"ten Ne Anlaşılmalıdır?

Yukar ıda da belirttiğimiz gibi "zihinsel faaliyet süreci ile akletmek süreci aynı süreçler değildir ve her zihni faaliyet akletmek değildir". "Akletmek", içinde birçok zihinsel faaliyetin yer aldığı bir süreçtir. Bu sürecin zirve noktasıdır. Bu süreç ancak belli bir tarzda sonuçlanırsa ve hedefine ulaşırsa bu olgu "akletmek" olarak isimlendirilebilir. Aksi durumda, yani bu sürecin akletmekle sonuçlanmaması durumunda bir bilgi üretimi söz konusu olsa da, bir yargı ve sonuç üretilse de, üretilen netice, fıtri aklın ortaya çıkarak doğru ile yanlışın ayırt edilmesini, eldeki verilerin doğruluk ve yanlışlık olarak kritiğe tabi tutulmasını ve kişiyi kendisi için zararlı olan hususlardan korumasını ve faydalı olan şeylere yöneltmesini sağlamadığı için, zihinsel faaliyetler aktif olduğu halde, "akletmek" olarak adlandırılamaz.

Zihinsel süreç kişinin duyu organları aracılığıyla elde ettiği verilerle düşünmesi, sonuçlar ve bilgiler üretmesidir. Ancak akletme sürecinde tüm bu faaliyetlerin yanı sıra akletmeye konu olan husus sadece duyusal verilerle sınırlı değildir. Konu, somut hususlarla birlikte çok daha soyut meseleleri de içerir. Toplumsal ilişkilerden ontolojik ve varoluşsal problemlere kadar uzanır. İşin içine irade, sorumluluk, ahlak, takva, menfaat gibi hususlar da girer. Problem, teknik bir sorunun çözülmesi değil

bir varoluş problemidir. Basit bir zihinsel faaliyetin ötesinde "akleden" insan sadece düşünme mekanizmalarıyla hareket etmemekte, bir yönüyle ahlaki zorunluluklar, takva ve sorumluluklar; diğer bir yönüyle de uzak ve yakın menfaatler, hırs, ego, heva, iç ve dış baskılar, çevresel faktörler ve daha da önemlisi zihniyet yapısı kişiyi etki altında bırakmaktadır. İş, bir zihinsel problem veya bilimsel bir araştırmanın sonuçlarını değerlendirmekten öte, her türlü olumsuz etkinin karşısında irade gösterebilme meselesidir. Bu nedenle "akledebilmek" aynı zamanda ahlaklı olmay ı, takvayı ve sorumluluk bilincini gerektirdiği gibi, tüm dış ve iç etkenlere karşı kesin bir irade ile kararlılık göstermeyi göze alabilmeyi de gerektirir.

Bu savımızın en temel gerekçesi, "akıl" kelimesinin Kur'an'da kullanılan anlam çerçevesidir. Çünkü Kur'an insanlara olan davetini akıl üzerinden yürütür. Muhataplarından öncelikle akletmelerini ister. İman etmenin birinci koşulunu akletmeye bağlar. Muhatap öncelikle ayetlerin kendisine sunduğu delilleri kalbinin derinliklerine, yani iç dünyasına yerleştirilmiş olan saf ve esaslı doğrulama merkeziyle karşılaştırmaya sevk edilerek doğru-yanlış, iyi-kötü, hak-batıl, güzel-çirkin ikilemlerinden birisini tercih etmekle karşı karşıya bırakılır. Akletmenin buradaki fonksiyonu, sunulan delillerin hakikatinin kalbin derinliklerinde yer tutmuş olan fıtri ön kabullerle bağlantısını kurmaktır. Sonraki fonksiyonu ise, kişiyi ayan beyan ortaya çıkarttığı hakikatin getireceği en son noktadaki fayda ve zarar açısından tercihe yönlendirmektir. İşte tam bu noktada akletmeye engel hususlar kişinin tercihini olumsuz yönde etkilemezse irade, iman etme veya kabul edip onaylama ve buna göre hayatına yön çizme yönünde ortaya çıkacaktır. Aksi halde iradi tercih, iman ve kabul yönünde değil inkâr yönünde ortaya çıkacaktır. Görüldüğü gibi burada akletme, muhtelif zihinsel süreçlerin olumlu bir şekilde sonuçlanması ile kendini göstermektir. Bu zihinsel süreçlerin varlığına rağmen iradenin muhtelif nedenlerle inkâr yönünde ortaya çıkması, ya kişinin bu sebeplerin baskısından

kurtulamayarak akletmemesi, yani kendisi için nihai noktadaki fayda ve zararın ne olduğunu tam olarak idrak edemeyip/etmeyip meseleyi buna bağlayamaması veya daha baştan ön yargıları nedeniyle akletme sürecini bile başlatmamasından kaynaklanmaktadır.

Gramatik açıdan "akletme" kelimesi Kur'an'da özel bir dil formuna sahiptir. Akıl kelimesi Arapçada temel iki anlama işaret eder; bunlardan birincisi "bağlamak", ikincisi ise "engellemek veya korumak"tır.[24] Bağlamak ve korumak/engellemek kelimelerinin ifade ettiği anlam, derinlemesine düşünüldüğünde her iki kelimenin aslında ortak bir yöne işaret ettiği görülmektedir. Bağlamak, zaten ya bağlananı engellemektedir/korumaktadır veya bağlananın karşısında yer alan bir şeyi engelleyip korumaktadır. Örneğin, Arap dilinde devenin bağlandığı ip veya devenin bağlanması, akıl kelimesi ile ifade edilir.

Muhasibi'nin "garizi akıl" tanımını aktarırken ifade ettiğimiz gibi akletmek, insanı insan yapan özgün bir yetenektir. Bu yetenek sayesinde insan, hakla batılı, doğru ile yanlışı, güzel ile çirkini, faydalı olan ile zararlı olanı ayırt edebilir ve seçebilir. Bu anlamda akıl bir ölçü aletidir. Temel bir insani özellik olması hasebiyle tüm reşit insanlarda eşit olarak var olan akletme yeteneği, kişinin onu kullanmayı irade etmesiyle işlevsel hale gelir ve eğer insan akletme sürecini sonuna kadar tamamlama iradesini gösterirse iyiden, güzelden, faydadan, haktan yana olan doğru yargı/hikmet ortaya çıkar ve kişi bu yargının gereği ameli (salih amel) işlemeye yönelir.

Akletme sürecinde insan, değişik şekillerde kendisine ulaşan bilgileri, düşünmenin süreçlerini gerçekleştirerek muhtelif zihinsel faaliyetlerle değerlendirmeye alır; ya yeni bilgiler üretir veya var olan bilgileri, fıtratında yazılı olan doğrulama merkeziyle karşılaştırarak yani dışarıdan aldığı veriyi iç derinliklerinde yatan hakikatlere bağlayarak doğru-yanlış, iyi-kötü, hak-batıl, güzel-çirkin yargılarında bulunur. Ardından irade or-

[24] Ragıb el-İsfehani, *Müfredat,* ilgili madde

taya çıkarak, verilen yargıya göre dış dünyadaki hareket tarzına veya nasıl bir eylem içinde olacağına karar verip bunu uygulamaya başlar.

Sıraladığımız bu süreci reşit olan her insan, kendi iç dünyasında gerçekleştirebilecek yani akledip doğruyu bulabilecek bir yetenekte yaratılmıştır.

Akletmek; gözlem, düşünme, duyular ve diğer etkenlerle gelen bilgi ve verileri alma, bunları sentez, analiz, kıyas, tümdengelim, tümevarım, tahlil ve mantık kurallarına vurma gibi yöntemlerin kullanılmasıyla değerlendiren, dış ve iç etkenlerin etkisinden sıyrılarak asli olanla irtibatını kurup bağlayarak ve nihai noktadaki faydayı gözeterek karara varmayı içerir.

Örneğin İbrahim Peygamberin Ay'ı, Yıldızları ve Güneş'i gözlemlemesi ve ardından tüm bunların Rab ve ilah olamayacağına karar verip ortaksız Rabbin Allah olduğunu söyleyerek meseleyi Allah'a bağlaması, ardı sıra da babası ve toplumuna karşı onların alışılagelmiş davranış biçimlerinden beraat etmek suretiyle yeni bir eylem şeklini tercih etmesi, tipik bir akletme sürecidir.

Kur'an'da "akletme" kelimesi, tamamıyla olumlu formda ve fiil olarak kullanılır. Kur'an kelimeleri içinde "akletmek", olumsuzuyla kullanılmayan istisna kelimelerden birisidir. Kur'an şeytanın vahyetmesinden (Bkz. 6/121) bahseder ve "vahiy" kelimesini bile şeytanın vahyetmesi örneğindeki gibi bazen olumsuz olarak kullanır; ama akletme kelimesini asla olumsuz formda kullanmaz. Örneğin, şeytanın veya kâfirlerin akletmesinden bahsetmez. Şeytanın ve kâfirlerin yaptıkları şeyleri akıllarına uydukları için yaptıklarını söylemez. Aksine, özellikle sapkın insanların akletmemelerini zemmeder, kötüler ve eleştirir. Bunun böyle olması, insanın insan olarak varlığını, varoluşunun amacına uygun olarak sürdürmesinin ve yeryüzündeki fonksiyonunu icra edip sorumluluğunu yerine getirmesinin yolunun akletmekten geçmesidir. İnsan akledecek, yolunu seçecek, soru ve sorunlarına cevaplar üretecek, bilgiyi üretecek, doğru ve yanlışı ayırt edecek, hikmete uygun hükümler verecek, yeryü-

zünü imar ve ıslah edecek ve böylece varoluşunu, daha doğru bir ifadeyle varoluş amacını gerçekleştirmiş olacaktır.

Allah'ın insan için yeryüzündeki planı böyledir. Bu planda akıl veya akletmek en merkezdeki özelliktir. Çünkü insanın özgür iradesinin ortaya çıkabilmesi yani insanın seçebilmesi için seçeceği şeylerin iyilik ve kötülüğünün, doğruluk ve yanlışlığının kendisi açısından ayan beyan ve net olabilmesi akledebilmesi sayesinde mümkün olacaktır. Ki şiyi amellerinin sonucundan sorumlu tutabilmek de ancak akledebilme yetisinin varlığı ile mümkündür.

İnsanın Kur'an'da sürekli akletmeye, düşünmeye, çaba ve gayret göstermeye, yani yetenek ve imkanlarını seferber etmeye teşvik edilmesinden de anlıyoruz ki Allah, söz konusu özelliklerle donatarak yeryüzüne gönderdiği ve orada kendisine bir misyon biçtiği kuluna güvenmektedir. Çünkü insan bu misyonunu gerçekleştirmesi, varoluş amacına ulaşabilmesi için gerekli her türlü donanıma sahiptir ve bu özellikler onun için yeterlidir.

Tam bu noktada sorulması gereken önemli bir soru vardır: Mademki insan özellikleri itibariyle yeterli bir donanıma sahiptir ve bunlarla misyonunu tamamlayıp amacını gerçekleştirebilir, öyleyse Allah niçin peygamberler göndermiş ve vahiy indirmiştir?

Bu soru özlü bir biçimde cevaplanmadan "akletme"nin mahiyeti anlaşılamayacağından burada kısaca bu soruya cevap vermeye çalışacağız.

Akıl Varken Vahiy Niçin İndi?

Öncelikle bilmemiz gerekir ki; Allah hiç peygamber göndermeseydi ve hiç vahiy indirmeseydi, aklı ve yaratılışındaki özellikler sebebiyle insanlığın bir kısmı gene de sorumlu bir varlık olma özelliğini koruyacak ve hem Rabbini ortaksız olarak bilmek ve onaylamak konusunda, hem de yeryüzünde ıslaha dönük olumlu ve iyi işler/salih ameller yapmak konusunda mesuliyetine uygun davranışlar sergileyecekti. Nasıl, vahiy indiği halde ve vahye muhatap olmalarına rağmen insanların büyük bir kısmı varoluş amacının dışında hareket ediyor ve insanlık

dışı davranışlar sergiliyorsa, vahyin hiç inmediğini farz ettiğimiz bir durumda da özlerine uygun davranışlar sergileyen bazı insanlar mevcut olacağı gibi, böyle davranmayan insanlar da var olacaktı. Çünkü imtihanın tabiatı bunu gerektirmektedir. Ama zannedilenin aksine, bu asla tüm insanların şaşkın ve yolunu bilmez bir vaziyette toptan, insanlığının dışında, tamamıyla hayvani bir kütleye dönüşecek biçimde bir davranışın içine gireceği manasına gelmeyecektir.

Farz edelim ki vahiy hiç gelmedi, böyle bir durumda insanlığın hali asla ormandaki hayvan topluluklarının oluşturduğu vahşi ve bilgisizliğin doruk noktaya çıktığı gayri medeni bir şekilde olmayacak, insanlık tarihsel gelişiminde belli bir düzey tutturacaktı. Çünkü insanlık, diğer varlıklardan farkı olan "akletme" yeteneği nedeniyle gelişme göstermekte ve esasen "akletme" ile birlikte bir dizi özelliği nedeniyle teklife muhatap olmakta veya sorumluluk sahibi olmaktadır.

Vahyin inişi, ne bu sorumlulukların startını veren noktadır, ne de insana vahyin inişiyle fıtratında var olan özellikler ilk defa yüklenmektedir. Bu nedenle vahyin inişini sorumluluğun gerekçesi kılmak, meseleye özünden yaklaşmak değildir. Çünkü işin özü insanlığın varlığı, özellikleri, fonksiyon ve amaçları ile ilgilidir.

Bizler vahiy indiği için sorumlu birer varlık haline dönüşmedik. Sorumluluğumuz varlığımızla alakalı bir meseledir. Vahyin inmesi veya inmemesiyle değil. Vahyin yaptığı husus, inerek bizi sorumlu varlıklar haline dönüştürmek değil, fıtratımızda ve varlığımızda zaten var olan sorumluluk duygusunu bize hatırlatmaktır. Allah vahyi, dişi aslan yavrularıyla ilgileniyor, kendisinden ilgiyi kesti diye kendi yavrularını parçalayan erkek aslana değil, çocuklarını diri diri toprağa gömen insana indirdi. Neden? Çünkü aslanın varlığı, yavrularını parçalamamayı gerektiren bir sorumluluk duygusunu içermediği halde, insanın varlığı çocuklarını diri diri toprağa gömmemeyi gerektiren bir sorumluluğu içermektedir.

Vahyin inmesiyle yerine getirdiği fonksiyon, akletmesi ve fıtratında var olan özellikleri kullanarak varoluş amacını gerçekleştirmesi gereken insana, aklederek ve kendi cehti ile ürettiği, farkına vardığı akla uygun değerlere bir alternatif üretmek değildir. Bu değerler zaten vardır. Vahyin inişiyle bunlar yeniden üretilmiş olmaz.

Vahiy akla rağmen ve aklın değerini düşürmek için inmiş değildir. Ne akıl vahyin rakibidir, ne de vahiy aklı ortadan kaldırmak için inmiştir. İslam düşünce tarihinin en büyük talihsizliklerinden birisi, akılla vahyi karşı karşıya getiren ve sanki aklı vahyin, vahyi de aklın rakibiymiş gibi gösteren tartışmalardır.

Oysa vahiy tam da akla yani akletmenin icra merkezi olan kalbe inmiştir. *“O âlemlerin Rabbinin bir indirişidir. Onu Ruhul Emin uyaranlardan olasın diye senin kalbine indirdi."(26/192-194)* Vahiy baştan sona insan aklına bir hitaptır, fıtrata uygun insani fonksiyonların icra edilmesini sağlamak için bir uyarıdır. Doğru davranışların, zaten insanın özü itibariyle onayladığı hakikatlerin bir hatırlatmasıdır. Bu nedenle vahiy zikir olarak da isimlendirilir.

Vahiy bu hatırlatma işini insan tarafından zaten yapılması gereken fonksiyonları hızlandırmak suretiyle yerine getirir. Bu fonksiyonların merkezinde akletmek vardır. Bu nedenle vahiy akletmeye çağırır. Yaptığı şey akla sınırlama getirmek değildir. Aklın önünü olabildiğince açmak, onu özgürleştirmek ve daha iyi işlemesini sağlamaktır. Bunun için ona gözünün önünde var olan örnekleri birer birer sıralar, afaktan ve enfüsten delilller getirir. Bunları derinliklerde yani fıtratta var olan doğrulama merkeziyle bağ kurdurup burayı canlandırmak suretiyle akletmeyi sağlayarak ve hızlandırarak yapar. Üzeri örtülmüş ve susmuş olan iç dünyayı uyandırmaya çalışır. İnsanın kendisinden, nazar ettiği tüm dış dünyadan, alışageldiği için artık normal ve olmazsa olmaz kabul ettiği ahenkli işleyişten, geçmiş topluluklardan apaçık örnekler vererek, bunlarla düşünmeye teşvik eder. Ve verdiği her delilin ardından sorar; *“Hala akletmeyecek misiniz?"(6/32)*

Olay sadece imana konu olan meseleleri hatırlatmakla sınırlı değildir. Toplumsal konularda da, doğru bir davranış ve ilişki biçiminin ve adaletin ortaya çıkması, sağlıklı ilişki temeli üzerinden yürüyen bir toplumsal yapının ortaya çıkması için, akletmeden verilen hükümlerin hükmünü batıl kılacak gerekli delilleri insana sunar, bazen de doğru hüküm vermenin örneklendirmesini yapmak için hükümler indirir. Bunları açıkladığında da hemen ardından da şunu söyler; *"Bunlar Rabbinizin tavsiyesidir. Umulur ki akledersiniz."(6/151-153)*

Akletmek, doğru yargılarda bulunmak için yapılan bir eylem olduğuna göre, zaten açık olan hükümler Rabbimiz tarafından ayetlerde sıralandıktan sonra, bunların insanın "akletme"si umularak açıklandığının söylenmesi, bizi önemli bir noktaya getirmektedir: Akletmek ve akledererek toplumsal veya bireysel yargılar üretmek insanca bir davranıştır ve esas önemli olan, varılan yargıların varlığın özüne aykırı yargılar olmamasıdır. Bunu, yani yargıların doğru ve yanlışlığını ortaya koyabilmek ve doğru yargıları üretebilmek ise insanın akletmesi ve söz konusu yargıların varlığın özüyle uygunluğunu ortaya çıkarabilmesiyle mümkündür. Allah bazı hükümleri Kur'an'da beyan ederek, insan aklının doğru yargılar üretmesinin örnekliğini göstermekte ve aklın önünü açmaktadır. Hükümleri Kur'an'da verilen hükümlerle sınırlamak ve aklın yeni yargılar üretmesini engellemek gibi bir amaç olsaydı, Allah ayetlerin arkasından insanın akletmesinin umulduğu yönünde esaslı vurgular yapmazdı. Yani Allah Kur'an'da hükümler koyarken bile, bu örneklerle insanın akletmesini ummuştur. *"Umulur ki akledersiniz"* ifadesi bunu anlatmaktadır.

Kısacası vahiy akla bir rakip olsun diye inmemiş, aklını kullanmayan insanı akletmeye teşvik etmek, düşünmesini sağlamak, akletmesi ve öğüt alması için ona deliller sunmak, daha da önemlisi akletmeyi engelleyici ve onu örten her türlü etkeni ortadan kaldırıp aklı özgürleştirmek için inmiştir. Vahiy aklı özgürleştirmeyi, onun üstünü kapatan, çalışmasını ve işlevsel

hale gelmesini engelleyen tüm etkenlerle hesaplaşarak yapar. Bunların her biri ortadan kalktığında insan, aklıyla doğru yargılarda bulunur ve en temelli mesele olan iman konusunda inkâr yerine tasdik etmeyi seçerek, doğru işler/salih ameller işlemeye koyulur.

Bu noktada vahiy akla sunulan delillerden/ayetlerden ibarettir. Ve aynı ayetler insan nazarına her taraftan sunulmaktadır. Önemli olan, insanın bu ayetleri/delilleri görmeyi bilmesi ve aklederek değerlendirmeye almasıdır. Vahyin sunduğu delillerin/ayetlerin bu delillerden farkı; Allah'tan gelen deliller olması hasebiyle kesin sonuca daha kolay ve hızlı bir şekilde ulaştırmasıdır. Ancak bilmek gerekmektedir ki, akla sunulan vahiy bile, bu vahyin Allah'tan gelip gelmediğinin kabulü veya inkârı açısından aklın değerlendirmesine muhtaçtır. İnsan vahyin kendisine sunduğu delillerden ikna olur ve sonra da bunun Allah'tan gelen bir vahiy olduğunu kabul eder. Bu nedenle Kur'an hiçbir hakikati insan aklını yok sayarak öne sürmez.

İslam düşünce tarihinin en büyük talihsizliklerinden birisinin, vahiyle aklı karşı karşıya getiren ve adeta birbirlerinin rakibi olarak gören anlayışların yerleşmesine sebep olan akıl-vahiy tartışmalarının yapılması olduğunu söylemiştik. İnsanla kendi nefsi, insanla yaratıcısı, insanla evren, insanla toplum arasında kurulacak doğru ilişkilerin temelinin kurulmasını vahyin inişine bağlayan ve bu ilişkinin hakikatini, yaratılmış evrenle sınırlı olan insan aklı aydınlatamaz diyerek ne aklın ne de vahyin fonksiyonlarını tam olarak takdir edemeyen yaklaşım biçimleri, akılla vahiy arasında kesin hatlı çizgiler çizmekte ve akılla vahyi ayrı kategoriler olarak görmektedir.

Bu yanlışlık, vahyin adeta insana sınır çizmek, onu kendine hapsetmek, aklı dizginlemek için geldiği gibi bir izlenimi beraberinde getirmektedir. "Öncelikle Kur'an'ı en ince detayına kadar kavrayıp hem bir inanç hem de bir hüküm kaynağı haline getirdikten sonra buna göre akletmek" gibi bir sınırlama ve kategori oluşturma, vahyin çağırdığının aksine bizi "önce sorgusuz iman

etmek, sonra da akletmek" gibi hristiyanvari bir noktaya sürüklemektedir. Oysa Kur'an önce akletmeye çağırır ve en temelli imani konularda bile akla hitap eder. Çünkü akletmenin iman etmekten başka gidebileceği bir nokta yoktur. Yani imanın şartlarını saymak istersek, birinci şart Allah'a iman etmek değil, önce akletmek sonra da Allah'a iman etmektir.

"Vahyin bilgisine bağlı kalmayan akıl, akletme fonksiyonlarını yitirir" tarzındaki bir tespit, kendi içinde tuzak yanılgıları barındıran bir önermedir. Akleden bir insanın veya akıl sahibi olan ve bunu kullanma niyetindeki bir insanın bu faaliyetiyle ulaştığı neticelerin vahiyle derin bir çelişki içinde olacağı gibi bir algıyı üreten bu tarz fikirler, vahyin ancak akledebilen insanlara tesir edebileceğini ihmal etmektedir. Oysa vahiy insan aklına bir sunumdur. Vahyin yaptığı şey belirttiğimiz gibi, aklı faaliyete geçirmeye çalışmaktır. Vahiy dumura uğramış ve engellerle çevrelenmiş aklı harekete geçirmek için inmiştir. Aklı hep vahiyden koptuğunda, yaramaz bir çocuk gibi olmadık işlere imza atacak bir şey olarak görenler, sürekli aklı vahyin kuyruğuna bağlama çabası içerisindedirler.

Vahiy-ak ıl ikileminde öylesine bir izlenim ortaya çıkmaktadır ki, sanki vahyin indiği süreçte akıl devre dışıdır ve orada akıl susmakta vahiy konuşmaktadır. Oysa vahyin indiği dönemlerdeki kadar, -sonucu ne olursa olsun- insanların akla ve sağduyuya yöneltildikleri hiçbir dönem olmamıştır.

Akla rağmen vahiy niçin gönderildi sorusunun cevabını biraz da Rabbimizin insanın yeryüzündeki fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için ihtiyaç duyacağı her türlü donanımla donatmasında aramak gerekmektedir. Rabbimiz insanın, imtihanını gerçekleştirebilmesi için her türlü ihtiyacını karşılayacak imkânları önüne sermiştir. Yeryüzünü onun hizmetine sunmuş, kendisine akıl, kudret ve yetenekler bahşetmiştir. İnsanda var olan akıl ve fıtri yetenekler asgari ölçüde yeryüzündeki fonksiyonlarını icra etmesi için yeterli olmasına rağmen, üstüne rahmetinin bir işareti olarak vahyini de indirmiştir. Bu, insanın

amacını gerçekleştirmesi için Allah'ın gerekli her şeyi eksiksizce verdiğinin bir göstergesidir. Akıl gibi aydınlatıcı bir nura sahip olan insanoğlu, vahye de muhatap olarak önemli bir imkâna daha kavuşmuştur. Bu adeta nur üstüne nurun yağması gibidir.

Buradaki anahtar kelime "Rahmetullah" kelimesidir. Bir açıdan baktığımızda Allah öylesine büyük bir rahmetin sahibidir ki, varlıklarına rahmet yağdırmanın arkasını asla kesmemektedir. "Size akıl verdim, onunla yetinin", deyip geri çekilmemektedir. Başka bir açıdan ise "tevhit", "kesret" ve "sorumluluk" kelimeleri niçin bunun böyle olduğuna ilişkin ciddi açılımlara kapı aralamaktadır. "Allah'ta aslolan tevhit iken, âlemde aslolan kesrettir."[25] Yani çokluktur. Ama bu çokluk anarşiyi getiren bir çokluk değil, sürekli etkileşim ve iletişim ile mükemmel bir harmoniyi meydana getirmesi gereken bir çokluktur. Buradaki anahtar kelime de, kesret halindeki varlıkların her bir bireyinin var olma hakkını kendisine veren adil davranışı esas alan "sorumluluk" kelimesidir. Her bir varlık birer özne olarak diğer varlığın var oluş hakkına riayet edecek bir sorumluluk anlayışıyla hareket etmelidir.

Bu anlamda varlıklar içinde "mutlak varlık" olan Rabbimiz Allah'ın sorumluluğu, sadece onları yaratarak geri çekilmek değil, kevniyatta sürekli bir iş üzerinde olması gibi, insanlığın var oluş sürecinde de onlara yol göstermek, onların sorunlarına bigâne kalmamak, etkileşim halindeki diğer varlıklara karşı üzerine düşeni yapmaktır.[26] Yani Allah, kâinatı yaratıp, insanı yeryüzüne gönderdikten sonra, Yunan tanrıları gibi tatile çıkmamıştır. Tarihe ve kevniyattaki oluşa karşı müdahale ederek sorumluluğunu devam ettirmektedir.

Allah'ın diğer varlıklarla açılan bir penceresinin olmadığını ileri sürerek, gök katına hapsetmek O'na yapılmış en büyük saygısızlıktır. Tanrı'nın varlığını yok saymaya kalkışmaktır. Vahyin neden gerekli olduğunun cevabı burada saklıdır. Vahiy, Allah'ın

[25] İ hsan Eliaçık, *Adalet Devleti,* s:442
[26] İ hsan Eliaçık, *age,* s.434

insan aklını yok saydığının, akla rağmen gönderildiğinin veya aklın kötü etkilerini ortadan kaldırmak için indirildiğinin değil, Allah'ın yeryüzünün sorunlarına ve insanlığın çektiği acılara bigâne kalmadığının göstergesidir. Adeta insanlıkla birlikte yürümektir. Allah, vahyi indirerek düşünen, akleden, özgürlük sahibi bir varlık türü olarak insanoğlunu uyanışa çağırmakta ve onu uyarmaktadır. K ısacası Rabbimiz, vahyi indirerek varlığın varoluş sürecine Tanrı olarak katılmaktadır. Ancak bunu, aklı ezerek ve susturarak değil, onu işlevselleştirerek yapmaktadır. Çünkü çağrının özü, İnsanlık tarafından hiç bilinmeyen şeylerin inen vahiyle yeniden üretilmesi değil, çeşitli sebeplerle örtülmüş hakikatlerin üzerindeki örtüleri kaldırmaktır.

Görüldüğü gibi vahyin iniş gerekçelerinin hiç birinde vahyi aklın alternatifi kılmak, insanı aklın güya kötü tesirlerinden uzaklaştırmak, akılla vahyin arasını ayırmak yoktur.

Aklı değersizleştirme çabasına girerek, "akıl yeterli olsaydı vahiy indirilmezdi" türünden temelsiz önermeler öne sürenler, vahyin inmesini aklın fonksiyonlarına indirgemek gibi ciddi bir yanılgının içine düşmektedirler. Oysa buraya kadar sıraladığımız ve aşağıda da vereceğimiz gerekçeler üzerine dikkatle düşünülürse bunların hiç birisinin "aklın yetersizliği" gibi bir sebebe dayanmadığı açıkça görülecektir. Üstelik aslı safsata olan bu tarz önermeler kurarak vahyin inmesinin de gereksiz olduğunu, vahiy tarafından emredilen şeylerin lüzumsuzluğunu ispat eden(!) önermeler kurmak mümkündür.

Örneğin şöyle bir önermede bulunalım: "Vahiy insanları hidayete çağırmak için inmiştir." İkinci önermemiz de şu olsun: "Vahye muhatap olan pek çok insan hidayete ermemiştir." Bu iki önermeden de şöyle bir yargıya varalım: "Öyleyse vahiy insanları hidayete erdirme konusunda yetersizdir(!), yani vahiy yetersizdir. (!)" Mantık kurallarına göre iki öncül cümleden çıkartılan üçüncü yargı cümlesi doğru bir cümledir. Ancak, bu mantıksal dizgede atlanan ve yargıyı safsataya dönüştüren asıl [27]

[27] İ hsan Eliaçık, *age,* s.435

husus, insanların hidayete ermesi için birçok farklı fonksiyonun rol oynaması ve mantıksal dizgede bunlara hiç yer verilmemesidir. İşte yukarıdaki "akıl yeterli olsaydı vahiy indirilmezdi" yargısı da aslında ne aklın fonksiyonunu, ne de vahyin indiriliş amaçlarını hiç dikkate almadan, hatta hem vahyin hem de aklın Kur'an tarafından kullanılışına bile saygı gösterilmeden, eksik ve yanlış öncüllerle oluşturulmuş ve söylene söylene galat-ı meşhur haline gelmiş bir safsatadır.

Vahyin iniş amaçlarından bir tanesini ve bu inişin başlangıcındaki insanlığın içinde bulunduğu koşulları aşağıdaki ayet ortaya koymaktadır:

> *"İnsanlar tek bir ümmetti. (Sonra ayrılığa düştüler) Allah (da), müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere hak kitaplar(vahiy) indirdi. Oysa kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra, birbirlerine karşı olan 'azgınlık ve kıskançlıkları' yüzünden anlaşmazlığa düşenler, o, (Kitap) verilenlerden başkası değildir. Böylece Allah, iman edenleri, hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe kendi izniyle eriştirdi. Allah, kimi dilerse onu doğruya yöneltir."(2/213)*

Ayette insanların tek bir ümmet oldukları dönemle kastedilen, aralarında ihtilafların ortaya çıkmadığı ilk dönemler olmalıdır. Muhtelif sebeplerle ihtilaf etmeleri ve bu ihtilafların insanlar için zarar oluşturacak şekilde problemlere yol açması ilahi rahmetin harekete geçmesine, yani kitaplarla birlikte peygamberlerin gönderilmesine yol açmıştır. Ancak bu da yeterli olmamış apaçık ayetler karşısında bile "aralarındaki azgınlık ve kıskançlık" nedeniyle anlaşmazlıklarını sürdürmüşlerdir. Oysa kitap zaten tam da bu anlaşmazlıklara son vermek için inmişti. Görüldüğü gibi ayette, vahyin gönderilmesine aklın kullanılmasının oluşturduğu zararlar gibi bir gerekçe değil, insanların ihtilaf etmeleri ve sonrasında da azgınlıkları nedeniyle anlaşmazlıklarını sürdürmeleri sebep olarak gösterilmiştir. İhtilaf duru-

munda iki taraf vardır ve genellikle bir taraf haklı olmaya diğeri ise haksız olmaya daha yakındır. Hakl ı olanlar akledenler, haksız olanlarsa akletmeyenlerdir. Demek ki vahyin asıl amacı, haksız olanların haksızlıklarını açığa çıkarmak, haklı olanlara da destek vermektir. Burada açık bir biçimde vahiy ile aklını kullananlar arasında bir paralellik ve birliktelik göze çarpmaktadır. Vahiy akledenlerin yanında, aklını kullanmayanların karşısındadır. Öyleyse vahyin akla rağmen ve ona ket vurmak, onu sınırlamak için indiğini iddia etmek ayetin kendisiyle de çelişen ve vahyin iniş amaçlarını kavramaktan aciz akılsızca bir yaklaşım tarzıdır.

Vahyin iniş amaçları arasında saymamız gereken diğer önemli bir konu da, Rabbimizin vahyi indirerek insanların hesaba çekilecekleri günde “kendilerinin açıktan uyarılmadıkları” gibi bir mazereti öne sürmelerinin önüne geçilmesidir.

> *“Eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, bütün toplumların en doğruları olacaklarına dair olanca güçleriyle Allah’a yemin ettiler"(35/42)*
>
> *“Yaptıklarından dolayı, başlarına bir felaket geldiğinde: ‘Rabbimiz, keşke bize bir resul gönderseydin de, senin ayetlerine uysaydık ve müminlerden olsaydık’ demesinler diye (seni gönderdik)”(28/47)*
>
> *“Bütün resulleri, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik ki, resullerden sonra insanların Allah’a karşı bir hüccetleri kalmasın. Allah Azizdir, Hakimdir"(4/165)*

Ayetlerde ifade edildiği gibi Rabbimizin vahiy göndermedeki amaçlarından bir tanesi de hesap esnasında ortaya çıkabilecek tüm mazeretlerin bertaraf edilmesidir.

Vahyin indirilmesinin diğer önemli amaçlarından bir tanesi ise, insanın yaratılmış bir varlık olarak sınırlılığı nedeniyle, bilgisine ulaşamayacağı bazı hususların bu yolla bildirilmesi olduğunu söyleyebiliriz. “Kâinatın yaratılış prosesi/süreci, Dünya’mızın ve ilk insanın var edilmesi, varoluşun hikmet ve gayesi, varlıkların ve insanların akıbeti, ölüm ötesi gerçekler... Bütün bunlar, yaşamakta olan insan için tecrübe ve müşahe-

desi imkânsız olan konulardır. Ve işte bütün bunlar yaratıcımızın ilminde olan (gaybi) gerçeklerdir ve ancak O'nun, peygamberlerine -vahiy yoluyla- bildirdikleri kadarını bilebiliriz."[28] Hikmet Zeyveli'den yaptığımız bu alıntıda, "varoluşun hikmet ve gayesini" anlama noktasının vahiy olmadan akıl tarafından anlaşılmayacağı iddiasına bir muhalefet şerhi koymak şartıyla, özellikle kâinatın ve insanın ilk defa yaratılması, varlıkların ve insanoğlunun akıbeti, ölüm sonrası gerçekler, ilaveten cennet ve cehennemin nasıl olduğu hakkında verilen bilgiler gibi hususların insanın tecrübe ve müşahede yoluyla elde edemeyeceği gaybi bilgiler olduğu hususuna katılıyoruz. Böylelikle Rabbimiz bizi gerekli tüm bilgilerle donatarak emanet teklifine muhatap kılmıştır. Böylece eksiksiz ve geçerli hiçbir mazeretin söz konusu olamayacağı bir imtihan süreci yaşanacaktır.

Tüm bu sıraladığımız sebeplerin yanı sıra akıl bağlamında vahyin gönderilişinin en temel sebebi, aklın uyarılarak harekete geçirilmesi ve akletmenin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Vahiy indiği her toplumda baskın zihniyetle hesaplaşır ve aklın üstüne bir perde çekmeye çalışan bu zihniyetleri alabildiğince eleştirerek, kişi ile aklı arasına giren bu engelleri kaldırıp akletmeye davet eder. Vahyin bunu nasıl yaptığını daha iyi anlayabilmek için akletmenin önündeki engellerin neler olduğunu sıralamamız gerekiyor ki böylece Kur'an'ın bu engelleri ortadan kaldırma yöntemi ortaya çıkabilsin.

Akletmenin önündeki engellerin konumlandığı merkez kalptir. Akletmek de Kur'an'ın ifadesiyle kalple mümkün olmaktadır. Bu nedenle "akl ın önündeki engeller ve zihniyetin akletmeye olumsuz etkisi" meselesini izah etmeye geçmeden kalp kavramının ne anlama geldiğini ve akletmedeki fonksiyonunun ne olduğunu izah etmemiz gerekmektedir.

[28] Hikmet Zeyveli, *Akıl ve Nakil Üzerine*

ÇOKLU ETKİLERİN MÜCADELE SAHASI: KALP

‘Kalp’ Kelimesi ve Kelimenin Yakın Anlamlıları

‘Kalp’ kelimesi Arapçada ‘Ka-Le-Be’ fiilinden mastardır. Sözlükteki temel anlamı, “Bir nesneyi bir durumdan diğerine, bir işten diğerine ve bir yönden diğerine döndürme(k)”[29] tir. Bu anlama göre ‘K-L-B’ fiili Kur’an’da değişik türevleriyle kullanılmıştır. Örneğin *“Ve biz elbette Rabbimize çevrilip-döneceğiz"(43/14)* denilirken ‘münkalibun’ olarak, Kâfirlerin şehirlerde dönüp dolaşmasından bahseden (40/4) ayette ‘tekallabu’ olarak, *“Zulmetmekte olanlar, (yakında) nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini pek yakında bileceklerdir "(26/227)* ayetinde ‘münkalabin’ ve ‘yünkalibune’ olarak kullanılmaktadır. Bu kelimenin kelime anlamı itibariyle kullanıldığı ayetlerin numaraları dipnotta[30] verilmiştir.

Kalp kelimesinin sözlüklerde ifade edilen ikinci bir anlamı daha vardır ki o da; ‘bir şeyin öz ve halis olan ı’[31] dır. Bu anlamda Arap dilinde ağaç dalının ortasındaki yumuşak yere, ağacın ortası anlamında ‘kulb-uş-şecer’ denilmektedir. ‘Kalib’ ise bir şeyin içi ve özüdür.[32]

Bu iki temel anlama göre biz ‘Kalp’ kelimesinin 1-‘Bir şeyin bir halden başka bir hale dönmesi/döndürülmesi veya çevrilmesi’, 2-‘Bir şeyin özü’ anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz.

29 Ragıb el İsfehani, *Müfredat* s:1227

30 ‘Ka-Le-Be’ fiilinin değişik türevleriyle kök anlamı ile Kur’an’da kullanıldığı ayetler: 24/44, 5/21, 9/48, 9/95, 7/119, 7/125, 26/50, 26/119, 26/227, 12/62, 40/4, 43/14, 18/18, 18/36, 18/42, 16/46, 67/4, 84/9, 29/21, 83/31, 22/11, 2/143, 2/144, 3/127, 3/144, 3/149, 3/174, 3/196, 33/66, 47/19

31 Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*

32 Asım Efendi, *age*

[İnsan kalbi(nin)] 'çok evrilip çevrildiğinden, bir ileri bir geri hareket ettiğinden' dolayı böyle adlandırıldığı söylenmiştir.[33]

Her ne kadar kalbe, bir ileri bir geri hareket ettiği, vücuda kan pompaladığı/kan çevrimini sağladığı için 'kalp' ismi verilmiş olsa da, Kur'an'da kalpten bahseden ayetlerin hemen hemen tamamında maddi kalpten, yani göğüs boşluğumuzda yer alan organımızdan bahsedilmez. Kelime mecazen kullanılır ve kastedilen çoğunlukla insanın içi/özüdür ve insanın içi veya manevi yönü itibariyle çeşitli etkilere maruz kalarak değişim ve dönüşümlere uğramasıdır.

Hz. Peygamber "Dikkat ediniz! Bedende bir et parçası vardır. O iyi olursa bütün beden iyi olur; bozuk olursa bütün beden de bozulur. İşte o kalptir!"[34] [35] şeklindeki hadisinde kalbi hem maddi kalp hem de manevi kalp anlamında kullanmış ve maddi kalbimizin vücudumuzda oynadığı fonksiyondan yola çıkarak manevi kalbimizin sağlıklı olmasının önemine dikkat çekmiştir.

Kelimenin iki temel anlamını göz önüne alarak, Kalbin insanın iç dünyasındaki her türlü idrakin, düşüncenin, hissiyatın; oluşum, etkileşim ve değişiminin gerçekleştiği 'manevi bir duyu merkezi' veya 'manevi bir organımız' anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

Kur'an'da kalp kelimesine yakın anlamlı olarak kullanılan diğer kelimeler: 'fuad', 'sadr' ve 'nefs' kelimeleridir. Fuad ve sadr kelimeleri kalp kelimesine oldukça yakın bir anlamda kullanılırken nefs kelimesi, anlamındaki bir yönüyle bu kelimeye benzer bir manada kullanılmıştır.

Kur'an'da 16 kere isim olarak geçen fuad kelimesi, "F-E-D" kökünden türeyen Arapça bir kelimedir. Lügat manası, yanıp tutuşmak ve pişmektir. Kalp sözcüğüyle eşanlamlıdır, fakat eğer 'tefe'üd yani gayret duygusuyla, ya da şevkle, arzuyla heyecana gelme, tutuşup yanma' anlamı göz önünde bulunduruluyorsa, o zaman (kalp yerine) fuad sözcüğü kullanılır. Fuad kelimesine

33 Ragıp el-İsfehani, *age,* 1228

34 *Buhari,* "İman" 39, *Müslim* "Müsakat" 107

35 Ragıp el-İsfehani, *age,* 1158

‘için de içi’ manası verilebilir. Köz nasıl içten içe yanarsa kalbin içi yani fuad da öylece kalbin içinde yanıp tutuşan ve kalbi canlı tutan bir merkez gibidir. Bu da fuad kelimesinin kalbe göre daha fazla duyarlı, kalbin de derinliklerinde yer tutan bir iç yönümüzü ifade ettiğini gösterir. Necm suresinde Hz. Peygamberin yaşadığı tecrübeden bahsedilirken “Fuad/gönül gördüğünü yalanlamadı”(53/11) denilmesi, peygamberin hissiyatının derinliğini göstermektedir. Öyle ki peygamber adeta gözüyle görür gibi bu tecrübeyi kalbinin derinliklerinde/fuadında yaşamıştır.

Sadr kelimesi, Arap dilinde vücudun boyunla karın arasındaki ön yüzünü ifade etmek için kullanılır. Maddi kalp göğsün içinde yer aldığı için, sadr kelimesi de mecazen kalp anlamında kullanılmaktadır. Ancak sadr bir tür örtü veya kapak görevi gördüğünden bu kelimenin Kur’an’da geçtiği yerlerde genelde içlerde saklanan kötü duygu, his, kin, şehvet, öfke, heva ve sıkıntı anlamlarında kullanılmıştır. Kalbimizdeki idrak duygusu açıldığında sadrımız açılmış demektir. Örtü kalkar ve göğüsler İslam’a açılır.(6/125) Bu tarz Kur’an’i ifadelerden biz sadr kelimesinin kalbin daha çok menfi yönlerine işaret etmek için kullanılan bir kelime olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Şu ayet buna bir örnektir:

> *“De ki:’Sadırlarınızda olanı gizleseniz de, açığa yursanız da Allah bilir. Ve göklerde olanı da yerde olanı da bilir. Allah her şeye kadirdir"(3/29)*

Görüldüğü gibi fuad kelimesi ne kadar kalbin iç yönüne ve derinliğine işaret ediyorsa, sadr da içte var olup da onu gizleyen veya hissiyatın dışa taşmasına/açılmasına engel olan dış engele işaret etmektedir. Bu engel aşıldığında sadr/göğüs açılmış olur, kişi Enam suresi 125’te ifade edildiği gibi göğsünü ya İslam’a açar ya da Nahl suresi 106’da ifade edildiği gibi göğsünü küfre açar. Yani sad ırlar/kalpler sadece İslam’a değil küfre de açılabilir.

Kur’an’da kullanılan ve tıpkı ‘kalp’ kelimesi gibi insanın iç dünyasına işaret eden diğer bir kelime de ‘nefs’ kelimesidir. Bu kelime Arap dilinde değişik anlamlara işaret etmek için kulla-

nılır. Bu anlamlardan bir tanesi de konumuzla ilgili olan ‘kalp, gönül, iç dünya’ gibi anlamlardır.[36] [37] ‘Nefs’ Kur’an’da bu anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Örneğin; *"Biz insanı yarattık, nefsinin ona neler fısıldadığım biliriz. "(50/16)* ayetinde nefisle kastedilen insanın iç dünyasıdır. Yine *"Onlara ayetlerimizi ufuklarda ve nefislerinde göstereceğiz”(41/53)* ayetinde geçen nefisler, ‘kalpler’ veya ‘kendi içleri’ manasındadır.

Bu kelimelerin dışında ‘lübb’ kelimesinin de ‘ulü’ül-Elbab’ formunda kalp kelimesine yakın bir anlamda kullanıldığı söylenmiştir. Arap dilinde, kabuğu atılıp içi yenen çerez ve meyvelerin içi, her şeyin özü anlamına gelen bu kelime, ‘bir nesnenin halis, seçkin ya da en iyi kısmını ifade eder’.[38] İnsanda bulunan şeylerin en iyisi ve dolayısıyla insanın özü olduğu için akla ‘lübb’ denilmiştir.[39] Kur’an’da bu kelime 16 yerde ‘ulü’l-Elbab’ şeklinde kullanılır ve geçtiği her yerde anlamı olumludur. Bu yönüyle aklın Kur’an’da kullanılışıyla benzerlik arz eder.

Bazıları da lübbün, aslında aklın yeri olan kalbin ismi olduğunu söylerler.[40] Kur’an’da bu kelimenin geçtiği yerlerde bu vasıf; tezekkür sahibi(13/19), muttaki(2/179), Allah’ın ahdini yerine getiren ve misakı bozmayan(13/20), Allah’ın birleştirilmesini istediği hususları sürdüren, Rablerinden çekinip, kötü hesaptan korkan(13/21), Rablerinin rızasını isteyip sabreden, salâtı ikame eden, infak eden, kötülüğü iyilikle savan(13/22) kişilere ait olarak gösterilmiştir.

Demek ki ulü’l-elbab olmak, Allah’ın övgüsüne mazhar tüm özellikleri üzerinde toplamayı gerektirmektedir. Buradan çıkaracağımız sonuç; bu kelime ‘kalp’ anlamına geliyorsa, kalbin ancak en müspet yönlerine işaret etmek için kullanılmaktadır. Yani kalbin icra ettiği olumlu fonksiyonlar ‘ulü’l-elbab’a ait olabilir. Eğer bu kelime akıl anlamına geliyorsa, zaten sıraladı-

36 Ahmet Ögke, *Kur’an’da Nefs Kavramı,* s:28

37 *TDVİslam* Ansi'klopedi'si·,24.cilt s:230

38 Ragıp el-İsfehani, *Müfredat,* s:1315

39 Mustafa Şentürk, *Kukanda Akıl,* s:105

40 Mustafa Şentürk, *age,* s:106

ğımız özellikler ancak akıl sahibi olmakla kazanılabilir. Yani 'lübb' kalbin olumlu yönünü ifade etmek için de, aklı ifade etmek için de kullanılsa sonuç değişmemektedir.

Manevi/ İç Duyu Merkezi: Kalp

Günümüzde duyular dediğimizde genellikle aklımıza beş duyu organımız gelir. Duyulara ilişkin bu sınıflandırmanın geçmişi, Aristo'ya kadar gitmektedir. Bu beş duyu, bilindiği gibi, görme, duyma, dokunma, tat alma ve koku alma duyularıdır. Aristo'ya göre insan duyu organları aracılığıyla gerçek dünyayı doğrudan algılama yeteneğine sahiptir. O bu saptamasıyla Platon'dan ayrılır. Platon'a göre, duyu organlar ıyla algılananlar, nesnelerden bize yansıyan gölgelerdir. "İdea" lar âleminde, gölgelerini duyumsadığımız nesnelerin gerçekleri yer alır.

Bu ön bilgiyi vermemizdeki amaç, Aristo ile Platon'un karşılaştırmasını yapmak değildir. Amacımız, Aristo'nun duyularla ilgili sınıflandırma yaparken, pek çok görüş ve kavramını Platon'un görüşlerini çürütmek amacıyla geliştirdiğinden, materyalist/maddeci bir yaklaşımla duyu organlarını görünen ve maddi duyu organlarıyla sınırlandırma çabasına girdiğini ve iç duyularımızı da dış duyularımızın sınırlarına sokmaya çalıştığını ortaya koymaktır. Aristo'dan sonra genel olarak duyu organlarımız ve duyularımız denildiğinde beş duyumuz anlaşılır olmuştur.

Oysa biz bugün çok iyi biliyoruz ki, duyularımız beşle sınırlı değildir. Hatta dış duyularımızı algılayan duyu organlarımız bile beşle sınırlandırılamaz. Biz bugün tıptaki gelişmelere bağlı olarak, Aristo'nun yaşadığı zamanda bilmesinin mümkün olmadığı altıncı bir duyu organımızdan daha haberdarız. O organımız da orta kulağımızdır. Biz orta kulağımız sayesinde denge duyusuna sahip olabiliyoruz.

Aynı şekilde cinsel duyularımızı cinsel organlarımızla elde edebiliyoruz. Demek ki cinsel organlarımız da tıpkı tatma duyu merkezimizin dil organımız olması gibi, cinsel duyularımızın merkezi olmaktadır.

Yine çok açık bir hakikattir ki, bizler duyu organlarımızla edindiğimiz duyuların dışında, bunlarla bağlantılı veya bağlantısız, farklı duyulara da sahibiz. Bunlar ın sayısı epeyce fazladır. Duyularımızın sayısının genelde bilinenden fazla olduğunu söylemekte kastımız, altıncı his/duyu denilen ve belli şahıslarda/velilerde inkişaf ettiği iddia edilen özel yeteneklerin varlığını iddia edip ispat etme çabası da değildir. Biz her insanda bulunan duyulardan bahsediyoruz. Evet, hepimiz acıkıyoruz, susuyoruz, korkuyoruz, seviyoruz, üzülüyoruz, öfkeleniyoruz, heyecanlanıyoruz, nefret ediyoruz, kıskanıyoruz, endişe ediyoruz, acıyoruz, arzuluyoruz, tiksinti duyuyoruz, seviniyoruz, utanıyoruz, tasavvur ediyoruz, düşünüyoruz, düş kuruyoruz, inanıyoruz, karar veriyoruz, hatırlıyoruz, vehmediyoruz. Bunların her biri birer duyu veya iç dünyamızda gerçekleştirdiğimiz birer eylem/amel değil midir? Bunların birer duyu veya eylem olmaları hasebiyle görme, işitme, dokunma vs gibi dış duyulardan veya dış organlarımızla yaptığımız amellerden bir farkı var mıdır?

O zaman şöyle bir soru sorabiliriz; görme duyumuzu gözümüzle, işitme duyumuzu kulağımızla sağlayabiliyorsak, neremizle korkuyoruz, endişe ediyoruz, acıyoruz, seviniyoruz, utanıyoruz, heyecanlanıyoruz, düşünüyoruz, ya da hangi organımızla iman ediyoruz veya inkâr ediyoruz? Tüm bu duyu, duygu ve yetilerimizin fizyolojik olarak bir merkezinin olması gerekmez mi?

Bunların beynimiz, sinir sistemimiz, beyin kabuğumuz (kortex), hatta bazı araştırmalara göre maddi kalbimiz ile bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir. Ancak fizyolojik yapımız ile bu duyuların arasındaki ilişki, tıpçılar, psikologlar ve filozoflar tarafından bu yönde yapılan çalışmalar ve ortaya atılan teoriler olmasına rağmen, tam olarak açıklanabilmiş değildir.

Ama biz bir genel sınıflandırma yaparak tüm bu duyularımıza 'iç duyular' diyebiliriz. İslam filozofları da benzer bir sınıflandırma yaparak duyuları 'iç duyular' ve 'dış duyular' olarak ikiye ayırmışlardır. İbni Sina iç duyulara tasavvur, hayal, hatırlama, düşünme ve vehmetmeyi dâhil etmiştir.[41]

41 *TDVİslam Ansiklopedisi,* cilt 10 duyu maddesi

Biz olayın fizyolojik boyutunu ihmal ederek iç duyularımızın tümünün tek bir merkezde toplandığını farz edelim. Ve bunun maddi bir merkez değil de manevi bir merkez olduğunu öngörelim. İşte Kur'an kelimenin Arap dilindeki kullanımıyla paralel olarak tüm bu duyuların toplandığı merkezin genel olarak 'iç dünyamız' olduğunu kabul etmiş ve buna mecazen 'kalp' ismini vermiştir. Kur'an kalp kelimesini kullanırken iç duyularımız da dâhil olmak üzere manevi dünyamızdaki tüm oluşum, etkileşim ve hareketleri tek bir manevi merkeze hamletmektedir. Orası soyut bir mekândır. Manevi duyu merkezidir. Yani kalbimiz bizim görünen maddi yapımızın dışındaki, bizi biz yapan veya insan olmamızı temin eden, aynı zamanda diğer varlıklardan da ayıran yönümüzü belirleyen her türlü müspet ve menfi özelliğimizin ortaya çıktığı içsel yönümüze işaret etmektedir.

Karıştırmaya yol açmamak için tekrar etmek gerekirse buradaki kalbin maddi kalp olmadığı dikkate alınmalıdır. Kur'an'da 'kalp' kelimesi mecazen kullanılmaktadır. Bu nedenle duyuların, düşüncelerin veya akletmenin merkezi 'kalp' midir, yoksa 'beyin' midir, tarzında bir tartışma yapmanın fazla bir anlamı kalmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın ortaya koyuşu ve bizim yaklaşımımız itibariyle tüm bunların merkezi ne göğüs boşluğumuzdaki kalbimizdir, ne de kafamızın içinde yer alan beynimizdir. Tüm bunların merkezi, Kur'an'ın mecazen insanın iç dünyasını ifade etmek için kullandığı 'kalp'tir.

Kur'an'da Kalp Kelimesi

Kur'an'da yaklaşık 160 ayette geçen kalp kelimesi, insanın insan olması itibariyle diğer varlıklardan farklı olarak sahip olduğu; duyumsama, anlama, kavrama, düşünme, akletme, eşyanın hakikatini araştırma ve bilme, ayırt etme, seçme ve irade etme yönünü ifade etmek için kullanılır. Ancak insanın diğer bir yönü, yani menfi yönü de vardır. Seçme ve ay ırt etme özelliği, kişinin kendisi için iyi ve kötü olanı bilmesi şeklinde tebarüz eder. İşte bu yüzden kalp menfi bir yöne de sahiptir. Müspet ve menfi, insana ait her hal, onun iç dünyasında ortaya çıkar ve bunlar

kalpte karşı karşıya gelirler. Kalp, Kur'an'ın ortaya koyduğu bu tabloda, adeta zıtların savaş alanı/arenas ı gibidir. İnsanı insan yapan, iç dünyasına ait hangi tür hal varsa, Kur'an bu durumu ifade etmek için 'kalp' kelimesini ve bu kelimeyle benzer anlamlara sahip kelimeleri kullanır.

Bu nedenle insana nispetle sorumluluk kalbe yüklenmiştir.

> *"Bilmediğin bir şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bütün bunlar yaptıklarından sorumludur." (17/35)*
>
> *"Hata olarak yaptıklarınızda ise, sizin için bir sakınca (bir vebal) yoktur. Ancak kalplerinizin kasıt gözeterek (taammüden) yaptıklarınızda vardır. Allah bağışlayandır, esirgeyendir." (33/5)*
>
> *"Allah sizi, yeminlerinizdeki 'rastgele söyleyiverdiklerinizden' dolayı sorumlu tutmaz; fakat kalplerinizin kazandıklarından dolayı sorumlu tutar." (2/225)*

İnsan kalben sahip olduğu nitelikler nedeniyle sorumludur ve ilahi hitaba muhatap olmuştur. Kalben onaylanmayan bedeni eylemlerin sorumluluk anlamında bir değeri bulunmaz. Bu çift yönlü bir durumdur. Yani kişi, kendine has özel sebeplerle, kalben onaylamadığı iyi davranışlara sahip olsa da bu durum sorumluluğun yerine getirilmesi anlamına gelmediği gibi; şartların ve dış tesirlerin dayatması sonucu kalben onaylamadığı olumsuz bir davranış içine düşen birisi yaptığından sorumlu tutulamaz. Tabii ki ideal olan kalbi eylem ile dış eylemin tam bir mutabakat içinde olmasıdır.

Bunun gerçek sebebi, kalbin insanı insan yapan, manevi amellerin merkezi bir organ niteliğine sahip olmasıdır. Kur'an kalpten, kendisiyle birçok amelin gerçekleştirildiği bir organ gibi bahseder. Bu eylemlerin el ve ayaklarımızla gerçekleştirdiğimiz işlerden bir farkı yoktur. Ancak bu eylemler maddi eylemlerimize temel oluşturan, iç dünyamızda gerçekleştirdiğimiz eylemlerdir. İnsanlar kalben nasıl bir eylemliliğe sahipseler, dış dünyalarını da buna göre biçimlendirip amellerine yön çizerler.

Kalbin yerine getirdiği bu amellere Kur'an'dan örnekler verelim:

Kur'an'a göre iman kalbe ait bir ameldir. Aşağıdaki ayetlerde imanın mekânı kalp olarak gösterilmektedir;

"...Onlar, öyle kimselerdir ki, (Allah) kalplerine imanı yazmış ve onları kendinden bir ruh ile desteklemiştir. ..." (58/22)

"Bedeviler, 'İman ettik' dediler. De ki: 'Siz iman etmediniz; ancak 'İslam (Müslüman veya teslim) olduk deyin. İman henüz kalplerinize girmiş değildir. Eğer Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederseniz, O, sizin amellerinizden hiç bir şeyi eksiltmez. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok esirgeyendir.'"(49/14)

İmanın merkezi kalptir, çünkü insan için hidayetin vuku bulması kalbi bir yönelişle olmaktadır. Yani hidayete yönelmek de kalple olur;

"Kim Allah'a iman ederse, onun kalbini hidayete yöneltir. Allah her şeyi bilendir."(64/11)

Hidayete yönelen ve iman eden bir kalp takvanın da merkezidir;

"İşte böyle; kim Allah'ın şiarlarını yüceltirse, şüphesiz bu, kalblerin takvasındandır."(22/32)

Kalp, hidayete yönelme, iman ve takva gibi olumlu eylemlerin merkezi olduğu gibi, olumsuz pek çok nitelik ve amelin de üreticisi veya merkezi olabilmektedir. Örneğin kalp eğrilir, kayar ve inkâr eder;

"Eğer sizler (Peygamberin iki eşi) Allah'a tevbe ederseniz (ne güzel); çünkü kalbleriniz eğrilik gösterdi."(66/4)

"Ant olsun Allah, Peygamberin, Muhacirlerin ve Ensarın üzerine tövbe ihsan etti. Ki onlar -içlerinde bir bölümünün kalbi nerdeyse kaymak üzereyken ona güçlük saatinde tabi oldular."(9/117)

"Sizin ilahınız tek bir ilahtır. Ahirete inanmayanların kalpleri ise inkarcıdır ve onlar müstekbir (büyüklenmekte) olanlardır."(16/22)

Bu yüzden günahkârlık da kalbe atfedilir;

"Şahitliği gizlemeyin. Kim onu gizlerse, artık şüphesiz, onun kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı bilendir" (2/283)

Nifak da kalpte vuku bulan bir özelliktir.

"Böylece O da, Allah'a verdikleri sözü tutmamaları ve yalan söylemeleri nedeniyle, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar, kalplerinde nifakı yerleşik kıldı" (9/77)

Olumlu ve olumsuz, insanın dış dünyasında vuku bulan hayat biçimine, kalbinde yer eden hasletleri ve amelleri şekil vermektedir. İman, inkâr, takva, hidayet, günah, eğrilik, nifak ve hidayet hep kalple gerçekleştirilen hallerdir.

Kur'an bize kalbin gerçekleştirdiği başka bir amel çeşidinden daha bahsetmektedir. Kalbin bu yönü bizim asıl konumuz olan 'akletmek' meselesiyle ilgili amelleridir. Aslında hepsi aynı anlam düzlemine ait olan zikretmek, tedebbür etmek, fıkh etmek ve akletmek kalbe ait özelliklerdir. Kur'an bize kalbi zikreden, tedebbür eden, fıkh eden ve akleden organımız olarak tanıtmaktadır.

"Bunlar, iman edenler ve kalpleri Allah'ın zikriyle mutmain olanlardır. Haberiniz olsun; kalpler yalnızca Allah'ın zikriyle mutmain olur."(13/28)

"Öyle olmasa, Kur'an'ı iyice tedebbür etmezler miydi? Yoksa birtakım kalpler üzerinde kilitler mi vurulmuş?" (47/24)

"Andolsun, cehennem için cinlerden ve insanlardan çok sayıda kişi yarattık (hazırladık). Kalpleri vardır bununla fıkh etmezler, gözleri vardır bununla görmezler, kulakları vardır bununla işitmezler. Bunlar hayvanlar gibidir, hatta daha aşağılıktırlar. İşte bunlar gafil olanlardır."(7/179)

"Yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı, böylece onların kendisiyle akledebilecek kalpleri ve işitebilecek kulakları olsun? Çünkü doğrusu, gözler kör olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir"(22/46)

Kalbin düşünmeye ilişkin zikir, tedebbür, fıkh ve akletme gibi hasletlerinden bahsederken, Kur'an'da kalp kelimesinin kullanılışına ilişkin örnekler vermeye kısa bir ara verip, bu kelimenin yanlış kullanılmasına ilişkin bir açıklama yapalım. Zikir kelimesini Kur'an'da kullanıldığı anlamdan farklı manalarda kullanan tasavvuf erbabı, bununla bağlantılı olarak kalbe de olması gerekenden fazla manalar yüklemiş, aynı şekilde kalbin olumsuz yönlerini çoğunlukla görmezlikten gelerek, bu kelimeleri Kur'an'da kullanılan mana düzleminden uzaklaştırmıştır. Zikir Kur'an'da hatırlamak ve birinin hatırlatmasıyla düşünmek ve bundan öğüt almak anlamında kullanılırken, tasavvuf erbabı zikri, Allah'ın isimlerini dille veya kalple sürekli tekrar etmek olarak yorumlamış ve zikir çoğunlukla böyle anlaşıla gelir olmuştur.

Zikrin merkezi de kalp olduğu için mutasavvıflar kalbe büyük bir önem vermişlerdir. Onlara göre kalp, keşfin merkezidir. Bilgiye ancak bedeni yüklerden kurtulup kalbe önem vermek suretiyle elde edilecek kalbi makamlarla ulaşılır. "Mutasavvıflar, kalp tasfiyesi veya nefis tezkiyesi denilen bir yöntemle temizlenen kalbin dini ve ilahi hakikatleri doğrudan ve aracısız olarak bileceğine inanırlar. Kalbin gayp âlemine bakan bir penceresi vardır. Buna kalp gözü denir. Üzeri günah kiri ve bilgisizlik pası ile örtülü olan bu göz mücahede ve riyazet denilen bir usulle temizlendiği takdirde manevi âlemi ve oradaki gerçekleri görebilir. Bu yolla kazanılan bilgilere marifet, irfan, ilham, batıni ve ledünni ilim gibi isimler verilmiştir."[42]

Mutasavvıflar akletmeyi kalbe göre önemsiz bir noktada görürler. Bilgi edinmenin nihai yöntemi kalp ile akletmek değil kalbetmektir. Kalbe yüklenen bu fonksiyon Kur'an tarafından onaylanmaz. Kalbin gayp âlemini görmek gibi bir özelliği Kur'an'ın hiçbir yerinde geçmez. Gayba ait durumları bizi ilgilendirdiği kadarıyla anlamak, dış duyularımızdan bize gelen delillerin kalbimizdeki delillerle birleştirilmesi suretiyle aklet-

[42] *TDVİslam Ansiklopedisi*, 24. Cilt s:231

memizden geçmektedir. Yani mutasavv ıfların önemsiz gördükleri 'akletme' hasleti, bizim idrak dünyamızın en merkezi hususiyetlerindendir. Kalbetmek ve kalp gözüyle gaybı görmek ve buradan doğrudan bilgi almak ise, hakikati olmayan bir safsatadır.

Bu ara açıklamadan sonra tekrar Kur'an'da kalp kelimesinin kullanılışına dair örnekler vermeye dönelim. Kalbin bir iç duyu merkezi olduğunu söylemiştik. İşte Kur'an bazı ayetlerde kalbin kaynaklık ettiği veya ürettiği bu duyulardan ve hallerden bahseder.

Buna göre kalp; korku duyan (34/23, 33/26), titreyen, dehşete kapılan, ürperen (79/8, 23/60), kuşkuya kapılan (9/45), öfkeye kapılan (9/15), şefkat ve merhamete sahip olan (57/27), katılaşan ve yumuşayan (2/74, 57/16, 6/43, 39/23), muhtelif şeylerin sevgisiyle yoğrulan (2/93), tutkulara ve vesveselere sahip olan (114/5), içinde hayrı barındıran (8/70) bir organımızdır. Bazen boşluk içine düşer, sonradan pekişir (28/10), kalpler birbirleriyle uzlaşır (8/63, 3/103). Bazı kalplerde hastalık bulunur (74/31, 24/50, 5/52). Tabii ki bu hastalık koroner kalp hastalığı türünden bir hastalık değildir. Manevi bir hastalıktır. Kalpte olması gereken müspet hasletler ortadan kalkıp yerine kötü hasletler istihdam olunca kalp hastalanmış demektir. İyi özelliklerden uzaklaşan kalp gaflete düşer (23/63), pas tutar, kirlenir, (83/14). Bu nedenle hastalıklıdır. Kalbi bu durumdan kurtarmanın yolu onu bu gaflet, pas, kir ve hastalıklardan arındırıp temizlemektir. (3/154, 33/53) Böylece kalp selim bir kalp (26/89, 37/84) olma niteliğine, yani "her lekeden salim, Allah sevgisinde hâlis, tamamen ona teslim olmuş, şirkten, kinden, hasetten, isyandan, akîdevî ve ahlâkî noksanlıklardan arınmış, kendisinde eğrilik bulunmayan, kısaca bütün kötü duygulardan arınmış kalp"[43] olma özelliğine kavuşur. Selim bir kalp Rabbini sürekli zikreder, yani işlediği her amelde Allah'ı gözetir, O'nu unutmaz. Bu durum kalbin Allah'a yönelişidir, kişinin takvasıdır ve amellerinin sıhhatinin garantisidir.

43 Hatice Cerrahoğlu, *Kur'an'ı Kerim'de Akıl ve Kalp Kavramları ve Bunların birbirleriyle münasebetleri,* Yüksek Lisans Tezi, s:97

İşte Kur'an bu haslete sahip kalbe Münib kalp ismini vermektedir. (50/33) “*"Münîb"* lügatte, yönelmek, tevbe etmek, taata dönmek manalarına gelir.”[44] “Pusula ne tarafa yönelirse yönelsin, ibresi nasıl tek bir yönü gösteriyorsa kalbi münib de, her şeyden ve her taraftan yüz çevirip, Allah'a dönecek ve hayat boyu karşılaştığı her çeşit acı, tatlı hâdiseler arasında devamlı Yaratan'a yönelecektir.”[45]

Kalp böylece değişik haller içinde dönüp durmaktadır. E ğer Allah sürekli zikredilir, yani her amelde Allah hatırlanıp, sorumlu davranılırsa kalp selim kalır ve bu durum kalbi tatmin eder. (13/28, 22/54)

Vahiy ve Akletme ile Kalbin İlişkisi

Buraya kadar Kur'an'dan verdiğimiz örnekler gösteriyor ki, kalp sürekli etki altındadır. Gerek kalp tarafından üretilen duyular, gerek insanda var olan arzu ve istekler, gerekse hariçten gelen tesirler bu etkileşimin farklı yönleridir. Kalbe afaktan ve enfüsten birçok etkenler oklarını yöneltir. Kalp bu etkilerin mekânıdır. İslamoğlu'nun deyişiyle kalp, vücut ülkesinin başkenti olduğundan dolayı iman, ruh gibi dostlar da, şeytan, nefis gibi düşmanlar da orada örgütlenmeye çalışır.[46]

İnsanlardan ve cinlerden şeytanlar vesveselerini insanların suduruna/kalbine verirler.

> *“O sinsi vesvesecinin şerrinden ki o, insanların kalplerine/sudurlarına vesvese verir. (O vesvese vericiler) cinlerden ve insanlardan(dır)."(114/4-6)*
>
> *“(Allah) şeytanın (kalplere) attığını, kalplerinde hastalık bulunan ve kalpleri/iç dünyaları kararmış olan kimseler için imtihan aracı kılar."(22/53)*

[44] Hatice Cerrahoğlu, agt, s:99

[45] Mevdudi, *Tefhimul Kufan* 5. Cilt s:447

[46] Mustafa İslamoğlu, *Yürek Devleti,* s:54, İslamoğlu'ndan yaptığımız bu alıntıda kalbi zıtların örgütlenmeye çalıştığı bir mekân benzetmesine katılıyor olmamıza rağmen, nefsi tümüyle şeytanın safında gösteren yaklaşımına muhalefet şerhi koyduğumuzu belirtmeliyiz. Ayrıca imanın yanında 'ruh' kelimesini 'vahiy' anlamında kullanmıyorsa buna da katılmamız mümkün değildir.

Bu nedenle vahiy de, insanları uyarsın diye tam da Resulün kalbine inmektedir.

> *“De ki: ‘Cibril’e kim düşman ise, (bilsin ki) gerçekten onu (Kitabı), Allah’ın izniyle kendinden öncekileri doğrulayıcı ve mü’minler için hidayet ve müjde verici olarak senin kalbine indiren O’dur.”(2/97)*
>
> *“Uyarıcılardan olman için, (vahyi) senin kalbinin üzerine (indirmiştir). "(26/194)*
>
> *Bu vahiy Resulün dilinden diğer insanlara ulaştığında asıl amaç bundaki örnek ve delillerle kalplere tesir etmektir.*
>
> *“Hiç şüphesiz, bunda, kalbi olan ya da bir şahid olarak kulak veren kimse için elbette bir öğüt (zikir) vardır.” (50/37)*

Akletmenin vahiy ve kalple ilişkisi tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İçten ve dıştan gelen muhtelif duyu ve tesirler; heva, arzu ve istekler, insan ve cin şeytanlarından gelen her tür vesvese ve ilkalar kalbi olumsuz olarak tesir altına almaya çalışır. Tüm bunlar ın en önemli etkisi, kalbin ‘akletme’ başta olmak üzere olumlu fonksiyonlarını ortadan kaldırmaktır. İşte vahiy Resulün kalbine inip onun dilinden diğer insanlara ulaşırken asıl maksat kalpleri tüm bu olumsuz tesirlerden uzaklaştırarak kişinin akletmesini sağlamaktır. Vahiy, olumsuz tesirlerin sarmalında, hakiki fonksiyonunu yerine getiremeyen paslanmış kalplere elektro-şok etkisi yapar. Kişi vahyin çarpıcı mesajı karşısında bir anda tüm olumsuz tesirlerden kurtularak akletmeye başlar. Akletmenin kişiyi ulaştıracağı yer ise hidayetten başka bir şey olmayacaktır.

Vahyin yanı sıra afaktan ve enfüsten gelen ayetler, tarihsel vakıalar kişinin kalbine olumlu olarak tesir eden önemli faktörlerdir. Ancak kişi tüm bunları gözleriyle görebilmeli, kulağıyla işitebilmeli ve kalbiyle/aklıyla değerlendirip anlayabilmelidir. Vahyin oynadığı esas fonksiyon da kişinin kalbine tüm ayetleri güçlü bir tarzda sunarak nasıl akledeceğini ona göstermesidir. Bunu bir yandan gerek afak ve enfüsten, gerekse tarihsel olay-

lardan çarpıcı deliller sunarak yaparken, diğer yandan da kalbe tesir eden ve kişinin akletmesine engel olan menfi etkileri tarumar ederek, onların ne kadar boş, hakikatten uzak, gayri akil durumlar olduğunu ortaya koyarak yapar.

Ancak bu söylediğimiz durum ölmemiş, mühürlenmemiş ve kilitler altına alınmamış kalpler için geçerlidir.

Kur'an'da Allah, örtülü, engelli, bağlanmış, paslanmış, üzerine kilitler ve mühürler vurulmuş kalplerden bahseder. Tüm bu ifadeler mecazen, insanın iç dünyasının iflah olmaz bir şekilde menfi tesirlerin etkisine mahkûm olduğunu anlatmak için kullanılır. Tüm bu etkilere mahkûm olan kalp esasen akletmeyen, öğüt almayan, derinliğine düşünüp fıkhetmeyen bir kalptir. Onu sarmalayan tesirler, kalbin akletme, öğüt alma, hidayete tabi olma, takva, iman gibi eylemler üretmesine değil, inkâr, nifak ve günah gibi eylemler üretmesine yol açmaktadır.

Allah'ın kalp konusunda işleyen kanunları vardır. Rabbimiz bu kanunları Kur'an'da bize aktarırken fail olarak daima kendisini gösterir. Bunun böyle oluşu insan iradesinin de merkezine karşılık gelen kalbin kontrolünün tamamıyla insanın dışında olduğu manasına gelmemektedir. Allah bu ifadelerle insanın iç mekanizmasının kendi kanunları çerçevesinde yürüdüğünü söylemektedir. Bu ifadeler; Allah'ın kalpler üzerine örtüler ve engeller koyması (6/25, 41/5), Allah'ın bazı kalpleri çevirmesi (9/127), kalpleri bağlaması (10/88), Allah'ın kişi ile kalbinin arasına girmesi (8/24), kalplere kilitler vurulması (83/14), kalplerin mühürlenmesi (63/3, 9/87, 9/93) gibi ifadelerdir.

Bu ifadelerle Rabbimiz insanın mahkûm olduğu cebri bu durumdan bahsetmiyor. Anlatılan kalbin muhtelif halleridir. Tüm haller sonuçta Allah'ın mutlak iradesi dâhilinde olduğundan iflah olmaz hale gelmiş kalp sahiplerinin halleri de son kertede O'nun iradesi dâhilinde mühürlenmekte veya kilitlenmektedir.

Kalpler üzerine yerleşen engeller, kalbin en önemli düşünme faaliyetlerinden olan fıkhetmeye engel olmaktadır.

"Onlardan seni dinleyenler vardır; oysa Biz, onu fıkhetmelerine (bir engel olarak) kalpleri üzerine kat kat

örtüler ve kulaklarında bir ağırlık kıldık. Onlar, hangi 'apaçık-belgeyi' görseler, yine ona inanmazlar. Öyle ki, o inkâr edenler, sana geldiklerinde, seninle tartışmaya girerek: 'Bu, öncekilerin uydurma masallarından başka bir şey değildir' derler"(6/25, ayrıca bkz. 17/46)

Kalbin üzerine tesir eden, örten ve onu kilitleyen bu durumlar asla aşılamaz ve ortadan kaldırılamaz haller olarak görülmemelidir. Zaten insanın imtihanı ömrü boyunca bu etkilerden kurtulması ve hangi hal ve durumla karşılaşırsa karşılaşsın akletmeyi, fıkhetmeyi, Allah'ı sürekli hatırda tutmayı (zikir) terk etmeyerek iradesini doğru kullanmasıyla amacına ulaşabilecektir. Aksi takdirde her akılsızca karar kalp üzerine eklenen yeni bir örtü, yeni bir kılıf ve akletmeye engel yeni bir set anlamına gelir. Ve bu böyle devam ettiğinde Rabbimizin kalbin işleyişine koyduğu yasalar gereği öyle bir an gelir ki kalp mühürlenir. Mühürlenen kalp artık tamamıyla, hevanın, inkârın, günahın, fıskın, insanlardan ve cinlerden gelen vesveselerin tesirine girmiş ve akletmeyi, fıkhetmeyi, Allah'ı zikretmeyi terk etmiş kalptir.

Kalpleri mühürlenenlerin kimler olduğuna dair Kur'an'dan vereceğimiz örnekler söylemek istediğimizi daha iyi ortaya koyacaktır.

Kalpleri mühürlenmiş olanlar; imanın ciddiyetini kavrayamayıp, bir iman edip bir de inkâr edenlerdir(63/3), zengin/ imkân sahibi oldukları halde savaştan kaçan ve geri kalanlarla birlikte kalmayı tercih edenlerdir(9/87, 9/93), günah işlemeyi hayat tarzı haline getirenlerdir(7/100), haddi aşanlar ve büyüklenen zorbalardır(10/74, 40/35), insanları köleleştiren önderler ve onun yandaşlarıdır(10/88), körü körüne düşünmeden inkâr edenler ve sırt çevirenlerdir (41/5, 41/24, 18/57, 2/88), bildikleri halde hevalarını ilah edinenlerdir(45/23, 47/16), gaflet içinde olup, bilmeyen ve bilmek için çaba göstermeyenlerdir(16/108, 30/59), sürekli sözlerini bozanlar, peygambere ihanet edenlerdir (4/155).

Kalbe ve kalbin bir fonksiyonu/ameli olması açısından akletmeye ilişkin Kur'an'dan verdiğimiz bu örnekler bir hususu net hale getirmektedir: Kalbin Rabbimiz tarafından onaylanan doğru fonksiyonlar icra etmesini engelleyen etkenler içinde akletmek gibi bir yön yoktur. Yani insan aklettiği, tefekkuh, tedebbür, ve tezekkür ettiği için kalbi paslanmaz ve kalp iman etmekten engellenmez. Tam tersine kalp ancak bu fonksiyonlarını icra ederek iman edip, hidayete erebilir ve kişi bu sayede dış dünyasını salih amellerle süsleyebilir.

Tersine olarak kalbin imana ve hidayete kapanmasına neden olan hususlar, heva ve nefsin sınırsız arzularına teslim olmak gibi içten gelen tesirler ve nefsi ayartmak ve kişinin aklına perdeler germek için kalbe çöreklenen dış tesirlerdir. Kişi aklettiği ve iradesini doğru kullandığı sürece hidayet üzere olacaktır. Tersi durumda ise inkâr ve dalalet kaçınılmaz olacaktır.

İşte kişinin iradesini doğru kullanması için kalbin akletmek, tezekkür, tedebbür etmek gibi çok önemli hasletleri vardır. Eğer kişi bu yönünü, onun çalışmasını sağlayan afaktaki ve enfüsteki ayetlere ve bu ayetleri bir elektro-şok makinesi gibi insana sunan vahye açarsa muttakilerden olarak hidayete ulaşacaktır. Ancak kalp buna değil de menfi tesirlere açıksa tabii ki tersi durum gerçekleşecektir.

Bu nedenle, 'akletme'nin ne olduğunu anlamak aynı zamanda, kalbin üzerine çöreklenen, onu perdeleyen, hatta mühürlenmesine yol açan akletmeye engel hususların neler olduğunu anlamaktır. Bu yüzden bir sonraki bölümde 'akletmeye engel hususlar'ı daha ayrıntılı olarak ortaya koyacağız.

Kalp konusunu bir hususa daha değinerek bitirelim. İslam düşünce tarihinde bazı akımlar ve düşünürler kalbin akıl, aklın da kalp anlamına geldiğini söylemektedirler. Bu tanımlama kalbin bir fonksiyonu olan akletmeyi ifade etmek için kullanıldığında doğru olmakla birlikte, genelleştirilmemesi gereken bir isimlendirmedir.

Yani kalp akletme fonksiyonunu da icra etmesi bakımından

‘akıl’ olarak isimlendirilebilir. Aklediyor olması özelliğiyle kalbin akıl olması, görüyor olmasıyla gözün göz olması veya işitiyor olmasıyla kulağın kulak olması gibidir. Yani akletmenin kalbe nispeti, görmenin göze ve işitmenin kulağa nispeti gibidir. Ancak buradaki fark gözün fonksiyonu sadece görmek, kulağın fonksiyonu da sadece işitmek iken, kalbin tek fonksiyonu akletmek değildir. Kalbin yukarıda saydığımız birçok fonksiyonu bulunmaktadır. Bu nedenle biz kalbe ‘akıl’ ismini ancak akletme fonksiyonunu ifade ederken verirsek doğru bir isimlendirme yapmış oluruz. Aksi takdirde bu, kalbin diğer fonksiyonlarını görmemizi engelleyecektir.

KUR'AN'IN IŞIĞINDA AKLETMEYE ENGEL HUSUSLAR

Bir önceki bölümde, Kur'an'da insanın dış dünyasındaki tüm davranışlarına yön veren iç dünyasının 'kalp' kelimesi ile ifade edildiğini ve kalbin farklı tesirlere açık bir savaş arenası gibi olduğunu söylemiştik. Bu arena, yani kalp, insanın iç dünyasına ait müspet tesirlerin altında kalabildiği gibi, menfi tesirlerin altında da kalabilir. Bu nedenle insan öncelikle kalbini olumsuz tesirlerden kurtarıp akletmeye başlayarak sorumluluklarının bilincine varır, iman eder, takva üzeri hidayete yönelerek gayet makul bir istikamette yürüyebilir. Tersi durumda ise kalben hevasının tesirine girerek eğrilip kayabilir, inkârı tercih edebilir ve günah üzerine kurulu bir istikamete yönelebilir.

Bu nedenle insanın dış dünyası itibariyle biçimlendirilmesi, kalbe -yani insanın iç dünyasına- yapılacak tesirle mümkündür. Kalbe yapılan bu tesirlerin menfi olanları akletmeye engel hususları oluştururlar. Çünkü akleden ve kendisine tesir eden menfilikleri ayırt edip bunların tesirinden kurtulan bir insanın yolu aydınlık ve istikameti düzgün olur. Bu yüzden çok net olarak diyebiliriz ki, akletmek aynı zamanda akletmeye engel hususların farkında olmak ve bunları ayırt etmeyi ve bunlardan uzak durmayı bilmektir.

Akletmeye engel hususlar, başta fiziki engeller olmak üzere; delillerin yeteri kadar açık olmaması veya delillere ulaşmada yeterli çabanın gösterilmemesi ile apaçık delilleri görmede yetersiz kalınması, zanları ve tahminleri asli deliller gibi görme, aymazlık; hevanın tesirinden kurtulamama; günahkârlık,

sefahat, ihtiras, nankörlük, küfür, şirk, zulüm ve dünyeviliğin tesiri altında kalma; cehalet; gelenek ve atalar dininin etkisinde hareket etme; taklit; kin, buğz, kıskançlık, düşmanlık, asabiyet gibi duyguların tesirinden kurtulamama gibi hususlardır.

Ayn ı şekilde galat-ı meşhur haline gelmiş mantık yanlışlıkları; gelenekten, eğitimden, aile ve toplumdan miras alınan zihinsel kodlar veya zihniyet; sürü psikolojisi, cemaatçilik, kültler, yüceltilmiş lidercilik, fanatizm gibi toplumsal etkileşim veya eğitimle kazanılarak ortaya çıkan akletmeyi engelleyici hususlar da örneklerle ortaya koyacağımız meseleler olacaktır.

1-Fiziki Engeller

Allah insanoğlunu, doğru ile yanlışı birbirinden ayırt edebilecek bir özellikte yaratmıştır. Yani insanlar akıl sahibi oldukları için, emaneti yüklenmişler, sorumluluk sahibi olmuşlar ve yaptıklarından hesaba çekilmek üzere imtihan sürecinin içine sokulmuşlardır. Eğer insan fiziki olarak akledebilme ve tercih edebilme yani irade özelliğine sahip olmasaydı; emaneti yüklenmesi, sorumluluk sahibi olması, yaptıklarından hesaba çekilip karşılığını görmesi anlamsızlaşacaktı. Akletme özelliğine sahip olmayan ve özgürce seçme hakkını/iradesini kullanamayan bir insanın sorumluluk ve hesapla karşı karşıya olması ona yapılan bir zulüm olurdu.

İnsan vahyin inmesinden dolayı değil, temel vasıfları itibariyle akledebilmesi ve özgür iradesi nedeniyle sorumlu kılınmıştır. Vahiy, insana sorumluluklarını hatırlatmak ve akletme, irade gibi temel vasıflarını kullanmasına engel olan hususları batıl kılmak amacıyla Rabbimizin insanın varoluşuna bir katkısıdır.

Eğer insan, insan olması itibariyle bazı eksik özellikler taşıyorsa, bu aynı zamanda onun üzerindeki sorumluluğu da ortadan kaldırır. Çünkü bu özellikler, onun akletmesini ve özgür irade ile hareket etmesini engellemektedir.

Örneğin, reşitlik çağına gelmemiş çocuklarda, bedensel bazı özellikler gelişme sürecinde olduğu gibi, bazı akli özellikler de gelişme sürecindedir. Bu süreç tamamlanmadan çocuklar so-

rumlu kabul edilmezler. Çünkü akıl olgunlaşmamış ve doğru ile yanlışı seçebilecek bir yeterliliğe sahip olamamıştır. Ayn ı şekilde, delilik veya aklın örtülmesi anlamında mecnunluk, yaşlılık veya hastalık nedeniyle aklı kullanamayacak şekilde bunamak veya kendinden geçmek de akletmemenin geçerli mazeretleridir.

Ancak aklı tesiri altına alan, onu örten ve çalışmasını engelleyen başka bazı durumlar da vardır ki, bunlar nedeniyle insanın mazur görülmesi mümkün değildir. Örneğin içki, uyuşturucu gibi bağımlılık yapan kötü alışkanlıklar bu cinsten engellerdir. Bu tür alışkanlıklar insan bedenini tesiri altına alıp aklı örter ve çalışmasını engeller.

Bu nedenle değişmez değerler olması açısından bu türden alışkanlıkların dinen yasaklanması 'aklın korunması' ilkesi ile doğrudan irtibatlıdır.

2-Delillerin Yetersizliği ve Zan

Önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi, akletmek aslında bedenin muhtelif uzuvlarıyla başlayıp zihinde sürdürülüp sonuçlandırılan bir süreçtir. Göz, kulak ve diğer uzuvlarla edinilen muhtelif verilerle, hafızada var olan bilgiler bu süreçte yoğrularak zihinde olgunlaştırılır. İnsan doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yeteneği sayesinde, olgunlaşan bu bilgiler veya deliller üzerinden yargılarda bulunur. Eğer kalp olumsuz tesirlerden kendini kurtarabilmiş ve irade müspet yönde çalışabiliyorsa akletme gerçekleşir.

İşte bu süreçte uzuvlar veya duyu organları aracılığıyla afaktan ve enfüsten edinilen delillerin yeterliliği ve sağlıklı oluşu akletmenin sonucunu etkileyen en önemli hususlardandır.

Bu durum iki şekilde vuku bulabilir. Birincisi; kişi afakta ve enfüsteki delilleri/ayetleri aramak için yeterli çabayı göstermez, gözünü ve kulağını açmaz; tam bir aymazlık ve gaflet içinde olabilir. İkincisi ise; delillerin devşirildiği kaynaklar sağlıksız kaynaklar olabilir. Birinci durumun çaresi, kişinin silkinerek kendine gelmesi ve bilinçlenmesi iken, ikinci durumun çaresi, bilgi nereden gelirse gelsin bunun çok iyi bir tetkike tabi tutulmasıdır.

İnsanlık tarihinin bilgi edinme araçları ve bilimsel gelişmelerde gösterdiği gelişmenin de önemli bir tesiri olduğunu bu şıklara eklemeliyiz.

Bir meseleye ilişkin yeterli deliller toplanmadan sağlıklı bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Oysa çoğunlukla, yeterli delilller peşinde koşmadan eldekilerle yetinerek, sağlıklı mantıksal ilkeleri izlemeden ve derinlikli tahliller yapmadan kesin yargılar verilebilmektedir. Oysa akletmek, öncelikle imkân ölçüsünde doğru delillere ulaşmakla mümkündür. Bu mümkün olmuyorsa doğru delillere ulaşılıncaya kadar ceht etmek 'akletme'nin olmazsa olmaz koşuludur.

Bu nedenle Kur'an delilsiz konuşmayı, tartışmayı ve peşin yargılarda bulunmayı şiddetle kınamaktadır. Hakkında hiçbir bilgi ve belgeye sahip olmadan, tartışan müşrikleri haksız bir kibirlenme içinde olmakla suçlamaktadır.

"Kendilerine gelmiş herhangi bir delil olmadan Allah'ın ayetleri konusunda tartışanların gönüllerinde, asla ulaşamayaca.kları büyüklenme arzusundan başka bir şey yoktur.''(40/56, ayrıca bkz. 50/35, 22/3, 22/8)

Kur'an baştan sona insan aklına bir deliller sunumudur. Onun sûrelerini oluşturan bir veya birkaç cümleden ibaret bölümlerin her biri 'ayet' olarak isimlendirilir. Ayet kelimesi "Bir şeyin ve bir amacın mevcudiyetini gösteren alamet, delil, ibret ve işaret" anlamına gelmektedir. Kur'an kesinliği ve güvenirliliği açık muhkem ayetlerden (3/7), yani doğru bilgilere ulaşmak için gerekli delil ve işaretlerden oluşmaktadır.

Bu nedenle Kur'an insana dayatma ve zorla kabul ettirme yöntemiyle değil, akla uygun delilleri/ayetleri insan idrakine sunma yöntemiyle hitap eder. Örneğin Hz. İbrahim'in Yahudi mi yoksa Hıristiyan mı olduğunu tartışan Ehli Kitab'a *"Ey Ehli Kitap! İbrahim hakkında birbirinizle niçin tartışıp duruyorsunuz? Hâlbuki Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir? Hiç akletmiyor musunuz?''(3/65)* diye seslenerek, doğru delille akletmenin yöntemini öğretmektedir. [47]

[47] *T.D.Vİslam Ansiklopedisi,* 4.cilt s. 242

Aynı şekilde doğru delillere ulaşmak için yeryüzünde gezip dolaşmayı tavsiye etmekte (22/46), tabiattan, tarihten, geçmiş toplumlardan, insanların kendi varlıklarından ve iç dünyalarından birçok deliller sunmaktadır.

Delillerle alakası bakımından akletmeye engel önemli bir diğer kelime de ‘zan’ kelimesidir. Kur’an’da birçok yerde kullanılan bir kelime olan ‘zan’, “Bir emareden hareketle ulaşılanın (bilginin, düşüncenin, tahminin, sanının ya da varsayımın) adıdır. Bu emare çok güçlü olduğunda, bir bilgiye götürür, çok zayıf olduğunda ise ‘vehim’ sınırını aşamaz.”[48] Vehim ise kuruntudan ibarettir. İlimden hiçbir şey taşımaz. Tanımdan da anlaşılacağı üzere zanni bilgi, kesinlik oranı en düşükten en yükseğe doğru değişebilecek bir bilgidir. İlim, yakin derecesinde yani duyu organlarımızla müşahede ediyormuşuz gibi kesinliği olan bilgileri içerdiği halde, zan kesin olmayan veya yeteri kadar güçlü olmayan delil veya emarelerle ortaya çıkana verilen isimdir. Zanla elde ettiğimiz sonuçlarda kullandığımız veriler güçlü ise ortaya çıkan şey ilme yakınken, veriler zayıf ise zan ilimden uzaklaşır, vehme yaklaşır.

Kur’an’da zan kelimesi, bu temel anlama uygun olarak birkaç şekilde kullanılır. Bu kullan ılışlardan bir tanesi ‘*neredeyse kesin derecesinde bilgi’dir. “Onlar, şüphesiz Rableriyle karşılaşacaklarını ve (yine) şüphesiz, O’na döneceklerini zannederler”(2/46, ayrıca bkz. 2/48, 2/249, 9/118, 18/53, 41/48, 69/20, 72/12, 75/26>, 75/28)* ayetinde ‘zannederler’ kelimesi ‘bilirler’ anlamında kullanılmıştır. Yani, müminler için öldükten sonra Rableriyle karşılaşacaklarına dair delil ve emareler çok güçlüdür. Bu nedenle onların zannı, kesin bir bilgi derecesindedir.

Yine ‘*tahminde bulunmak*’ da bir zandır. Bir durumun gelişme veya sonuçlanma ihtimalleri belli, fakat bu ihtimallerden hangisinin olacağına dair kesin bir emare veya delil yoksa bunlardan olabileceği düşünüleni seçerek zan ile hareket etmek ‘tahminde bulunmak’ olarak nitelendirilir. ‘Zan’ kelimesi

48 Ragıp el-İsfehani, *Müfredat*, s.957

Kur'an'da bu anlamda da kullanılır. Yusuf, zindanda rüyalar ını yorumladığı kişilerden birisinin kurtulacağını zannetti (12/42), yani tahmin etti. Allah İsrail oğullarının üzerine dağı kaldırdığında onlar üzerlerine düşeceğini zannettiler (7/171), yani böyle tahmin ettiler. Boşanmış eşler, tekrar evlenmeyi düşündüklerinde Allah'ın sınırlarını ayakta tutacaklarını sanıyorlarsa (2/230), yani tahmin ediyorlarsa birbirlerine dönmelerinde bir sakınca yoktur. Ama birbirlerine döndüklerinde bu sınırları ayakta tutamayabilirler. Bu ihtimal her zaman varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle Allah'ın sınırlarını tutacaklarını tahmin etmeleri sadece bir zandır.

Diğer bir kullanılış şekli de '*hisse kapılmak*' anlamındadır. "*Sizi çağıracağı gün, O'na övgüyle icabet edecek ve (dünyada) çok az bir süre kaldığınızı sanacaksınız""(17/52)* ayetinde zannetmek, ahirette insanların dünyada çok az süre kaldıkları hissine kapıldıkları anlamında kullanılmıştır. *"Davut, gerçekten Bizim onu imtihan ettiğimizi sandı (bu hisse kapıldı)" (38/24)* ayetindeki kullanım da böyledir.

Kur'an ayrıca zannetmenin olumsuz tesirlerini ortadan kaldırmak için bir '*zan ahlakı*' ortaya koyar. Buna göre bir yönde karar vermek, yargıda bulunmak, tavır ortaya koymak için güçlü emare ve deliller varken bunlara uyarak zanda bulunulmalıdır. Apaçık delillere rağmen, zayıf veya uydurulmuş delil ve gerekçelerle zannetmek ise gayri ahlaki ve yakışıksız bir tutumdur. Bu yüzden Kur'an'ın Mekki surelerinde müşriklerin söz konusu türden zanlarından bolca örnekler verilir. Müşrikler apaçık, doğru ve kesin bilgi ve emareler dururken; yalan, yanlış, uydurulmuş, tahmine dayalı şeylere tabi olarak zannederler. Bu zanları hayatlarını biçimlendirir.

Örneğin, Kehf suresinde bağ bahçe sahibi birisinin tutumundan bahsedilirken, sahip olduğu şeylerin ebediyen yok olmayacağını ve kıyametin de kopacağını zannetmediğine dair sözleri aktarılır (18/35-36). Kıyametin kopmayacağını ve Rablerine döndürülmeyeceklerini ve tekrar diriltilmeyeceklerini zan-

netmek müşriklerin çoğunun ortak vasfıdır (Bkz. 28/39, 41/50, 45/24, 45/32, 72/7, 83/4, 84/14). Bu nedenle peygamberlerin yalancı olduğunu zannederler (Bkz. 26/186, 28/38, 40/31, 7/66, 17/101). Onların zannınca yeryüzü ve ikisi arasında bulunan şeyler batıl olarak yaratılmıştır(38/27). Yaptıklarının birçoğunu Allah'ın bilmeyeceğini sanırlar (41/22). Allah'ın, tapındıkları putlarla ilgili lehlerine deliller indirdiğini (53/23) ve O dilemese şirk koşamayacakları gibi, bir şeyi haram da kılamayacaklarını (6/148) zannederler. Yeryüzünde olanların çoğu aslında zanna tabi olmaktadır. Bu nedenle zanlara uyanlara tabi olmak kişiyi Allah yolundan saptırır(6/116).

Mekki sûrelerde zannettiği için zemmedilenler müşrikler iken, Medeni sûrelerde zannettiği için dikkatleri çekilenler münafıklar, Ehli Kitap ve hatta Müslümanlardır. Ehli Kitap oldukları halde kitaplarından habersizce asılsız şeyler peşinde koşup yalnızca zanneden Yahudiler (2/78) kitabı tahrif ederler. İsa'yı öldürdüklerini zannederler, oysa onu öldürmedikleri gibi asmadılar da (4/157). Medine Yahudileri ihanet ettiklerinde kalelerinin kendilerini Müslümanlara karşı koruyacağını zannediyorlardı (59/2). Münafıklar ise sefere çıkan peygamber ve müminlerin ailelerine ebediyen dönmeyeceğini zannederek seviniyorlardı (48/12).

Müminlerden bazıları da zan konusunda yanlış tutumlara girdiler. Hz. Aişe'ye iftira edildiğinde bir kısmı sui zanna uyup, haber sanki doğruymuş gibi dedikoduya başladılar. Oysa yapmaları gereken 'sui zan' değil 'hayır zannı/hüsnü zan' idi. *"Bu iftirayı işittiğinizde mümin erkekler ve kadınlar kendileri hakkında hayırlı bir zanda bulunup: 'Bu apaçık bir iftiradır!' demeli değil miydi?"(24/12)*

Yine Uhut gününde ortaya ç ıkan ummadıkları sonucun nerden geldiğini anlayamayanlar, Allah'ın ta Mekke'den beri sakındırdığı cahiliye zannıyla hareket edip, olmadık fikirler ve laflar üretiyorlardı(3/154). 'Cahiliye zannı'ndan anlamamız gereken şey, Kur'an'ın Mekke boyunca müşriklerin kaypak düşünce ve

yargılarına temel oluşturan ve hakikate göz yumup zayıf emareleri yüceltmek suretiyle dayandıkları zanlardır. Bu zan türü Medine İslam toplumunda karşı karşıya kaldıkları imtihanlarda içine düştükleri ümitsizlik/yeis halinde Allah'a güvenlerinin sarsılıp O'nun hakkında mesnetsiz zanlar üretmeleriyle yeniden ortaya çıktı.

Kur'an'da 'cahiliye zannı'ndan başka 'sui zan' (48/56) ve 'hayır zannı' (24/12) çeşitlerinden de bahsedilir. Zannın ahlaki boyutu Müslümanlar hakkında sui zandan yani kötü zandan kaçınmayı ve onlar hakkında olduğunca müspet zanlar/hayır zannı/hüsnü zan beslemeyi öngörür. Aynı şekilde delil ve emareleri araştırmak, zayıf iddia ve deliller yerine güçlülerini bulmak varken mevcutlarla yetinerek çokça zannetmeyi yasaklar. *"Ey iman edenler! Zannın birçoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır."(49/12). "Gerçekte zan, haktan yana hiçbir yarar sağlamaz." (53/23)*

Cahiliye zannı ve sui zan Kur'an'da yasaklanan ve kişiyi akletmekten uzaklaştıran zanlardır. Hiçbir bilgiye sahip olmaksızın veya çok zayıf emareleri yeterli görüp, apaçık delilleri görmezden gelmek ve ürettiği yargıda bunları dikkate almamak cahiliye zannıyla hareket etmektir. Böylesi bir tavır içinde olanlardan akıllıca davranmalarını beklemek mümkün değildir.

Akleden "bir insan, bir takım varsayımlara, doğrulanmamış söylentilere dayanarak meçhule doğru giden bir yaşama yolculuk macerasına giremez. Hiçbir akıllı ve mantıklı insan, doğruluğu şüpheli olan bir bilgiye kesin olarak güvenip, hayatını ona dayandıramaz."[49]

3-Heva

Akletmeyi engelleyen önemli engellerin başında 'heva' gelir. Heva ve akletmenin varlığının veya hangisinin etkili olduğunun birbirine nispeti birinin varlığında diğerinin yokluğu şeklindedir. Yani insan hevasına tabi oluyorsa akledemez ve akıl devre dışı-

[49] Abdülbaki Güneş, *İşlevsel Akla Verilen Değer*, s. 59

dır. Ayn ı şekilde akledebilmek için hevasının tesirinden kurtulmalıdır.

Arap dilinde heva kelimesi iki temel anlama işaret etmek için kullanılır:

1- Kelime, dördüncü babdan kullanımı olan 'heviye-yehva' fiili olarak kullanıldığında 'sevdi ve meyletti' anlamına gelmektedir.[50] Kur'an'da 14/37 ayetinde *"Sen, insanların bir kısmının kalplerini onlara meylettir/tehva"* denilirken kelime bu anlamda kullanılmıştır.

2- Kelimenin ikinci babtan fiil hali olan 'heva-yehvi' ise 'boş oldu, yukardan aşağı düştü, yükseldi, koştu, indi, helâk oldu' anlamlarına gelir.[51] 14/43 ayetinde *"kalpleri bomboş/heveün";* 20/81 ayetinde *"Gazabım kimin üzerine inerse helak olmuştur/heva";* 53/1 ayetinde *"Battığında./hevaa necme andolsun"* tarzındaki kullanımlar boş olmak, batmak, düşmek anlamlarına gelmektedir. Cehennemde bir çukurun adı olan 'haviye' (101/9) kelimesi, bu çukurdaki korkunç derinlik ve boşluğa işaret ettiği için o yere verilen, 'heva' kelimesinden türemiş bir isimdir.

Bu iki temel anlam üzerinden yürüdüğümüzde, 'heva' kelimesinin 'sevgi ve hevesle yönelmek ve iyi bir tutamak imkânını asla vermeyen, bu yüzden düşmeyi de beraberinde getiren büyük bir boşluk' anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz. Türkçede de kullandığımız Arapça asıllı 'hava' kelimesi 'heva' kökünden türeyen ve atmosfer boşluğunu ifade eden bir kelimedir.

Kur'an bu kelimeyi Arapçada ifade ettiği anlamı koruyarak geliştirmiş ve 'insanın kötü arzular (şehevât)'a meyletmesi'[52] ne heva ismini vermiştir. Bu meyil itidali aşacak şekilde şehvet, öfke ve bencillikle insanı öylesine kontrolüne alır ki hiçbir hakkaniyet kabul edilmez, delil ve belgelerle, ölçüyle değil hevanın sürüklemesiyle hayat biçimlenir, ilişkiler belirlenir. Bu nedenle

[50] Yrd. Doç. Dr. Kadir Polater, *"Kur'ân-ı Kerim'e göre hevâ kavramı ve dalâletteki rolü" Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi sayı: 2003/20* s.260

[51] Yrd. Doç. Dr. Kadir Polater, *agm*, s.262

[52] Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar,* 191

hevanın yönlendirmesinde korkunç bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Tutamaklar ve yol işaretleri hiç dikkate alınmaz. Ölçüler yok edilmiştir, sağlam belgeler ve ilim/bilgi üzerinden değil menfaatler ve sınırsız arzular üzerinden konuşulur. Tek hedef nefsin aşırı istek ve meyillerini, şehvetini tatmin etmektir. Hevaya yüce mertebeden aşağılara düşme eşlik eder. Bu nedenle heva Kur'an'da geçtiği tüm ayetlerde olumsuz anlamda kullanılır. Kur'an'da 'akletme' kelimesinin bütün ayetlerde olumlu anlamda kullanıldığım hatırlarsak 'akletme' ile 'heva'nın ne derece birbirleriyle zıtlık oluşturduğunu daha iyi anlamış oluruz.

Kur'an'da heva, açık belge ve delillere, muhkem beyana ve ayetlere tabi olmak yerine sınırsız arzulara uymak; (Bakınız 2/87, 2/120, 2/145, 5/70, 6/119, 7/176, 28/50, 30/29, 42/15, 47/14, 47/16, 53/23, 23/71, 53/3, 54/3, 79/40) ayetleri, peygamberlerin getirdiği delilleri fütursuzca reddedip yalanlamak, hiçbir mantıki gerekçeye dayanmadan ahireti inkâr etmek, belgeye ve gerekçeye dayanmadan haram kılmak; (6/150) yoldan çıkmak, dalalette olmak, dinde aşırıya gitmek, yaptığı işte (emr) hiçbir ölçüye uymamak, Allah'ın indirdiklerine tabi olmamak, adil davranmamak ve zulüm etmek (Bkz. 5/77, 18/28, 5/48, 5/49, 13/37, 28/50, 45/18, 4/135, 38/26) anlamlarında birçok ayette kullanılır. Doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün ve hayatlarındaki tüm davranışlarının yegâne ölçüsünü 'heva' larına göre belirledikleri için onlar hangi dine mensup olduklarını söylerlerse söylesinler aslında hevalarını ilah edinmektedirler (Bkz. Kur'an'ı Kerim 25/43, 45/23). İnsanın keyfi ne istiyorsa onu elde etmeye ve engel tanımadan onu gerçekleştirmeye çalışması bu heva denilen puta tapınması demektir.

Heva ile akletmenin ilişkisi birinin varlığında diğerinin ortadan kalkması şeklindedir. Denilmiştir ki; *'heva tekaddüm ederse, akıl teahhur eder.'* Yani heva baskın çıkarsa akıl geriler, irtifa kaybeder.[53] [54] Aynı sözü tersine de ifade edebiliriz. Yani, 'Akıl tekaddüm ederse, heva teahhur eder.'

[53] Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalalet,* s.152

[54] Ali Bulaç, *Din-Felsefe vahiy-akıl,* s.278

Hevasına tabi olanlar, akletmenin olmazsa olmaz gereği olan doğru belgeler, bilgiler, deliller, ayetler ve hakikate götürücü işaretler üzerinden değil nefsin süfli arzuları üzerinden yürürler. Hevanın insanlığı sürükleyeceği yer, egoizm, adaletsizlik, haksızlık, zulüm, kötülük, inkâr, nankörlük, zarar ve eşitsizliktir. Çünkü hevasının tesirine giren insanın hakiki belgeleri ve delilleri anlaması, kendini değil, genel yararı ve maslahatı gözetmesi, adalet ile hükmetmesi, doğru yargılarda bulunabilmesi mümkün değildir.

Hevanın tesirindeki insan için önemli olan tek şey sınırsız arzuları ve şehvetidir. Her türlü hayra engel olur, çünkü o hevasının işine gelmez. Kişinin egosunu ön plana çıkardığı ve kendisini dünyanın merkezine koyduğu her durum, ahlaken fesadı getirir, toplumsal yapıdaki iffeti ve ilişki düzenindeki denge ve adaleti ortadan kaldırır. Bu tam da akla mugayir bir durumdur. Akılla heva bu noktada çelişir. Akleden insan, gözünü ve kalbini doğru delillere açık tutar. İnsanlığın genel yararına olan doğrulara uymanın, buna götüren işaretleri takip etmenin, toplumsal dirliği ve adaleti gözetmenin gereğini takdir eder. Buna göre yargılarda bulunur. Bu ise hevayı kökünden silip atar.

Genelde yapılan önemli bir yanlışlık akıl ile hevanın birbirine karıştırılmasıdır. Ayetler incelendiğinde çok net olarak görülecektir ki, Allah akledenleri, düşünerek hareket edenleri değil, hevalarına uyanları yermektedir. Çünkü 'akletmek' belirttiğimiz gibi, doğruya götüren bütün sahih delilleri derinlemesine araştırmak ve ilim yolunu takip etmek suretiyle çıkarımlar yapmak ve yargılarda bulunmaktır; nefsin sınırsız hevasına, arzu ve şehevatına tabi olmak değildir. Ancak akıl ile hevanın ifade ettiği anlamlar öylesine birbirine karıştırılmaktadır ki, bırakalım sıradan insanları, ilim peşinde koşan pek çok kişi bile aklı zemmetmekte ve onu hevadan saymaktadır. Halk arasında 'akılları doğrultusunda gitmek', 'aklına uymak! (olumsuz anlamda)', 'aklını sevmek!', 'aklına esmek!', 'aklınca!', 'aklına uymuş gidiyor', 'akıllı köprü buluncaya dek deli suyu geçer', 'bir

deli kuyuya bir taş atar, kırk akıllı çıkaramazmış' gibi deyimler ve atasözleri aklı küçümseyici tarzda bol bol kullanılır. Birisi birazcık okumaya, sormaya ve sorgulamaya başlarsa yaftalar yapıştırılır, 'çok düşünüyor yakında aklını yitirir!' lafları edilmeye başlanır. Aslında dilimizde akletmeyi övücü çok sayıda deyim ve atasözü olmasına rağmen nedense küçümseyici tarzda olanlar çok daha fazla meşhurdur.

Oysa Allah Kur'an'da aklına uyanları, akılları doğrultusunda hareket edenleri, düşünenleri ve sorgulayanları değil hevasına uyanları yermektedir. Onları hevalarını ilah edinmekle suçlamaktadır. "O *hevasını ilah edineni gördün mü?" (25/43)* ayetinde geçen hevayı ilah edinme hadisesi Kur'an'ın hiç bir ayetinde 'O aklını ilah edineni gördün mü?' şeklinde geçmemektedir. Oysa akıl üzerine ahkâm kesenler insanları akıllarını ilah edinmekle suçlayıvermektedirler. Yapılan yanlışlık 'akıl' kelimesi kullanılırken aslında 'heva'nın kastedilmesi ve bu iki kelimenin ifade ettiği anlamların nasıl birbirinin zıddı olduğunun farkına varılmamasıdır.

İslam Düşünce tarihi akılla vahyin ilişkisini kurmada oldukça sorunlu bir miras bıraktığı halde, iş akılla hevanın ilişkisini kurmaya ve aralarını ayırmaya gelince oldukça mahirdir. Ebu Bekir er-Razi, hissî, tabii ve hayvanî arzulardan ibaret olduğunu söylediği 'heva'yı aklın karşıtı olarak göstermiş ve bu konuda sonraki dönemlere ışık tutacak görüşler ortaya koymuştur. Onun, hevayı insanın yapısından gelen arzu ve ihtiraslar diye niteleyen ve konuyu akıl-heva çatışması şeklinde ele alarak yüksek bir ahlaka ulaşmak için hevayı baskı altına almak ve her durumda aklın buyruklarına uymak gerektiğini savunan görüşleri kendisinden sonra da kabul görmüştür.[55]

4-Günahın Alışkanlığa/Hayat Tarzına Dönüşmesi

İnsan hata ile malul bir varlık olduğundan, ondan eksiksiz, mükemmel davranışlar beklemek abesle iştigal olacaktır. Her

[55] *TDVİslam Ansiklopedisi*, 17 cilt s.275

insan hata yapar, günah işler, yanlışlığa düşer. Önemli olan melekler gibi hatasız, masum, günahsız olmak değil, böylesi durumlarda iradenin insanın elinde olması ve istikameti kaybetmemesidir. Bu tür bir kararlılık, hayata doğruluk üzerinde dengeye getirir. Hataların telafisi kolaylaşır, iyilik topluma yayılır, kötülük ve adaletsizliklerin etkisi azalır.

İstikamet üzere kararlılıkta insana fayda sağlayan onu bu minvalde tutan en temel nitelik 'akletme'yi terk etmemesidir. Şayet akletmek yerine 'heva'yı tercih ederse, hatalar ve günahlar alışkanlıklara ve hatta bir hayat tarzına dönüşür. Bunun nedeni, akletmeyi bırakıp, yapılan işlerin sürekli murakabeye tutulmasının terk edilmesidir.

Doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırt etme gayreti ortadan kalktığında, heva hâkim olur; hatalar doğrulara, kötülükler iyiliklere, günahlar hayırlı davranışlara döndürülemez. Zekâ ve tüm zihinsel faaliyetler, hayat tarzının meşrulaştırılması için kullanılır. Kötülük iyilik gibi, günah sevap gibi, zulüm adalet gibi, çirkeflik hayır gibi gösterilmeye çalışılır. Çünkü kötü olan her şey, kötü olarak bilindiği sürece kabul edilmesi mümkün değildir. Vicdan harekete geçer, aklı uyandırır ve olumsuzluklara tepkiler, hem kişilerin iç dünyasından hem de toplumsal bir refleks olarak ortaya çıkar.

Ancak günahkârlık bir hayat tarzına dönüşmüşse ve bunu meşrulaştıran muhtelif etkiler, mesela zihinsel kotlar, taklit edilen ve özenti duyulan idol şahıslar, atalar dini, nefsi temayüller günahın üstünü örtmüşse orada akıl devre dışı kalır. Günahkârlık, şirk, küfür, nankörlük, zulüm, sefahat, ihtiras, kıskançlık, istiğna, kin hayat tarzının unsurlarına ve akletmeyi engelleyen birer faktöre dönüşür.

Özellikle ihtiras, kıskançlık/haset, kin, nankörlük gibi kalbi sarmalayan hastalıklar insanı kör eder. Selim bir kalple olaylara yaklaşılmasını engeller. Sağduyu yitirilir. Böylesi bir halde aklın devre dışı kalmasından daha normal ne olabilir?

Günahı yaşam tarzına dönüştüren bir kişinin görüş ve gidi-

şatında olgunluk ve sağduyu beklenemez. Her türlü işte düşüncesizlik, değerlere önem vermeme, hakkı gözetmeme, temkinsizlik ve hafiflik hâkimdir. Tam bir 'sefihlik' hali ortaya çıkar. Kur'an'da 'sefih/sefihler' kelimesi münafıklar tarafından Müslümanlar için kullanılmıştır (2/13). Bununla kastettikleri, peygamberin çağrısına kulak verenler, toplumun alt tabakasından oldukları için, iman etmenin ucu hafifliğe kaçan bir tür budalalık ve düşüncesizlik olduğudur. Oysa sefihlik tam da kelimenin ifade ettiği tutum ve gidişatta hafiflik, ciddiyetsizlik, budalalık ve akılsızlıktır. Kime sefihlik musallat olmuşsa ondan akletmesini beklemek mümkün değildir. Bu nedenle peygambere tabi olanlar değil bizzat o suçlamayı yapan akılsız münafıklar sefihtir.

İnsanlar akletmedikleri için mi günahı yaşam tarzına dönüştürürler, yoksa günah onların yaşam tarzı olduğu için mi akledemezler, sorusu sorulabilir. Bu esasen çift taraflı bir etkileşim sürecidir. Akılsızlık bir başladı mı hevanın devreye girmesiyle günahlar hayatı sarmalına alır. Onlar hayatı bu kadar kuşatınca tekrar akletmeye dönebilmek gittikçe zorlaşır. Ama her durumda, akletmeye dönüş bir imkândır. İnsan o onulmaz koşturmaca içinde bir an durmayı başarabilirse ve gözünü açabilirse, aklın tekrar devreye girmemesi için bir sebep yoktur. İnsan bu potansiyeli her durumda içinde taşır.

5-Taklit , Gelenekçilik ve Atalar Dini

Taklit kelimesi, 'Örnek alınması istenen davranış biçiminin bilinçli ya da bilinçsiz olarak olduğu gibi yinelenmesi'[56] [57] [58] anlamına gelir. "Deyimin asıl anlamı, başkalarının gidiş ve tutumlarını iradeli ve bilinçli olarak yinelemektir." "Taklit içtepisi, insanlarda doğuştan vardır. İnsanlar bütün öteki yaratıklardan özellikle taklit etmeye olağanüstü yetili olmalarıyla ayrılır ve ilk bilgilerini de taklit yoluyla elde ederler." [58]

56 Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü,* TDK

57 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü,* s.393

58 Aristoteles, *Poetika,* çev. İsmail Tunalı s.7-8

Taklit, öğrenmenin ve üretmenin faydalı bir yöntemidir. Bebekler konuşmayı çevrelerindeki büyüklerini taklit ederek öğrenirler. Bu nedenle sesleri çıkarma biçimi çoğunlukla ilk kazanıldığı şekliyle korunur. Kişi başka bir dil öğrense bile taklit ederek kazandığı ses çıkartma yöntemini kolayına değiştiremez. Aynı şekilde çıraklar ustalarını taklit ederek kendilerini geliştirip ustalıklarını elde ederler.

Sanat dediğimiz şeyin kökeni de esasen taklide dayanır. Ses sanatçıları kulağa hoş gelen melodilerin usta birer taklitçileridirler. Ressamlar, tabiatta veya duygularda var olan güzel tabloların bir anının taklidini tablolarına aktarırlar. Neredeyse sonsuza yakın bir çoklukta tekrar eden güzelliklere sahip olan gerçek dünyayı tümüyle taklit etmek imkânsızdır. Bu nedenle sanat gerçeğin sadece bir anının taklidinden ibarettir.

Fotoğraf sanatçıları, ustalıklarını teknolojik imkânlarla birleştirerek, ilginç görüntü ve anların tıpatıp taklitlerini fotoğraf karelerinde sabitleştirirler. Gerçek hayatta vuku bulan veya vuku bulması mümkün olan olaylar, tiyatro ve sinema sanatçıları tarafından taklit edilerek sahneye veya beyaz perdeye aktarılır.

Hayatın bir parçası olması bakımından taklit kaçınılmaz bir davranış tarzı iken zararlı bir unsura da dönüşebilir. Taklit çoğu zaman akletmenin önüne geçerek onun yerini alır. Taklitçi taklit ettiği şeyin davranış ve sözlerini düşünmeden tekrar ederek bunu bir yaşam tarzına dönüştürür. Bu durumda taklit akletmenin önünde önemli bir engeldir. Akletmek, insanlık çizgisinde tırmanmayı, sürekli gayreti ve zorluklara göğüs germeyi gerektirirken, taklitçilik zorluk içermeyen kolaycılık ve alışkanlıkların peşinden sürüklenmek anlamına gelir. Bu nedenle taklit tembellerin, kopyacıların, kaçkınların sığınağıdır. Öz oluşla beraber varoluş sürecine katılmak akletmeyi gerektirirken, var olanı sürdürüp, önceki örneklere uyup giderek teslim olmak taklit yoluyla mümkün olabilmektedir. Bu nedenle akletme ve taklit birçok hususta birbirlerine zıtlıklar içermektedirler.

Süregelen yapılarda, oluşan menfaat örgülerinin otoriter tesiriyle, akletme ile gelen değişim isteği bastırılır ve bu ortamlarda kişiden istenen sadece itaat etmesidir. Bu yüzden o, çaresiz olarak aklının sesini dinlemek yerine mevcut yapının değerlerini alıp, kendini ona benzetmeye çalışır. Böylece kendisini onunla özdeşleştirerek tabi olur. Taklit edilen fikir ve değerler benimsenir. Bir toplum içinde taklit, boyun eğdirici otoriteye mecburen itaat etmek, onu özdeşleştirmek ve benimsemek yoluyla gerçekleşir.[59] Böylece akletme devre dışı kalır.

Taklidin kurumsallaşmış ve topluma mâl olmuş biçimi gelenekçiliktir. 'Gelenek', "bir toplumda, bir toplulukta, eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen tinsel ekin öğelerinin her biri"[60]ne verilen isimdir. Gelenek toplumun üyelerini birbirlerine bağlar, bireyler geçmişten gelen kökleşmiş bu alışkanlıklar nedeniyle aynı tip davranışları sergilerler. "Toplumsal kurumları ve inançları yalnızca geçmişten süregeldikleri için benimseyen, saygın tutan, destekleyen, yeni ekin öğelerini ise (sadece yeni oldukları için) değersiz sayan tutum"[61]a da 'gelenekçilik' adı verilir.

İnsanların ortak olarak yapa geldikleri davranış biçimleri zamanla alışkanlık haline dönüşmekte, hatta hayatlarını biçimlendiren ortak normlar haline gelmektedir. Toplum kendi dirliğini ve devamını sağlamak adına geleneğini korumaya çalışır. Çünkü gelenek aynı zamanda o toplumun ayırt edici karakteridir. Bu nedenle toplum geleneği, fertlere dayatır. Bireylerin esaret derecesinde uysal davranması pahasına, gerekirse iradi güçlerini baskı altına alır. Gelenek, varlığını sürdürebilmek için zamanla dînî ve kutsal bir veçheye bürünür. Toplumların dinleri, inandıkları dinle birlikte geleneklerinin dinselleştirilmiş halinin bir karışımından ibarettir. Geleneğe bağlılık her zaman kötü bir şey demek değildir. Geleneğe körü körüne bağlılık da, gelenekten tümüyle kopuş da zararlıdır. Gerçek olan, geçmişin

59 Mehmet Yolcu, *Kufan'ın Zihniyeti Değiştirmesi,* s.92

60 Özer Ozankaya, *ag sözlük*

61 Özer Ozankaya, *ag sözlük*

sağlam ve faydalı yanlarını içererek onu sürekli olarak geleceğe doğru aşmaktır.[62] Bunun yolu ise gelenekten gelen uygulamaların doğruluğunun ve işlevselliğinin sürekli denetlenmesidir. Bu ise akletme yoluyla olabilir.

Ancak toplum veya bir toplumsal birim/topluluk/cemaat varlığını sürdürebilmek güdüsüyle geleneğini korumaktan yana güçlü bir direnç gösterir. Akıl yoluyla geleneğin unsurlarına yöneltilen yıkıcı eleştirileri baskı yoluyla kontrol altında tutmaya çalışır. Bunun yolu ise akletmeyi engellemektir. Bu direnç unsuru toplumsal alanda ferde baskı yoluyla vuku bulduğu gibi, bireyin iç dünyasında aklın yoluna uymak yerine alışılagelmiş olanı korumak tarzında da ortaya çıkabilir.

Kur'an körü körüne taklit etmeyi yasaklar. Taklit etmek yerine tahkik etmeyi, düşünmeyi ve akletmeyi emreder. Örneğin Ehli Kitab'ın Üzeyr veya Mesih'in Allah'ın oğlu olduğuna dair şirk içeren sözlerinin aslında önceki inkârcıların sözlerinin kör bir taklidi olduğunu söyler (9/30).

Aynı şekilde birçok ayette sunulan tablolar aracılığıyla bilinçsizce taklit etme yüzünden sapıp giden ve hakka tabi olmayı reddeden bu nedenle de azabı hak edenlerden örnekler verir. Taklit edenler cehennem azabına uğradıklarında kendilerinin sapmadığını, taklit ettikleri öncüler veya müstekbirler tarafından saptırıldıklarını, onlara tabi oldukları ve itaat ettikleri için hidayet üzere olamadıklarını, onlar olmasa mümin kimseler olacaklarken, etkileri altına girdikleri için cehenneme düştüklerini söyleyerek azaptan muaf tutulmak veya müstekbirlerden daha az cezaya uğratılmak isterler (Bkz. 7/38-39, 34/31-33, 40/47-50, 41/29). Oysa hidayet çağrısı onlara da ulaşmıştır. Ancak onlar Resullerin çağrısına uyarak, gözlerini afak ve enfüsteki delillere açmamışlar, kalplerini kapalı tutup akletmeden öylece öncülerine veya müstekbirlere tabi olmuşlardır. Böylece azabı en az müstekbirler ve öncüler kadar kendileri de hak etmiş ve hep birlikte cehenneme sevk edilmişlerdir.

[62] Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s.125

Kur'an öncülere tabi olman ın veya onlar tarafından saptırılmanın asla geçerli bir mazeret olmadığını ortaya koyarak akletmenin önündeki engellerden birisini geçersiz kılmaktadır.

Yine akletmeyi ortadan kaldırması bakımından müşriklerce öne sürülen bir mazeret de atalar/babalar yoluna uymaktır. Müşrikler işledikleri fuhşiyat (7/28), putlara tapma(Bkz. Enbiya 21/52-54, Şura 26/73-76, Sebe 34/43), dinlerini terk etmeme (43/22-24, 31/21), hâkimiyetlerinin daim olmasını istemenin (10/78) gerekçesi olarak atalar yoluna uymayı göstermektedirler.

Onların nazarında atalarının bir uygulamayı yapıyor olması, doğruluğunun ve kendisine tabi olunmasının yeterli bir gerekçesidir. Atalarını üzerinde buldukları şeye düşünmeden, ölçüp biçmeden, bir alışkanlık olarak öylece uyup giderler. Oysa akletmenin, dolayısıyla hidayetin ve hak yola tabi olmanın önünde bir engel olan atalar yoluna körü körüne tâbiiyet, Kur'an'ın bizzat kaldırmak istediği hususlardandır. Bunu da müşriklere apaçık deliller sunarak yapar.

> *"Ama onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun!" denildiğinde bazıları: "Hayır, biz [yalnız] atalarımızdan gördüğümüz [inanç ve eylemler]e uyarız!" diye cevap verirler. Ya ataları akıllarını hiç kullanmamış ve hidayetten nasib almamış iseler?" (2/170)*
>
> *"Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin" denildiğinde onlar, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter" derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?" (5/104)*

Müşriklerin atalar dinine tabi olmanın gerekli ve geçerli bir yol olduğuna dair temelsiz argümanlarına karşı ayetler, gayet esaslı bir delille karşı koymuş ve ataların uygulamalarının akla uygun ve bilgi temeline dayalı olduğunun hiçbir garantisi olamayacağını net bir şekilde ifade etmiştir. Aslında ayetler ataların uygulamalarını değil, 'sırf atalar uyguladığı için bir şeyin doğru olmasının zaruri olduğu' na dair zihinsel kodu hedef almaktadır. Atalar ın isabet ettiği doğru uygulamalarla Kur'an'ın bir işi

yoktur. Bu nedenle ayetlerde 'ya babaları hiç bir şey bilmiyorsa', 'ya ataları akıllarını hiç kullanmamışlarsa', 'ya doğru yolu bulamamışlarsa' tarzındaki ihtimalli ifadeler kullanılmıştır.

Bu yüzden atalar yoluna uymak ancak atalar doğruda isabet etmişlerse anlamlı olabilmektedir. Bu ise şansa kalmıştır. Dolayısıyla hakkın peşinde koşmak ve onda isabetli olabilmek, atalar yoluna uymakla değil, akletme ve ilme tabi olma yoluyla daha mümkün olabilmektedir. Bu nedenle Kur'an akletmeye, bilginin peşinde koşmaya ve hidayet yoluna/kitaba tabi olmaya çağırmaktadır.

Atalar yoluna uymanın karşısında akletme, bilme, hidayet çağrısına uyma yöntemi durmaktadır. Atalar yoluna uyan için akıl, bilgi ve hidayet devre dışıdır.

Kur'an taklit, gelenekçilik ve atalar yoluna tabi olma konusunda böylesine net bir çağrıya sahiptir. Resul de kendi hayatı ile doğruya tabi olmanın ve aklederek, istişare ederek, ilme ve doğru tecrübeye tabi olarak yargılarda bulunmanın en güzel örneklerini vermiştir. Ancak ondan sonra gelenlerden bir kısmı taklit etme ile örnek almanın arasını ayırt edememiş ve körü körüne taklit etmeyi peygambere tabi olmak olarak algılamıştır. Örnek almak, örnek alınan davranışın amaç ve güzelliğini anlayarak kendine uyarlamakken, taklit etmek amaçsız, hikmetsiz öylece uyup gitmektir.

Hz. Peygamber sahabesi ile ideal bir iletişim halinde olduğu halde, "sahabeden bazıları, onun sözlerini zaman zaman tamamen lafızcı bir yaklaşımla anlayabilmişlerdir. Onlar bu lâfzî ve harfî yaklaşımlarında, Hz. Peygamber'e ait bir sözün zahiri neyi ifade ediyorsa, sadece onu anlamışlar, onun o söz ile 'ne demek istediğini' ve 'neyi amaçladığını' değil, yalnızca 'ne dediğini' esas almışlar ve bu anlayışla amel etmişlerdir."[63] Ayn ı şekilde "Hz. Peygamber'in yaptığı bir davranışı görüp müşahede ettikten sonra veya yaptığı bir şeyi duyduktan sonra, onun bunu hangi tasarruf cihetiyle yaptığına, davranışın sebep, illet, hikmet ve

[63] Doç. Dr. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s.151

maksadına bakmaksızın, sadece onun yaptığını aynen gördükleri gibi yapma"[64] eğilimine girmişlerdir. Böylece gayet taklitçi yaklaşımlar sergileyebilmişlerdir.[65]

Sonraki gelenler içinde de bunlara aynen uymak yaygın bir geleneğe dönüşmüştür. Oysa Kur'an'ın bizzat değiştirmek için geldiği hususlardan birisi, bir şeyi birisi veya birileri -bunlar ister atalar isterse peygamber olsun- yaptığı için yapmanın önüne geçmektir. Yukarıda mealini verdiğimiz iki ayet çok net bir şekilde bunu söylemektedir. Kur'an tarafından önerilen yol, bir davranışı ancak sebep, illet, hikmet, maksat ve sağlayacağı maslahatı anladıktan sonra yapmak, eğer uygun düşmeyen bir şey varsa da onu terk etmektir. Bu, aklın yoludur. Kur'an bizi buna çağırır.

İslam tarihinde ortaya çıkan pek çok eğilim, Kur'an tarafından yerleştirilmeye çalışılan bu yaklaşımın aksine olarak gelişmiş ve taklitçilik ve gelenekçilik bunların esas unsuru olmuştur. Bunların taklit ettikleri atalar, -peygamber ve asar[66]- müşriklerin ataları gibi şirk ve dalalet yolunda değildir. Ancak gerek Peygamber'i, gerekse asarı körü körüne taklit etmek ve selefin oluşturduğu birikimin değerini tarihin üstüne çıkartarak evrenselleştirmek, kör bir gelenekselciliği sürekli hale getirmiştir. Akletme yolu, istihsan, içtihat, reyle hüküm verme küçümsenmiş; yeni olan her şeye bid'at diye karşı çıkılmıştır.

" 'Gelenekselcilik', lineer bir tarih anlayışının manyetik alanı içerisinde, ilk vazedilişinden itibaren dinin anlaşılması hakkında her dönemde belli bir düşünsel çizgi tarafından ileri sürülen, zaman içerisinde yığınlaşan -ve bazen farklı kaynaktan beslenebilen- görüşlerin, her zaman dilimi için geçerli olmak üzere dinin anlaşılmasında bir yere ve hatta otoriter bir yapıya sahip olduğunu veya en azından bir doğruluk payına sahip olduğunu ve bu sebeple süreklilik kazandırılması gerektiğini ileri

64 Mustafa Sibai, *Sünnet* s.53
65 Bu konuyla ilgili çarpıcı örnekler için bkz. Doç Dr. Bünyamin Erul, *age*, s. 150-190
66 'Asar', peygamberden sonraki ilk dönemlerde yapılan uygulamalar anlamındadır.

süren bir yaklaşımdır."[67] Sonrakilere düşen bu birikime aynen uymaktır. Bu birikimin değeri açısından ilk devir/asar en kıymete haiz olandır.

'Peygamberle iletişim veya arkadaşlık halinde oldukları için, asara ait uygulamaların evrenselliği ve her devrin kaçınılmaz uygulamaları olduğu' tarzındaki önerme ile gelen zihinsel kodt, müşriklerin 'sırf atalar uyguladığı için bir şeyin doğru olmasının zaruri olduğu' tarzındaki zihinsel koda çok benzemektedir. Çünkü her ikisi de doğruluk ve yanlışlık, geçerlilik, bilgi, tecrübe, işlevsellik, maksat, illet, hikmet, maslahat üzerinden değil, değeri yüceltilen kişiler veya dönemler üzerinden belirleme yapmaktadır.

Fıkıh bilimi alanında içtihat, Müslümanların hayati bir meselesi olduğu halde, tarihin belli bir döneminden sonra, içtihat kapısının kapandığı söylenmiş ve avam için taklitten başka bir yolun kalmadığı ilan edilmiştir. Oysa müçtehitlerin halka kendilerini taklit etmeye çağırmak yerine -pek çok ilk dönem müçtehidinin yaptığı gibi- delillere ittiba etmeyi tavsiye etmeliydiler. Bu yapılmayınca yaşanan kırılmalarla 'akletme' işlevselliğini yitirmiş akıl atıl hale gelmiştir.

Böylece öylesine bir İslam anlayışı yerleşmiştir ki, bu anlayış sadece geçmişin kültürel mirasını tekrar ve taklit etmektedir. Asara ait kültürel ve dini mirası doğmalaştıran ve sadece bunu tüketmekle iktifa eden skolastik İslam anlayışında akletmek, öcü gibi görülen, terbiyeye muhtaç, heva ile özdeş ve neredeyse 'olmasaydı daha iyi olurdu' denilecek kadar küçümsenen bir özellik olarak görülmektedir.

Oysa İslam toplumlarının bugünkü hali pür melalinin geri planında taklitçilik, gelenekselcilik ve aklı küçümsemeye dayalı bu skolastik zihniyet yatmaktadır. İyi ve doğru olanı bulabilmek için yeniden aklı işlevselleştirmeye dönmek kaçınılmazdır. Bazen yanılarak da olsa akletmeyi terk etmemek, düşünme-

[67] Fehrullah Terkan, *"Dine Yaklaşımda GelenekselciHğin Paradoksları", İslamiyat, cilt 10 sayı 3* s.16

den geleneği taklit ederek doğruda tesadüfen isabet etmekten daha hayırlıdır. Çünkü akletmeyi terk etmeyenin yanılgılardan kurtulma ihtimali hep yüksekken, düşünmeyenin yanılması durumunda onu düştüğü çukurdan kurtaracak hiçbir faydalı yardımcısı yoktur. O zaman mecburen akletmeyi işlevsel hale getirmek zorunlu hale gelecektir. Bugünkü İslam Dünyası'nın hali kuyuya düşmüş insan metaforunu çokça andırmaktadır. Orada öylece ne yapacağını bilmez vaziyette beklemektedir.

Mengüşoğlu'nun dediği gibi, "Düşünce mekanizmasını işlettiğimiz halde erişemememiz, ulaşamamamız, düşünceyi işletmeksizin yani rastlantılar sonucu erişmemizin, ulaşmamızın yanında daha makbuldür. Çünkü biz düşündüğümüz için insanız. Düşünmek doğru olmaktan önde gelir."[68]

6-Duygular

Türk Dil Kurumunun *Ruhbilimler Terimleri Sözlüğü'nde* 'duygu' "belirli nesne, olay ya da kişilerin bireyin iç dünyasında uyandırdığı izlenimler" olarak tanımlanmıştır. Dış tesirle iç dünyada oluşan pek çok duygudan bahsedilebilir.[69] Bu duygular insanın parçasıdır. Duygusuz bir insan varlığı tasavvur edilemez. 155 no.lu dipnotta duygulardan verdiğimiz örneklerin büyük bir kısmı insan varlığı için gereklidir ve yokluklarında derin boşluklar ortaya çıkacağı gibi, hem kişisel hem de toplumsal alanda çok büyük dengesizliklerin üremesine yol açacaktır. Acıması olmayan, sevgisiz, heyecansız, hayret etmeyen, öfkelen-

[68] Metün Önal Mengüşoğlu, *Düşünmek Farzdır,* s.82

[69] Duygularımızdan bazı örnekler: Acıma, aldırmazlık, anksiyete, arzu, asabiyet, aşağılama, aşk, başkasının zararına sevinme, beklenti, bıkkınlık, boşluk, böbürlenme, coşkunluk, dehşet, depresyon, dikkat, duyarlılık, duyarsızlık, duygusuzluk, düşmanlık, empati, endişe, fanatiklik, gıpta, gurur, gücenme, halinden memnunluk, haset, hayal kırıklığı, hayret, heves, heyecan, hışım, histeri, hoşnutluk, ıstırap, içine doğma, iğrenme, ilgi duyma, intikam, ilham, istek, kabullenme, kafa karışıklığı, kafaya takma, kaygı, kendine acıma, kınama, kıskançlık, kızgınlık, kin, korku, küçümseme, mahcubiyet, melankoli, merak, merhamet, minnet, mutluluk, nezaket, nefret, öfke, özlem, panik, pişmanlık, rahatsızlık, sabır, sempati, sevinç, sıkıntı, suçluluk, sükünet, şaşkınlık, şehvet, şefkat, şüphe, taassup, umut, umutsuzluk, utanç, utangaçlık, üzüntü, vicdan azabı, yalnızlık, sevgi, zevk...

meyen, acı çekmeyen, kızmayan, korkmayan, utanmayan, özlem duymayan, istemeyen, sabır etmeyen, sevinmeyen, üzülmeyen, sıkılmayan, şefkati olmayan, umutsuz, zevk almayan bir insan varlığından bahsedebilir miyiz? Bu ve benzeri özellikleri insanlardan çekip aldığımızı düşünelim. Geriye sadece bir posanın ve cesedin kaldığını görürüz. Hayvanların da kendi varlıklarıyla paralel duyguları vardır. Daha öte bir bilgi olarak botanikçilerin son dönemlerde yaptığı araştırmalara göre bitkilerin dahi duygulara sahip oldukları ortaya çıkartılmıştır. [70]

Ancak duygular kendi kendilerinin kontrolörü değildir. Duyguları frenleyen ve dengeye getiren esasen akletme yoluyla oluşan otokontrol sistemimizdir. Bu sistemin operatör koltuğunda akıl oturmalıdır. Ancak akıl bu koltuktan indirilir de yerine başka bir özelliğimiz oturtulursa, insan kontrolden çıkar ve ondan her türlü irrasyonel davranışın sadır olması mümkün hale gelir.

Duygusallık "duyumların ve duyguların ağır basması, aşırı bir biçimde insanı etkilemesi durumu" dur. Duygusallık bazen, duyma, düşünme ve davranış alanlarında sanrı, sabuklama, duygu coşkunluğu veya kütlüğü gibi belirtilere dönüşen ve kişinin gerçeklerle ilişkisini azaltan bir hastalığa bile dönüşebilir.[70 71 72]

Duygusallık hali akletmenin yerine geçmemelidir. Çünkü bu durum doğru karar vermeyi, adaleti, ölçüyü, dengeyi ortadan kaldırır. İnsan, zihnine üşüşen şeylerin müdrike mi yoksa muhayyile mi olduğunu ayırt edemez hale gelir. Duygusallık aklın yerine padişah koltuğuna oturursa, duygularla verilen kararlar helak edici niteliğe dönüşebilir. Kontrolden çıkmış duygulardan akıl sadır olmaz.

Burada duygusal tavra örnek olarak Peygamber'in vefat ha-

70 http://plant.bowls-cafe.jp/about_en.php sitesinde 'hoya kerri'(Japonca'da yeşil anlamına gelmektedir) türü bir bitkinin ruh hali özel bir teknikle yazı diline aktarılmaktadır,

71 *BSTS Felsefe Terimleri Sözlüğü* 1975

72 *TDK Ruhbilimleri sözlüğü*

berini duyduğunda Ömer'in kendini kaybederek, "Hayır! O ölmedi. Münafıkların kökünü kazımadıkça o ölmez. Hiç kimseden 'Muhammed öldü' sözünü duymayayım. Muhammed öldü diyenin boynunu keserim"[73] şeklinde sözler sarf etmesini verebiliriz. Her ne kadar Ömer'in buradaki söylediklerinin Ebu Bekir'in gelişine kadar zaman kazanmak amacıyla bilinçli olarak söylenmiş sözler olduğuna dair yorumlar olsa da, biz şimdilik Ömer'in bu sözleri duygu hali nedeniyle söylediğini kabul edersek, duygusallığın Ömer gibi bir şahsiyeti bile nasıl kontrolden çıkardığını görmüş oluruz. Üstelik bir adım sonra Ömer'in kılıcı herhangi bir sahabenin kafasında da patlayabilirdi.

Tüm insanların aynı duygusal seviyede olmasını beklemek muhaldir. Önemli olan duygusallığın aklın kontrolünden çıkmamasıdır. "Dikkat edilmesi gereken husus duygusallıkla verilen kararların, ulaşılan sonuçların, akıl ürünü fikirler olduğunu sanıp yanılmamaktır. Çünkü fikrin haysiyeti ile duygunun haysiyeti çok farklıdır. Duygu, deyim yerindeyse insanın egosunun, kendine özgülüğünün tezahürü iken, fikir (akletme) insanın sosyal konumunu belirleyen, insanların hizasında ona yer verdiren kişiliğin teminatıdır."[74]

Kur'an, akletmenin önünde bir engel olması bakımından kontrolden çıkmış duygularla karar vermeme hususunda uyarılarda bulunur. *"Bir topluluğa olan kininiz sizi adaletsizlik yapmaya sevk etmesin. Adil olun" (5/8, ayrıca bkz. 4/135, 30/29)* ayetiyle Allah Müslümanlardan düşmanlarına karşı kararlarında bile kinlerinin yani duygularının ön planda olmamasını emretmektedir. Adil olmak, yani eldeki ulaşılmış en doğru verilerin gerektirdiği karar neyse onu verebilmek; kin, nefret, yakınlık gibi duygusal hususların verilecek akli kararda etkili olmaması, Müslümanların insani ilişkilerindeki en temelli düsturları olmalıdır.

73 Celaleddin Vatandaş, Hz. *Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti Medine Dönemi, 2. Cilt* s.567

74 Metin Önal Mengüşoğlu, *Düşünmek Farzdır,* s.135

Oysa duygusal taraftarlık düşünmeye gölge düşürmektedir. Asabiyet, bir şeye taraf olmada aşırılığa gitme anlamında bir tür duygusallık halidir. Asabiyet; aile ilişkilerinin getirdiği bağlılık/kan bağı, memleketçilik, ırkçılık, kabilecilik, mezhepçilik hatta dincilik şeklinde ortaya çıkabilir. Fanatik spor takımları taraftarlığı, particilik, cemaatçilik asabiyetin günümüzdeki muhtelif tezahürleridir. Bunlardan herhangi birisine mensup olmak normal bir durum veya bir hak olarak kabul edilebilir. Ancak ne zaman ki verilen kararlarda bu mensubiyetler ön plana çıkıp olumsuzluklar üremeye başlar, o zaman asabiyet aklın yerine geçmiş demektir. Bizim 5/8 ve 4/135 ayetlerinin bize öğrettiği düstur çerçevesinde mensubiyetimizi ve duygularımızı gayri adil bir tarzın temeline dönüştürme hakkımız yoktur. Benzer şekilde, Kur'an'ın ve Peygamber'in üstünlüğü sadece takvaya bağlayan ve her türlü kan ve akrabalık bağı, kabilecilik ve ırk üstünlüğü anlayışına dayalı asabiyeti geçersiz kılan çağrısı, seviyesiz üstünlük anlayışına dayanan köksüz duygu körlüğünü ortadan kaldırmaktadır.

"Ey insanlar! Hepinizin Rabbi birdir, babası birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarısınız. Âdem de topraktandır. Allah katında en şerefliniz en muttaki olanınızdır. Allah'ın emirleri ve yasakları konusunda en duyarlı olanlar muttaki olanlardır. Arap'ın Arap olmayana bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir."[75]

İnsanlık Peygamber'den sonra onun Veda Hutbesi'nde yaptığı bu çağrıyı aşabilen bir kardeşlik çağrısını bu güne kadar henüz işitmedi. İnsanların tamamıyla köksüz duygusal gerekçelerden kaynaklanan birbirlerine olan husumeti, aynı topraktan ve aynı atadan gelen kardeşlerin husumetinden başka bir şey değil. Bunun ortadan kalkması asabiyete dayalı duygusallıklardan kurtulup öze ve asla dönmekle mümkün. Bu ise ancak var olan hakikati tüm çıplaklığıyla görüp duygusallık da dâhil tüm engelleri aşıp akletmekle gerçekleşebilir.

[75] Peygamber'in Veda Hutbesinden, *Buhari*, Megazi 77, Bedu'l Halk 2; *Müslim*, Kasame 29

‘İstiğna’ da bir tür duygu esirliğidir. İstiğnanın girdiği bir kalpte akıl çoktan sürgüne gönderilmiştir. İstiğna kendini yeterli görmek, olduğundan çok daha büyük, zengin ve güçlü olduğunu zannetmektir. Oysa mutlak anlamda müstağni olan, yani yeterliliğin ve zenginliğin tüm anlamlarını barındıran tek varlık Allah’tır. Bu manada insan zengin/gani değil daima muhtaç/fakirdir. Bu yüzden asla kendisini tek başına yeterliymiş hissine kaptırmamalıdır. İstiğna duygusuna kapıldığında onu bekleyen tuğyandır, yani azg ınlıktır. Bu nedenle Kur’an bu meseleye kökünden bir teşhis koyarak insanı uyarır: *“İnsan kendisini müstağni gördüğü için tuğyan eder. (Bu yüzden) sakının!’’ (96/6-7)*

‘Cehalet’ kelimesi her ne kadar günümüzde bilgisizlik anlamında kullanılıyorsa da, bu kelimenin Arap dilinde kullanılışı sadece ilmin zıddı anlamındaki bilgisizlik değildir. İnsan bilgi sahibi olduğu halde cahil olabilir. Çünkü cahil, Arap dilinde aynı zamanda duygu ve hırslarına yenilip, öfke seline kendisini kaptırıp giden, sathi düşünen insanlara verilen bir isimdir. Bu tarz insanlar olayların iç yüzünü anlamaya çalışmadan ilk duygusal patlamalarıyla tepkilerini ortaya koyarlar. Bu ise isabetsiz tavırlar geliştirmelerine yol açar.

Cehaletin Arap dilindeki bu kullanılışını göz önünde bulundurduğumuzda onun tam olarak ilmin zıddı anlamına gelmediğini anlamış oluruz. Arapların pek çoğu ve özellikle bedeviler duygularının tutkunuydular ve ne zaman duygularını kabartan bir durumla karşılaşsalar öfke seline kapılıp akıl dışı davranışlar sergilerlerdi. Bu davranışın tam zıddı hilm sahibi olmaktır. Hilm sahibi olmak veya halim olmak yumuşak başlı olmak değil olaylar karşısında kontrolü elden bırakmayıp teenni ile davranmayı becerebilmek ve aklın yolu neyi gerektiriyorsa onu yapabilmektir. Hilm sahibi, öfkeyi gerektiren bir anda, gücü yettiği halde kendini kontrol etmeyi becerir, duygularını kontrol eder. Bu nedenle hilm neredeyse akılla anlamdaş olarak kullanılmıştır. Çünkü o, aklın gereklerindendir.[76]

[76] Montgomerry Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, s.114

KELİMELERİN BÜYÜSÜ

Dil Problemi, İfadeler ve İfadelerin Ayrımında Yaşanan Güçlüklerin Akletme Önünde Oluşturduğu Engeller

> "Konfüçyüs'e sordular: "Bir ülkeyi yönetmeye çağrılsaydınız, yapacağınız ilk iş ne olurdu?" Şöyle cevap verdi: "Hiç şüphesiz, dili gözden geçirmekle işe başlardım. Dil düzensiz olursa, sözler düşünceyi iyi anlatamaz. Düşünce iyi anlatılamazsa, yapılması gereken şeyler doğru yapılamaz. Görevler gereği gibi yapılmazsa, adetler ve kültür bozulur. Adetler ve kültür bozulursa, adalet yanlış yola sapar. Adalet yoldan çıkarsa, şaşkınlık içine düşen halk, ne yapacağını, işin nereye varacağını bilmez. İşte bunun için hiçbir şey dil kadar önemli değildir."
>
> "Dil düşüncenin tenidir, gövdesidir." (Hegel)
>
> "Dil varlığın meskenidir." (Heidegger)
>
> "Biz meskenimizi arıyoruz, dolayısıyla meskenini arayanların, dili sadece mesken değil, aynı zamanda bir melce -şimdiki tabirle- bir sığınak olarak görmeleri adeta kaçınılmaz bir sonuçtur." (Dücane Cündioğlu)

Bir önceki bölümde Kur'an ayetlerinin bize gösterdiği istikamette akletmeye engel bazı hususları tespit etmeye çalışmıştık. Bu yazıda ise dil hatalarından ve ifadelerin uygun doğrulama yöntemlerinin seçilememesinden dolayı akletmeye engel oluşturan bazı hususları tespit etmeye çalışacağız.

Dil düşünmenin, akletmenin, iletişimin en temel aracıdır. İnsanlar dilin kelimeleri ve kavramları aracılığıyla düşünürler ve bunları başkalarına aktararak iletişim kurarlar. Kelimeler/ kavramlar ve dil olmaksızın 'anlam'ın zihinde oluşması ve ortaya çıkması mümkün değildir. Dil olmaksızın akıl işlevsel hale gelemez. Çünkü mantığın temeli dile dayanır.

Dil bireysel, kültürel, sosyal ve siyasi yaşantının ayrılmaz bir parçasıdır. Toplumlar ı birleştiren ana unsurlardan birisi dildir. Dil sadece kelimeleri taşımaz o aynı zamanda bir kültürün taşıyıcısıdır.

"Her millet dilini ve kültürünü yüzyıllar boyunca yoğurur. Akan bir nehir gibi bu zaman diliminde içinden geçtiği her topraktan bazı unsurları alır. Her milletin konuşma ve yazı dilinin karşılaştığı medeniyetlerden alınma kelime ve deyimlerle dolu olması buna örnektir. Kısacası her milletin dili, o milletin tarihinin özetidir."[77]

Dili bir araç olarak ifade etmemiz onun basit bir araç olduğu anlamında değildir. Önce düşünüp sonra bunu dille ifade etmiyoruz. Tersine düşünme hadisesini dil aracılığıyla gerçekleştiriyoruz. Dil olmadan düşünmemiz mümkün değildir. Bu nedenle dil düşüncenin basit bir vasıtası değildir, bizzat belirleyicisidir. Dilin bozuk olması düşüncenin hem bozulmasına hem de yetersiz kalmasına yol açar. Dille düşüncenin birbirleriyle ilişkisi çevrimseldir. Devam eden bir süreçte dil düşünceyi belirlerken, düşünce de dili kurar ve yeniler. Bozuk bir dil doğru düşüncenin üremesine engel olduğu gibi, düşüncedeki kısırlık ve yüzeysellik de dilin ilkellikten kurtulamamasına/gelişememesine yol açar.

Asıl konumuz dilin önemi değildir. Bu nedenle dilin anlamı ve toplumlar için oynadığı rollerden uzun uzadıya bahsetmek yerine daha çok dille ortaya çıkan problemlerin akletme üze- [77] [78] [79]

[77] Meltem ÇELİKTAŞ, *Dili Dillendiren İnsan, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 17/ Sayı: 2* / s. 133-139

[78] Dücane Cündioğlu; *Dil, Anlam ve Kukan Üzerine, 'Kaknüs', sayı: 5* s.15

[79] Dücane Cündioğlu, *a.g söyleşi*

rindeki tesirleri ile ilgili bazı hususlara değinmekle yetineceğiz. Meseleyi tüm ayrıntıları ve derinliğiyle tartışmaktan çok birkaç çarpıcı hususu dile getirerek düşünme ile dil problemleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmeyi amaçlıyoruz. Ele alacağımız problemler; 'dilin yanlış kullanılması', 'dil bağlam ilişkisi', 'kelimelerin büyüsü' ve 'ifadelerin doğrulama yöntemlerinin seçilememesi ve gramatik ayrımının yapılamaması' problemleri olacak.

Dilin Yanlış Kullanılması

Düşünme ve akletme üzerinde ortaya çıkan olumsuz etkilerden en önemlilerinden birisinin sebebi 'dilin doğru kullanılmaması' dır. İletişimde vurguların doğru yapılmaması, cümlelerin düzgün olmaması, yazımda gramer hatalarının yapılmasının yanı sıra, kelimeleri ifade ettikleri anlamlardan farklı kullanmak bu türden hatalara girer. 'Dilin yanlış kullanılması' problemi doğru düşünmenin, doğru sonuçlar çıkarmanın, iletişimin ve adil yargılarda bulunmanın önünde, yapılan hatanın büyüklüğü oranında önemli bir set oluşturabilir. Bu nedenle basit de olsa dil ve kelime hataları yapmama hususunda dikkatli olunmalıdır.

Hatalar bazen kelimeler karıştırılarak yapılır. Çözmek-çözümlemek, delalet- dalalet, irtica-iltica, mahsur-mahzur, muharebe-muhabere, mütehassis-mütehassıs, mütevazi-mütevazı, Sünni-sûni, nüfus-nüfuz, tabii-tabi, teamül-temayül gibi yazılış olarak yakın anlam olarak farklı kelimeler birbirleriyle karıştırılarak kullanıldığında anlamsız cümleler ortaya çıkar.

Bazen kelimeler yanlış anlamda kullanılır. Hatta bazı kelimeleri yanlış anlamda kullanmak yaygın hale gelmiştir. Örneğin 'ukala' kelimesi 'akıllılar' anlamına geldiği halde dilimizde 'bilgiçlik taslamak' anlamında kullanılmaktadır. Kelimelerin yanlış kullanılmasının yaygın hale gelmesiyle asıl anlamlarının zamanla unutulması hem nesiller arası iletişim problemini ortaya çıkartır hem de eski metinlerin anlaşılmasını zorlaştırır.

Bazen de cümle içinde kelimeler doğru yerinde kullanılmayarak yanlış anlamlı cümlelerin oluşmasına yol açılabilir. 'Bü-

tün gün izlediğim filmin etkisinden kurtulamadım' cümlesinde anlatılmak istenen 'izlenilen filmin etkisinden gün boyunca kurtulamamak' olmasına rağmen 'gün boyunca film izlendiği' gibi bir anlam çıkmaktadır.

'yazım yanlışları', 'yinelemelerin yanlış kullanılması', 'bozuk anlatımlar', 'telaffuz hataları', 'konuşma dili-yazı dili ayrımının yapılamaması', 'vurgulamada hata yapılması', 'noktalama işaretlerinin doğru kullanılmaması' gibi hatalar dili hatalı kullanmanın çeşitlerindendir. TV, radyo, sinema ve basın yoluyla bu türden hatalar yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Hatta bazen dilin yanlış kullanılması bir moda haline bile gelebilmektedir.

Basit cümlelerde ve günlük hayattaki kullanımlarda yapılan hatalar belki kolayca anlaşılıp düzeltilebilir. Ancak bilimsel, felsefi ve dini mevzulardaki anlatımlarda bu tür yanlış kullanımlar yapıldığında onarılması zor zihniyet problemleri ortaya çıkabilmektedir.

Bazen tartışan iki kişi sırf kelimelerin anlamları üzerinde mutabık olmadıkları için bir türlü tartışmayı sonuçlandıramazlar. Aynı kelimeleri kullanırlar ama kelimelerden anladıkları manalar farklıdır. Çünkü, kelimeler esasen manaların taşıyıcısıdırlar. Kelimeleri değerli kılan hangi harflerin birleşiminden oluştukları değil barındırdıkları manalardır. Kelimeler zarftır. Manaları içlerinde taşırlar. Bu nedenle aynı manalar farklı dillerde farklı kelimelerle ifade edilir. Hatta aynı dilde aynı manaya gelen birden çok kelime bulunabilir. Aynı kelime birbiriyle alakasız birçok anlamı ifade etmek için de kullanılabilir. Her dilde bunun birçok örnekleri vardır.

İşte aynı kelime kullanılmasına rağmen, hangi anlamda kullanıldığına dair bir belirsizlik ortaya çıkarsa tartışmacılar kastedilen anlam üzerinde uzlaşmadıkça tartışmayı bitiremezler. Bazen kelimenin anlamı konuşan veya yazan tarafından yeniden belirlenebilir. Bu kasten yapılabileceği gibi, sehven de yapılabilir. Bu durumda mütekellimin, müellifin veya münazaracının kelime veya ifade ile kast ettiği mana ortaya çıkmalıdır.

Tüm koşullarda bir ifadenin veya tezin doğruluğunun ortaya çıkmasının ve ispat edilmesinin birinci koşulu mananın ortaya çıkmasıdır. İfadenin veya bir tezde kullanılan kelimelerin ne anlama geldiği bilinmedikçe muarızların anlaşabilme ihtimali ortaya çıkmaz. Anlam ortaya çıktıktan sonra geriye onu doğrulamanın yöntemini belirleyip üzerinde anlaşmak ve gerekli delilleri ortaya koyup tartışarak doğruya ulaşmak kalmaktadır.

İki kişinin tartışması örneği üzerinden yürüttüğümüz bu argüman kişinin kendi başına düşünmesi ve akletme çabası için de geçerlidir. Üzerinde fikir yürütülen bir meselede kullanılan kelime ve ifadelerin anlamları kişinin zihninde netleşmedikçe, yani anlam ortaya çıkmadıkça doğruya ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle dili hem iletişimde, hem yazıda hem de düşünürken doğru kullanmak, dile vakıf olmak, dilin mantığını kavramak, kelime ve kavramları tüm genişliği ve derinliği ile bilmeye çalışmak, kısacası dili önemsemek ve istismar etmemek akletmeyi doğru bir şekilde sonuçlandırabilmek için çok önemlidir.

Dil ve Bağlam

Dil ve dilin bağlamı problemini iç içe olduğumuz bir örnek üzerinden yürüyerek açıklayacağız. Kur'an, Kur'an'ın dili -yani Arapça-, Kur'an'ın nazil olduğu çağ/mekân ile Kur'an'ın mesajını anlama arasındaki ilişki, dil ve bağlam problemini açıklarken kullanacağımız örnek olacak.

Bu problemi Dücane Cündioğlu'na ait *"Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı"* isimli kitabından yapacağımız alıntılarla ortaya koyacağız.

İşe tersinden başlayarak Cündioğlu'nun en son söylediğini ilk önce aktarırsak konunun ne olduğu ve önemi daha iyi ortaya çıkacaktır: "Dilsel bir metin olmak itibariyle Kur'an'a yönelik her anlama faaliyetinin, (onu fıkhetme, tedebbür etme ve akletmeye dönük gösterilen çabaların)[80] öncelikle Kur'an ayetlerinin ilk muhatapları için geçerli olan anlamını tespit etmesi gerekir.

[80] Parantez içindeki ifade bize aittir

Bu anlam tayin ve tespit edilmediği sürece, Kur'an'da yer almayan meseleleri "Kur'an'dan hareketle" çözümlemek mümkün olmayacak, dolayısıyla Kur'an, bağımsız bir surette karar verilmiş anlamların haksız yere kendisine fatura edildiği bir metin halini alacaktır."[81]

Kur'an mademki dilsel bir metindir. Bu metni anlamanın yolu o dili anlamaktan geçmektedir. Yani Kur'an'ı anlamak bir dili anlamaktır.[82] Dili anlamak için de anlama faaliyetinin kavramsal araçlarına başvurmak veya anlama faaliyetinin mahiyetini kavramak gerekmektedir. Anlama faaliyeti anlamın ortaya çıktığı süreçtir. Bu süreçteki aktörler 'anlatan/söyleyen' ve 'anlayan/kendisine söylenen' dir. 'Anlatım' anlatanın iletmek istediği, 'Anlama' ise 'anlayan' ın anladığıdır. Dolayısıyla 'anlatılan' ile 'anlaşılan' dan birincisi 'anlatan' ın tarafında, ikincisi 'anlayan' ın tarafındadır. 'Anlatılan' ve 'anlaşılan' birbirlerine tekabül ediyorsa ortada 'doğru anlam', etmiyorsa 'yanlış anlam' var demektir.[83]

"Anlam'ın doğru veya yanlış olmasının söz konusu olduğu her durumda, anlamı doğrulamak ihtiyacı ortaya çıkar. Anlam, onu anlatan'ın ilettiği bir şey olduğundan, 'doğru anlam' anlatılan'dan ibarettir. Yani anlam, ancak anlatan'a sorularak doğru lanabilir."[84] *

"Şayet söyleyen'e "Ne demek istiyorsun?" diye sorulamıyor ve anlaşılanların hangisinin doğru olduğu, bizzat onun işaretleriyle tasdik edilemiyorsa, söz'ün tabii bağlamına başvurmak gerekir. Tabii bağlam ise; söylenen (ne söylendiği), kendisine söylenen (kime söylendiği), söylenme sebebi (niçin söylendiği), söz'ün zaman mekânı (ne zaman ve nerede söylendiği) gibi elemanlardan oluşur." "Söz'ün tabii bağlamı, anlamı muhafaza eden en emin merciidir ve anlaşılan, anlatan'a başvurularak

81 Dücane Cündioğlu, *Kufan'ı Anlama'nın Anlamı,* s.112
82 *Age,* s.19
83 *Age.* s.20-21
84 *Age.* s.21
85 *Age.* s.22

doğrulanmadığı takdirde, ancak bu mercilere başvurulmak suretiyle doğrulanabilir."[86] [87]

Söyleyenin söylediğine dair anlaşılanı tasdik etmesinin mümkün olmadığı bir ortamda söz'e muhatap olanların söz'den diledikleri anlamı çıkartma yani anlam'ın öznelliğini savunma ve ona özgürce yorum verme hakları yoktur. İşte doğru anlama ulaşarak akletmekte dille ilgili problem burada ortaya çıkmaktadır. "Anlam, söyleyen'in söylenen'e yüklediği, teklif ettiği ve dolayısıyla anlatmak istediği (şey) olmak gerekirken, meşruiyet kazan(dırıl)mış öznellik, anlam'ı, söyleyen'in teklif ettiği değil, muhatab'ın tahmin ettiği/yorduğu (şey) haline getirerek "anlam'ı belirlemek" hakkına adeta -anlamak konumundaki özne adına- el koymaktadır. Oysa öznelliğin yumuşak karnı da burasıdır; zira anlam, sözün muhataplar ınca mutasyona sokulmakta ve hal böyle olunca anlamdan değil, anlamlardan söz etmek gereği ortaya çıkmaktadır." Oysa "birçok anlama gelen bir söz hiçbir anlama gelmez."[88]

Dilde anlamı ortaya çıkartan şey ifadeleri veya cümleleri oluşturan kelimelerin sahip oldukları anlamlardan söyleyenin/mütekellimin kastettiği anlam olduğuna göre, muhatapların bu anlamlardan dilediğini anlama hakkı olamaz. Bu söyleyene haksızlıktır. Üstelik zaman farkı nedeniyle dilde yaşanan değişim aynı kelimeyi anlam yönünden farklılaştırmışsa bizim bu zaman farklılığını yok farz ederek kelimenin bugünkü anlamından yola çıkarak kendi öznelliğimizi metne yükleme hakkımız hiç olamaz.

Buraya kadar söylenenleri Kur'an örneği üzerinden açıklarsak Kur'an bir dille yani Arapça ile indirilmiş bir kir kitaptır. Söyleyen'i Allah'tır. Söylenen'ler ise başta Peygamber olmak üzere miladi yedinci yüzyıldaki Arap toplumudur. Kitap genelde o toplumu muhatap aldığı halde özel olarak ayetlerde bazen Pey-

86 *Age.* s.24
87 Age.s.34
88 Age.s.34

gamberi, bazen bir şahsı, bazen bir topluluğu, bazen de bir dinin mensuplarını muhatap almaktadır. Kur'an'ın dilinin, indiği zamanın ve mekânın bir hâsılası olan dilin üstünde bir dil olması mümkün değildir. Dile sonradan karışan unsurların veya kullanılan kelime ve ifadelerde kast edilen özel anlamların dışındaki anlamların Allah tarafından kast edilmesi de mümkün değildir. Çünkü o zaman kitap, muhatap olan kesim tarafından anlaşılmamış veya eksik anlaşılmış olurdu.

Öyleyse Kur'an'ı anlamak, Kur'an'ın indiği andaki dilde var olan anlamlardan Allah'ın kast ettiği ve muhatapların doğru olarak anladıkları anlamı anlamaktır. Metin ortaya çıktıktan sonra Allah'ın kast etmediği anlamları dilin imkânları çerçevesinde Kur'an'a yüklemek metni istismar etmektir. Velev ki bu anlamlar genel İslami düşünceye ters düşmese bile bu böyledir. Çünkü bizim Kur'an ayetlerinde kast edilmediği halde sırf doğru anlamlar oldukları için bunları metne yüklemekte mahzur görmememiz yanlış anlamların Kur'an'a yüklenmesinin de yolunu açacaktır.

Tarih boyunca ve günümüzde Kur'an'a dönük anlama çabalarının çoğu, anlamın kendi bağlamı içinde ifade ettiği şeyi ortaya çıkartmaktan çok 'anlaşılan şey'in Kur'an'a haksızca yüklenmesi tarzında yapılmaktadır. Bu öznellik örneklerini tarih boyunca gördüğümüz ve bugün de acılarını çektiğimiz çok tehlikeli sonuçları ortaya çıkartmıştır. Kur'an metni sürekli istismar edilmiştir. Bu sonuçları uzun uzadıya tartışmayacağız. Konumuz bu değil. Önemli olan miladi yedinci yüzyılda konuşulan bir dille Allah'ın kastettiği belirli bir anlam üzerinden muhataplarınca anlaşılan bir hitabı anlamanın, o bağlam içinde ortaya çıkan anlamı anlamak manasına geldiğini anlamamızdır.

Bunu anlamanın yolu ise o bağlamı anlamaktan geçmektedir. Cabiri'nin ifadesiyle 'Öncelikle Kur'an'ı kendisiyle çağdaş kılmak'la[89] işe başlamak zorundayız. Eğer Kur'an'ı günümüzle çağdaş kılmaya kalkışırsak, yani pek çok çağdaş-islamcı söy-

[89] Muhammed Abid el-Cabiri, *Kur'an'a Giriş*, s.30

lemce benimsenen ifadeyle 'Kur'an'ı bugün bize nazil oluyormuş gibi okuyup anlamaya' çalışırsak, bu beyhude bir çaba olacaktır. Çünkü Kur'an bugün bize nazil olmadı, olmuyor; miladi yedinci yüzyıldaki Arap toplumuna, onların o günkü algı sınırları ve kendilerine özgü bağlam ve mekânları içinde nazil oldu. Biz düşüncemizi bu çıkış noktası üzerinden biçimlendirip, Kur'an'ı kendisiyle çağdaş kılarak ve Allah'ın kast ettiği anlamı ortaya çıkarma üzerine yoğunlaşarak bir akletme sürecine girersek, elde edeceğimiz netice üzerinden kendimizi Kur'an'a çağdaş haline getirmiş oluruz. Artık elde ettiğimiz hiçbir hâsılayı Kur'an'a yüklemek zorunda kalmayız. Ama aynı oranda elde ettiğimizden emin olarak ve özgüven içinde yol alabiliriz. Çünkü artık biz Kur'an'la çağdaşızdır.

Kur'an'ı anlamada dil-bağlam ilişkisini nüzul sebepleriyle sınırlandırmamak gerekir. Nüzul sebebi inişe sebep olan olayı ortaya çıkartır. Çoğu zaman bu sebep illetten ayrıdır. Bu ilişki sadece bir zaman ve mekân meselesi de değildir. Kur'an'ın kendi içindeki bütünlüğü de bu bağlamın kapsamı içindedir. Ayetlerde cümle-kelime ilişkisi, ayetler arasındaki bağlantı, ayet gruplarının sûre içindeki diğer ayet gruplarıyla ilişkisi, sureler arasındaki bağlantı ve nihayet Kur'an'ın bütün olarak ortaya çıkardığı bağlam/nazım ve mantık manayı ortaya çıkartmakta yardımcı birer unsurdurlar.

Tüm bunlar göz ardı edilerek elde bir meal veya sözlükle Kur'an'ı rehber edinmeye çalışmanın ne kadar menfi sonuçlar ortaya çıkardığı gözlerimizin önündedir. Kur'an'ı doğru tedebbür edebilmek için dil problemi çerçevesinde ortaya çıkan bu mâniaların farkında olmak zorundayız.

Kelimelerin Büyüsü

'Kelimelerin büyüsü' ara başlığını atmakla okuyucuyu biraz büyülemiş olabilirim! Çünkü dilin kendi yapısı ve insanın büyülenmeye duyduğu tabii yöneliş günlük konuşmada ve yazı dilinde kelimelerin büyülü olarak kullanılmasını yüzde yüz oranda ortadan kaldırmayı imkânsız kılmaktadır. Dili tam nesnel

hale getirmek çok mümkün değil. Bu bir ölçüye kadar zararlı da olmayabilir. Şiir ve nesir tarzındaki edebi dil, kendi ifade ettiği gerçeklik düzleminin unutulmaması şartıyla hem zevke ve duygulara hitap edebilmekte, hem de düşünceye derin ve özlü katkılarda bulunabilmektedir.

'Kelimelerin büyüsü' ifadesiyle kast ettiğimiz esasen şiir dili değildir. Bu ifade ile kelimeleri şiirimsi/parapoetik bir tarzda kullanarak duyguları harekete geçirmek suretiyle, muhatabı söz konusu kelimenin manasının ifade ettiği gerçekliğe benzeyen, ama ondan farklı olan sahte bir gerçeklik dünyasına -gerçeğimsi bir dünyaya- sürükleyecek tarzda kullanmayı kast ediyoruz.

İlkel anlamdaki büyünün içinde doğduğu ve geliştiği mekân esasen dildir. Büyücüler ve büyüye inananlar kelimelerle o kelimelerin işaret ettiği veya simgelediği nesneler arasında doğrudan/fiziksel bir ilişki olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle o nesnelere farklı kelimeler yani sadece büyücülerin kontrol edebildiği büyülü kelimeler yüklenebilirse nesnelere etki edilebileceğine inanıyorlardı. Harry Potter'dan seçtiğimiz *'Aguamenti', 'Expecto Patronum', 'Peskipiksi Pesternomi', 'Riddikulus', 'Oculus Reparo', 'Specialis revelio'* gibi büyülü sözcüklerin kendileriyle etki ettikleri cisim arasında hiçbir ilişki yoktur. Ancak büyüye inanan zihniyet bunun olduğunu onaylamaktadır.

Burada bizi, büyülendiği düşünülen kişinin nasıl tanındığı veya onun içine düştüğü farz edilen hal ilgilendirmektedir. Büyülenen kişi, kendi gerçekliğinden uzaklaşır. İradesini kaybeder. Gerçeğimsi bir dünyada yaşamaya başlar. Örneğin hiç sevmediği veya sevmesinin mümkün olmadığı birisini sevmeye başlar. Nefret ve düşmanlık duyması için hiçbir makul nedeni olmadığı halde aniden bir kişiye düşman oluverir.

İşte 'kelimelerin büyüsü' nden günümüzde yararlananlar ilkel büyücülüğün yaptığından farklı bir şey yapmıyorlar. Kelimelerle insanları büyülüyorlar. İlkel büyücülükte büyülenenler üzerinde büyünün tesiri tam anlamıyla psikolojikti. Büyünün tesirinde kalmanın yarattığı korku, kendini gerçekleştiren bir

kehanetle, büyülenenler üzerinde muhtelif tesirler icra edebiliyordu. Yoksa büyülü kelimelerin nesneler üzerinde asla bir tesiri olmadığının büyücülerin hepsi olmasa da bir kısmı farkında olmalılar.

Günümüzde kelimelerin büyülü bir tarzda kullanılmasının oluşturduğu tesirin mahiyeti ile ilgili mantıklı bir izah bulunmaktadır. Seçilmiş kelime veya kelimeler grubu şiirimsi/parapoetik bir tarzda ve abartı ile muhatabına gittiğinde aklı değil duyguları uyarmaktadır. Uyarılan duygularla ortaya çıkan hoşnutluk duygusu -bu bazen olumsuz bir duygu da olabilir- kelime ile ulaştırılmaya çalışılan gerçeğimsi/hayali dünyaya bir kapı aralar. Aslında, kelimenin oluşturduğu duyguyla büyüsel bir hayalimiz uyanmaktadır. Kişi bu duygu selinin tesiri altında kaldığı sürece açılan o hayali dünyanın kapısından girip gerçeğimsi dünyaya katılmaktan kaçınmayacaktır. O kapıdan girdiği anda büyülenmiş demektir. Artık aklıyla değil, kelimenin onda gösterdiği büyünün tesiriyle hareket etmektedir.

Kelimenin ifade ettiği ‘gerçek’ ile onun büyülü bir tarzda kullanılmasıyla ortaya çıkan ‘gerçeğimsi’ arasında derin bir fark vardır. ‘Gerçek mana’ ile ‘gerçeğimsi mana’ birbirine benzemektedir. Bu benzerlik muhatabın ‘gerçeğimsi mana’ ya teslim olmasında zorlanmamasına yol açar.

Kitleleri yönlendirme ve biçimlendirmenin en etkili yollarından birisi, kelimelerin büyüsüne müracaat etmekten geçmektedir. İlkel büyücülük, modern dönemlerde, kelimelerin büyüsü yoluyla bir mit olarak varlığını sürdürmektedir. İlginçtir, ilkel büyücülük ilkel toplumların uyutulmasında ve kontrol altında tutulmasında etkiliyken aynı etki şimdi kelimelerin büyülü bir tarzda kullanılmasıyla oluşturulmaktadır.

Günümüzde kelimeler büyülü bir tarzda siyasette, dini ve ideolojik hitabette, toplumlar üzerinde uygulanan psikolojik savaş yöntemlerinde, amacı ne olursa olsun her türlü propaganda da ve ticari amaçlarla reklamcılıkta kullanılmaktadır.

Son örneğimizden, yani reklamcılıktan başlayalım. Kapita-

lizm varlığını reklamlara borçludur desek çok da abartılı bir şey söylemiş olmayız. Reklamlar kapitalizmin, kapitalizme uygun insan yetiştirme ve kapitalistçe yaşamı içselleştirmeyi sürdürme aracıdır. Kapitalizmin hedef kitlesini oluşturan kalabalıklar televizyonlardan reklamları izlediğinde veya basılı yayınlardaki reklamları okuduğunda virtüöz tüketiciler olacaktır.[90] İnsanlar sınırsız tüketmedikçe ve tüketmeyi bir hayat tarzına dönüştürmedikçe kapitalistler sınır tanımaksızın ve -ihtiyaç için değil- sadece tüketilsin diye ürettiklerini satamayacaklar ve kapitalizmin varlığı anlamsızlaşacaktır. Tabiidir ki kapitalizmin tek dinamiği reklamlar değildir. Konumuzla ilişkisi yüzünden biz reklamcılık üzerinden yürüyoruz.

Kapitalizm için reklamcılık, tüketim alışkanlığını sürekli hale getirmek için bir zorunluluktur. Bu nedenle kapitalist toplumlarda reklamcılık sektörü en önemli sektörlerdendir. Reklamlar sadece bir tanıtım aracı olsaydı, bugün bizim onları o kadar önemsememiz gerekmezdi. Oysa öyle değildir. Bu nedenle de aynı ürün yıllarca hiç değişmeden üretildiği halde o ürünün reklamı yenilenen şekilleriyle bıkmak bilmeksizin tekrarlanmaktadır.

Reklamcıların reklamı verme yönteminin en temel unsurunu ürünün faydalı ve gerekli olduğuna dair tanıtıcı bilgiler oluşturmamaktadır. Bir reklamı oluşturan en temel öğelerin başında büyülü kelimeler gelir. Büyülü kelimelerin etkisini güçlendiren görsellik ve müzik de reklamın diğer öğelerini oluştururlar. Yani kapitalistler ürünlerini satmak için reklam yaparlarken esasen tüketiciyi büyülemekte ve o ürünü tüketmesi gerektiğine inandırmaktadırlar.

Reklamlar şiirimsi/parapoetik sözlerle süslenir. Ürünleri kullanmanın hülyalı, cilveli ve yalancı dünyası/cenneti abartılı sözlerle gösterilmeye çalışılır. Kullanılan sözcüklerle, o ürünü kullanmanın ulaştıracağı yalancı gerçekliğe/gerçeğimsiye inandırılmaya çalışılır. Hedef, reklamı izleyenlerin kendilerini

[90] Jules Henry, *Bir Felsefe Sistemi Olarak Reklamcılık*, s.52

iyi hissetmesini sağlamaktır. Şiiri aşan abartılı ve hoşa giden sözler, bunlara eşlik eden görüntüler ve müzik kişiye gerçeğimsi ama aslında hiçbir gerçekliği olmayan dünyanın kapılarını sonuna kadar açar. Kişi o ürünü almaya inandığında, aslında ihtiyacı olan bir şeyi aklen bilmiş olmamakta, o ürünü almakla kendini kaptırdığı o gerçeğimsi dünyaya ulaşacağına inanmaktadır. Artık büyülenmiş bir şekilde gidip o ürünü satın alabilir.

Reklamlarda bol miktarda insanlarca idolleştirilen kişiler kullanılır. Ancak bu kişiler reklama çıkıp o ürünün faydalarından bahsetmezler. Örneğin kadınların kullandığı bir makyaj malzemesinin reklamı yapılırken, idealize edilen bir kadın yıldızın yüksek sosyete içinde yaşadığı şaşaalı hayattan kesintiler sunulur. Etrafındaki mükemmel erkeklerin yoğun ilgisi altında yarı çıplak kıyafeti ve kusursuz bedeni ile reklamda arzı endam eden bayan yıldızın yaşadığı hayat, toplumda nefret ettiği kalıplardan sıyrılamayan kadınları cezp eder. Reklamı izleyen kadınlar hem hayatlarından hem de kendi bedenlerinden nefret etmektedirler. Reklamın sonundaki şiirimsi replik bellidir; 'Yıldızların markası ...'. Kendisini yıldızla özdeşleştiren ve o gerçeğimsi dünyanın özlemini çeken sıradan bir kadın reklamdaki gibi bir yıldızın hayatına o ürünü kullanarak ulaşacağına çoktan inanmıştır. Çünkü o marka 'yıldızların markası' dır. Market raflarında gözü o markayı arar. Aslında aradığı o marka değil, o markayı kullandığında ulaşacağına inandığı yalancı dünyadır. Yani gerçeğimsi büyülü dünya.

Günümüz reklamlarında ne kadar çok anlam derinliği olan kelime kullanıldığına bir dikkat edin. Aslında her ürün tüketicinin hayatına kattığı anlamı -daha doğru bir ifade ile 'anlamsı' yı- pazarlamaya çalışmaktadır. Sadece bir reklam arasında seyrettiğim reklamlardan aldığım notlar şunlardı; "bir *iyilik* yap kendine", "*hepimiz tatil için çalışıyoruz*", "*mutlu* bir an", "*akıllı* alışverişin adı", "hay ır diyemeyeceğiniz *lezzet* ", "*hayatı güzel kılan mutlu bir an*", "*aşka* doyuran kampanya", "ürünlerimizi *kalbimize ait* en güzel bahçelerde üretiriz", "*hayata* sağlıkla bakın",

“*hayatınıza* renk katın”, “*birlikte olmanın* keyfi”, “*keyfi* yudumla”, “*hayalinizdeki evi* alın”, “ferahlığı *hissedin*”, “insanlar daha fazla *hürriyet* istiyor”, “*hayatın* tadı”.

Yapt ığım analizin bir genelleme olmadığını göstermek için özellikle uzun periyotlu bir reklam taramasından seçmeler yaparak örneklemeye gitmedim. Tesadüfen seçilmiş sıradan bir saatte reklam arasındaki reklamların şiirimsi ifadelerini örnek olarak sıraladım. Bu örnekler dikkatlice okunduğunda reklamların insanları kelimelerle ve buna yardımcı olan görüntü ve müzik yardımıyla büyülediği çok net olarak ortaya çıkmaktadır. Her bir reklam örneğini alıp onun, ortaya koyduğumuz açıklama tarzımızla, nasıl büyülü bir dil kullandığını sergileyebiliriz. Ama biz konunun yeteri kadar açık olduğunu düşünerek reklamcılığın büyülü dille ilişkisine burada bir nokta koyup diğer örneklerimize geçiyoruz.

Siyasetçiler de dilin büyüsünden bol miktarda yararlanırlar. Dürüstçe ve açık bir dille projelerini anlatmak yerine ilgi çeken enteresan ifadelerle yapılan hitaplar siyasetçilerin genel metodudur. Hatta çoğu zaman karikatürlere veya fıkralara konu olabilecek ifadeler çok ciddi siyasi tartışmaların ve hitapların malzemesi olabilmekte ve çok da ciddi tesirler uyandırabilmektedir. Daha ötede özellikle totaliter, faşist, baskıcı yönetimler ve idareciler manipülatif, karalayıcı, tehdit edici, yalancı vaatlerle süslü ve aldatıcı bir dille yaptıkları söylevler ve propagandalar aracılığıyla varlıklarını sürdürebilirler. Kullanılan dil çoğunlukla hisleri harekete geçiren bir dildir. Bu nedenle tıpkı reklamcılık meselesinde olduğu gibi aldatıcı ve büyüleyicidir. Hitler’in başlı başına bir propaganda bakanlığının olması, bu tarz iktidarların varlıklarını ancak kesintisiz bir propaganda yoluyla mümkün kıldıklarının önemli bir delilidir.

Siyasi söylemlerde özgürlük, eşitlik, kurtuluş, ilerleme, uygarlık, zenginlik gibi büyüsel hayal uyandıran kelimeler hemen hemen herkes tarafından kullanılır. Örneğin ‘özgürlük’ kelimesini ele alalım. İçi doldurulmamış bir tarzda hemen hemen her

ideolojik söylem bu kelimeyi kullanır. Nerede bu kelime kullanılırsa kullanılsın muhatabında müthiş bir heyecan uyandırır. İnsanlar Tanrı'ya itiraz edebilirler ama "özgürlüğe" asla itiraz etmezler. Pek çok insan için 'özgürlük' Tanrı'nın adından çok daha fazla heyecan vericidir. "Mutlak özgürlük Ulûhiyetin ayrılmaz bir parçası olduğu için, özgürlüğe duyulan iştiyak Tanrı'ya duyulan iştiyakın üstündedir."[91]

İnsanlara 'özgürlük' kelimesinin verdiği heyecan, varlık hiyerarşisindeki sıralamanın değişmesi hayalinin onlara verdiği heyecandır. "Özgürlük" kelimesiyle insan Tanrı olmanın büyüleyici hayaline kapılmaktadır. Söylediğimizi biraz daha yumuşatarak söyleyelim: "Özgürlük" kelimesiyle insan varlık hiyerarşisinde veya toplumsal hiyerarşide terfi etmenin büyüleyici hayaline kapılmaktadır. "Kulluk" kelimesi bu anlamda heyecan verici değil umut kırıcı bir kelimedir. Çünkü bu kelimeyle insan varlık hiyerarşisinde kendisini yukarılarda değil aşağılarda hisseder. Bu yüzden siyasi söylemlerde insanlardan kul olmaları talep edilmez. "Bize gelin boyun eğin, bize kulluk edin" denilmez. Bu itici ve ümit kırıcı bir söylemdir. Tersine "kulluktan kurtulun özgürlüğe koşun" söylemi daima ön plandadır. Siyasi söylem sahipleri insanları özgürlüğe çağırırken aslında kendilerine bağlanmaya, yani hiyerarşik sıralamada kendilerinin altına yerleşmeye çağırmaktadırlar. Özgürlüğe koşanlar, aslında köleliğe koşmaktadırlar. Ancak bunu son derece gönüllü bir şekilde yaparlar. Çünkü "özgürlük" kelimesinin büyüleyici dünyasına kendilerini kaptırmışlardır. İnsanların gönüllü köleler olabilmeleri için 'özgürlük' kelimesinin büyülü hayal uyandıran dünyasına sokulmaları şarttır. Siyasi söylemlerde 'özgürlük' kelimesi gibi büyüleyici bir tarzda kullanılan benzer pek çok kelime için de benzer analizleri yapmamız mümkündür.

Dini davette ve hitabetlerde de kelimelerin büyüsünden bol miktarda yararlanılmaktadır. Varl ıklarını kendilerine bağlı bir topluluğun varlığına borçlu olan cemaat önderleri hutbelerinde,

[91] Martin Lings, *Antik İnançlar Modern Hurafeler*, s.58

derslerinde ve konferanslarında kelimeleri büyülü bir tarzda ustaca kullanırlar. Her biri birer kelime ustası daha doğrusu birer laf cambazıdırlar. Seslerine kattıkları titreşimler, alçaltmalar ve yükseltmeler aracılığıyla oluşturdukları efsunlu hava ve dinleyenlerin duygularını coşturan yarı şiirimsi ifadelerle hitabeti ustaca kullanırlar. Etkiye yol açan asıl unsur, anlatılan meseledeki anlam ve bilgi değildir. Anlatım tarzının ve özenle seçilmiş kelimelerin peş peşe sıralanmasının uyandırdığı duygular bu etkiyi yaratır. Hele bir de cemaatin içinde haykıran, ağlayan birkaç kişi varsa etki iyice katmerleşmektedir. Hutbenin sonunda kişinin zihninde kalan ne anlatılanların oluşturduğu anlamdır, ne de kazanılmış bilgidir. Sadece yoğun bir duygusallıkla cemaat önderine veya cemaate bağlılık iyice güçlenmiştir.

1979 yılında ‘Kâbe baskını’ adıyla meşhur olan olay henüz yeni vuku bulmuştu. Ben olayı mümkün olduğunca ayrıntılarıyla takip etmiştim. Cuma günü bir arkadaşımla ağlatan vaazlarıyla meşhur bir hocanın camisine gittik. Hoca vaazında ‘Kâbe baskını’ olayını konu edindi. Bu gayet makûldü. Aydın bir hocadan beklenen cemaatini güncel olaylar hakkında aydınlatmasıydı. Ancak hoca olay hakkında hemen hemen hiçbir bilgi vermedi. Kâbe’nin önemiyle alakalı özenle seçilmiş kelimelerle etkili bir vaaz verdi. Vaazının arasında hiç alakasız yerlerde birden ses tonunu değiştirip titreterek “Kâbe’yi de bastılar!” ifadesini bir şarkının repliğini tekrar eder gibi haykırıyordu. O anlarda cemaat artık kendisini bırakıyordu. Herkes alabildiğine hıçkırarak ağlıyor, halılar gözyaşlarıyla ıslanıyordu. Hocanın haykırışları cemaatin hıçkırıklarına karışıyordu. Bir ara etrafıma baktığımda benden başka herkesin ağladığını fark ettim. Az kalsın ben de ağlayacaktım.

Namazdan sonra gözleri hâlâ kıpkırmızı olan arkadaşıma ‘Kâbe baskını’ olayından ne anladığını, kimin bastığını, kimin öldüğünü, kimin haklı kimin haksız olduğunu sordum. Hiçbir şey bilmiyordu. Sadece ah vah edip Kâbe’nin basılmasından duyduğu derin üzüntüyü tekrarlayıp duruyordu. Hoca cemaatini aydınlatamamış sadece ağlatmıştı. Arkadaşıma olay hakkın-

da bildiklerimi anlatarak onu aydınlatmaya çalıştım. Ancak o beni dinlerken hocayı dinlerken yaptığı gibi ağlamadı.

Bir süre düşününce Hoca'nın asıl amacının cemaati her konuda aydınlatmak olmadığını, güncel bir konunun etkileyici yönlerini kullanıp cemaat üzerindeki duygu temeline dayalı otoritesini pekiştirmek olduğunu fark ettim. Bunun yolu cemaati her konuda aydınlatmaktan ve onlara akletmeyi önermekten geçmiyordu. Böylesi bir yöntem onun otoritesini sarsmak gibi bir tehlikeyi içeriyordu. İnsanların hocanın kelimelerinden etkilenmeleri bilgi ve düşünce yönünden olmamalı duygu yönünden olmalıydı ki böylece duygusallıkla elde edilen o gizemli zevki kendilerine tattıran liderlerine daha da bağlı hale gelebilsinler.

'Kelimelerin büyüsü' meselesini reklamcılıktan, siyasetten, dini davetten verdiğimiz bu örneklerle sonlandırıyoruz. Görüldüğü gibi insanlar akletmekte tembellik göstermezlerse ve dikkatli düşünürler olurlarsa, ne kapitalistlerin saçma sapan tüketim mantığını, ne tiranların hâkimiyetlerini sürdürmesi, ne de din bezirgânlarının insanları sömürmesi mümkün olurdu. İnsanların çoğu yeteri kadar düşünmedikleri, akletmedikleri, gerçek ile gerçeğimsiyi, anlamlı ile anlamsı'yı ayırt edemedikleri, meselelerin kökenine ulaşmak için çaba sarf etmedikleri için kendilerini büyüleyen bu abes ifadelere hiç dikkat etmezler. Bu aymazlık ve insanların var güçleriyle aptal kalmaya çabalamaları, akletmemeleri akıl dışı sistemlerin (ekonomik, siyasi, dini) otoritelerinin devamını mümkün kılmaktadır.

İfadelerin Doğrulama Yöntemlerinin Seçilememesi ve Gramatik Ayrımının Yapılamaması

Dil kelimelerden oluşur. Ancak kelimelerin iletişimde faydalı hale dönüşmesi için bir ifade içinde kullanılması zorunludur. İfade bir tür dışa vurumdur. Biz sadece dille değil bedenimizle de ifade ederiz. Örneğin yüz ifademiz bizim ne demek istediğimizin bir tür dışa vurumudur. Her varlığın kendine göre bir tür dışa vurumu yani kendisini ifade etme tarzı vardır. Ancak biz burada genel anlamda ifadeler üzerinde durmayacağız. Dil ara-

cılığıyla yani kelimelerin bir araya getirilmesiyle oluşan anlatımlar yoluyla oluşan ifadelerin doğrulama yöntemlerinin ayırt edilmesi ve gramatik ayrımının yapılmasının akletme üzerindeki etkisinden bahsedeceğiz.

Doğru bir düşünce ve doğru bir iletişim için, kelimelerin ve ifadelerin bilincinde olmamız zorunludur. Hem konuşurken hem de düşünürken kelimelerin ne tarz kelimeler olduğunun, ifade türlerinin hangi tür doğrulama yöntemleriyle doğrulanabileceğinin veya kullandığımız bazı ifadelerin aslında bir doğrulama yönteminin bile olamayacağının farkında olmazsak bitmek bilmez tartışmalara son verme şansımız olmaz. Bazen sıkıntı, ifadelerin doğrulama yöntemleri üzerinde uzlaşamamaktan kaynaklanır.

John Wilson ifadeleri doğrulama yöntemleri açısından beşe ayırır. Bunlar; emirler ve tutum ifadeleri, ampirik/deneysel ifadeler, analitik ifadeler, değer ifadeleri ve metafiziksel ifadelerdir.[92]

Emir vermek veya konuşanın istekleri, arzuları, ümitleri, korkularını anlatmak için kullanılan ifadelere *emir ve tutum ifadeleri* denilir.[93] Bunlar sıradan ifadelerdir, ya hiç doğrulanabilir değildir, ya da kısmi bir şekilde doğrulanabilirler.

Ampirik ifade, dünya hakkında onunla ilgili tecrübemize dayalı bilgi veren bir ifadedir. Ampirik ifadelerin ayırt edici özelliği, onları tecrübemizle, nihai olarak da duyu tecrübemizle yapılan testler vasıtasıyla doğrulayabilmemizdir. Diğer bir değişle biz, dünyada bir takım gözlemler yapar ve ifadenin doğru veya yanlış olup olmadığına karar veririz. Diğer bir ayırt edici özellik ise şudur; ampirik ifadenin ne mantık açısından doğru olması gerekir, ne de mantıksal nedenlerle zorunlu olarak yanlış olması gerekir. Onların doğruluğundan emin olabiliriz. Fakat onların doğruluğundan bizi emin kılan şey, herhangi bir mantık kuralı değil, kendi tecrübemizdir.[94]

92 John Wilson, *Dil, Anlam ve Doğruluk*
93 *Age,* s.66
94 *Age,* s.68-69

Analitik ifadeler, tecrübeyle değil mantık kurallarıyla doğrulanan ifadelerdir.[95] Analitik ifadeler, işe yarar çıkarımlarda bulunmamızı sağladıkları ve bize bir veya diğer bir çok ampirik hükümden tek bir hüküm çıkarma imkanını verdikleri için yararlıdırlar. Onlar düşünmemizde bize yardımcı olan bir tür mantıksal araç rolünü oynarlar. Doğrulukları her ne kadar tecrübeye dayanmıyorsa da, onlar bize bir takım ampirik bilgiyi bir diğerine dönüştürme imkanı verir.[96]

Değer ifadeleri, değer ifade eden kelimelerin kullanılmasıyla uygulandıkları şeylere değer biçerler veya değersizliğini ortaya koyarlar.[97] Eşyayı, olayları, olguları, tavırları ve insanları överler, kınarlar, eleştirirler, iyi veya kötü olduğuna dair bir yargıda bulunurlar ve değer tayin ederler. Bir şeyin değerini veya değersizliğini ifade etmek onu betimlemekten öte bir şey söylemek demektir. Değer ifadelerinin ayırt edici özelliği, bunları doğrulamak için kullanılan ölçütlerin öneminde yatmaktadır.[98]

Bir şeyin değerini belirlemede çoğunlukla ondan daha değerli bulduğumuz bir üst ölçü grubuna müracaat ederiz. Bir değer ifadesinin doğruluğunu ve yanlışlığını tayin eden şey kendisine müracaat ettiğimiz bu üst değer veya ölçüt grubudur. Üst ölçüt grubunun yıkılması, hakkında konuştuğumuz ifadeyi de değersiz kılar veya doğruluğunu ortadan kaldırır. Üst ölçüt değer grubunu tartışmayan veya üst ölçüt değer grubu hakkında uzlaşamayanlar herhangi bir değer ifadesinin doğruluğu, yanlışlığı veya değerini tayin etmede asla uzlaşamayacaklardır. Bu nedenle doğru düşünebilmek ve doğru değerlere sahip olabilmek için hakkında düşündüğümüz şeyi kendisine müracaatla çözümlediğimiz üst ölçüt gruplarının doğruluğu ve değeri üzerinde de düşünebilmeliyiz.

Metafizik ifadeler, olağan fiziksel dünya hakkında değil de doğal dünyanın ötesinde var olan doğaüstü bir alan hakkındaki

95 *Age,* s.70
96 Age, s.72
97 Age, s.33
98 *Age.* s.77

ifadelerdir.[99] Ampirik ifadelerle metafizik ifadeler birbirlerinden son derece farklı ifadelerdir. Eşya ile duyularımız aracılığıyla doğrudan edindiğimiz tecrübelerle ampirik ifadeleri elde ederiz. Bu yüzden bunların doğrulanabilmeleri ve doğrulanma yöntemleri hakkında uzlaşmak her zaman mümkündür. Oysa fizik ötesindeki bir gerçekliği duyular aracılığıyla tecrübe etmek en azından şimdi için imkânsızdır.

Fizik ötesi alanla ilgili ifadelerin doğrulanması için tüm insanların üzerinde uzlaştığı bir yöntem mevcut değildir. Hatta daha keskin bir şey söyleyelim; metafizik ifadeleri doğrulamak için sadece metafizik ifadelere mahsus hiçbir doğrulama yöntemi yoktur. Metafizik ifadeleri esasen mantıkla doğrulayabiliyoruz. Yani analitik ifadelerin doğrulama yöntemine müracaat ediyoruz. Metafizik alan hakkında ortaya konan bir açıklama biçimi ancak mantıkla doğrulanabilir. Ancak bir mantığın ortaya çıkabilmesi için ampirik yöntemle elde ettiğimiz çok sayıda donenin veya delilin bir araya gelmesi zorunludur. Dolayısıyla, metafizik bir ifadenin doğrulanması için hem ampirik hem de analitik doğrulama yöntemlerinden faydalanmak zorundayız.

Duyularımızı kullanarak ampirik alandan elde ettiğimiz sonuçların bütünü insanlığa "amaçlılık", "sebeplilik", "çelişmezlik", "özdeşlik", "üçüncü halin imkansızlığı", "eser-müessir ilişkisi" gibi bir çok mantık kuralının varlığını öğretmiştir. Her ne kadar bu kuralların birbirlerinden farkları, ne kadar kural olabilecekleri ve bunların da üstünde keşfedilmemiş kuralların olup olmadığı tartışma konusu olsa da en azından bunlardan bir veya bir kaçını kullanmak bile metafizik alanla ilgili bir açıklamanın olmasını zorunlu kılmaktadır. Değer ifadelerinin doğrulamasının üst ölçüt gruplarına müracaat ederken bunların silsile halinde metafiziksel alana ait ifadelere gelip dayandığını dikkate alırsak fizik ötesi alana ait doğru bir açıklamanın önemi ortaya çıkmaktadır. Fizik ötesi alana ait bir açıklamanın bulunmasının zarureti mantığımızın bize dayattığı bir sonuçtur. Bu, 'anlam'a ve hakikatin bilinmesine duyulan ihtiyaçtır.

[99] *Age.* s.80

Ampirik doğrulama yöntemleri asla metafizik ifadelerin doğrulanmasını sağlayacak yöntemler olamazlar. Tanrı'yı duyularımızla gözlemlememizi sağlayacak bir teleskopu icat etmemiz mümkün değildir. Ahiretin, cennetin veya cehennemin varlığını görmek için bir zaman makinesi de icat edemeyiz. Zaman dediğimiz şey zaten fiziksel bir olgu değildir ki onun içinde yolculuk yapabilelim. Ancak, ampirik yöntemle elde edilen bilgi ve hükümlerden ve tecrübelerimizden süzerek ürettiğimiz 'mantık' ve bu mantığı kullanan bir doğrulama şekli olan 'analitik yöntem' bize doğru ve tatmin edici bir açıklama metodu sunabilir. Geriye aklımızı kullanmaktan başka bir şansımız yok gibidir. Ya da oturup bir mucizenin gelmesini ve bize olağanüstü duyusal bir tecrübe yaşatmasını beklememiz gerekir.

Metafiziksel ifadelerin doğrulanmasının ampirik ifadeler ve analitik ifadelerde olduğu gibi, değer ifadeleriyle de ilişkisini iyi kurmak zorundayız. Değerler insanların ortak tecrübeleridir. Her ne kadar değer ifadelerinin doğrulanmasıyla ilgili ortak bir doğrulama yöntemi üzerinde uzlaşılamamış olsa da bu alanda insanlığın oldukça gelişme kat ettiğini söyleyebiliriz. Çevrimsel bir şekilde değer ifadelerinin doğrulanması metafiziksel ifadelere gelip dayanıyorken, metafiziksel bir ifadenin doğrulanması da değer ifadelerine müracaat etmeyi gerektirmektedir.

Bir peygamberin gerçek bir peygamber olduğunu doğrulamak, değerlere müracaat ederek peygamberin bir insan olarak ne kadar doğru bir insan olduğunu test etmekle mümkündür. Bu nedenle Kur'an peygamberin peygamber oluşunun ispatını onun yüce bir ahlaka sahip oluşuyla ilişkilendirmiş ve müşriklere onun peygamberlikten önceki hayatında ne kadar doğru bir insan olduğuna bakmalarını öğütlemiştir. Çünkü bir şarlatanın peygamberlik iddiası doğru olamaz. Yani peygamberlik gibi metafizik bir iddianın ispatı değerlere dönülerek yapılmaktadır.

Burada akletmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Metafiziksel alana ait bir ifade ve iddianın doğrulamasında akıl yeteri kadar işlevselleştirilemezse sonuç almak mümkün değildir. Kur'an'ın

ispat etmeyi mucizeye değil akletmeye bağladığı göz önünde bulundurulursa hakikati bulmak, hakikat üzerine tefekkür ve bunların doğrulanması için uygun doğrulama yöntemlerini ay ırt edemememenin akletmeye ne büyük bir engel teşkil ettiğini görmüş oluruz.

Şakir Kocabaş ifadeleri gramatik olarak dokuza ayırır. Bunlar; hayali ifadeler, mecaz ve benzeşim ifadeleri, tarih ifadeleri, Teorik-hipotetik-ampirik ifadeler, hal ifadeleri, P-ifadeleri (psikolojik ifadeler), gramatik ifadeler, Mantık-matematik-biçim ifadeleri, temel inanç ifadeleridir.[100] Kocabaş'ın hal ifadeleri Wilson'un ampirik ifadelerine; P-ifadeleri emir ve tutum ifadelerine; mantık-matematik-biçim ifadeleri, analitik ifadelere; temel inanç ifadeleri de değer ve metafizik ifadelere karşılık gelmektedir. Bunların tam olarak birbirini karşıladığı söylenemese de bir yakınlık vardır. Kocabaş'ın sıralamasındaki hayali ifadeler, mecazi ve benzeşim ifadeleri, tarih ifadeleri ve gramatik ifadelerin Wilson'un sıralamasında tam bir karşılığı yoktur. Tarih ifadelerinin belgeler üzerinden bir tür duyusal gözlemle oluştuğunu farz ederek bunların ampirik ifadelerin içinde yer alabileceğini farz edebiliriz. Aynı şekilde gramatik ve mecaz-benzeşim ifadelerinin dilin mantığı çerçevesinde analitik ifadelerin içinde yer alabileceğini düşünebiliriz. Kocabaş'ın ampirik ifadesi ile Wilson'un ampirik ifadesi tam olarak birbirinin karşılığı değildir. Wilson bilimsel sonuçları kesin gerçeklikler olarak gördüğü için ampirik olarak elde edilen her sonucu duyularla elde ettiğimiz hal ifadelerinin açıklamalarıyla bir tutmaktadır. Oysa Kocabaş için ampirik ifadeler, teorik-hipotetik ifadelerin bir çeşididir.

Kocabaş'ın ifade çeşitlerinden bazılarını örnek olarak ele alacağız. Bunları gramatik olarak nasıl kullanabileceğimiz veya kullanamayacağımız üzerinden yürüyerek doğru düşünmedeki etkilerini tespit etmeye çalışacağız.

Tarih ifadeleri, geçmiş olayları ifadede kullandığımız cüm-

[100] Şakir Kocabaş, *İfadelerin Gramatik Ayınmı,* s.33

lelerdir. Tarih cümlelerinin genel ifade biçimi: "şöyle şöyle olmuştur,..." şeklindedir. Tarih ifadeleri için: "Bunun delili nedir?" sorusu anlamlıdır. "Filana göre veya falan tarihçiye göre" ön-ekini kullanmak anlamlıdır. Fakat: "biz inan ıyoruz ki..." ön-eki anlamsızdır.[101] Çünkü tarihi olaylar bizim kanaatimize veya inançlarımıza göre gerçek veya yalan olmazlar. "Ben inanıyorum ki, Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir'den daha çok kendisinin halifeliğe hak sahibi olduğunu düşünmüyordu (ya da düşünüyordu)" ifadesi, tarihsel bir ifadenin gramatiğine uymaz. Çünkü Hz. Ali'nin böyle bir düşüncesinin var olup olmadığının delili bizim ona inanıp inanmamamız değildir. Ancak bir vesika/delil bize bunu söyleyebilir. Eğer deliller bizim ön kabullerimizin aksini söylüyorsa, bizim yapacağımız inançla hareket etmek değil, belki objektif bir şekilde belgelerin güvenirliliğini sorgulamaktır. Ancak "ben inanıyorum ki o belge sahtedir/doğrudur" ifadesi de gramatik olarak yanlıştır. Çünkü o belgenin doğruluğu veya yanlışlığı bizim onun doğru olması veya yanlış olması doğrultusunda öznel olarak taşıdığımız temenniye bağlı değildir.

"Hal ifadeleri, durum veya olayların tasviridir. Açıklama değildir. Hal ifadeleriyle söylemek istediğimiz şey (en genel anlamda): "Durum şu şudur." [şeklindedir.] Hal ifadelerine "doğru" veya "yanlış"tır denebilir."[102]

"Teorik, hipotetik, ampirik (THA) cümleler (ifadeler) açıklamalardır. THA aç ıklamalar, bir hayat tarzını sergileyen bir lisanın temelleri değildir. THA ifadeleri için "Neden?" diye sormak anlamlıdır. "Teoriye göre." ve "Hipoteze göre." ön ekleri anlamlıdır. " İnanıyorum ki."(veya ".inanmıyorum") ekleri anlamsızdır. Denilebilir ki, THA cümleleri ile biz (en genel ifade ile) şunu demek istemekteyiz: "Olaylar şunun gibi olmaktadır (veya olur)." Bir THA ifadesinin doğruluğundan ve yanlışlığından bahsetmek anlamsızdır. Buna kar şılık "THA ifade şu şu olaylarla karşılaştırmada uygundur veya uygun değildir" denebilir. Bir bilim

[101] Age, s.37
[102] Age, s.42

teorisi, olaylarla karşılaştırılabilen bir modeller sistemidir. Bir bilim teorisinin "sağlanabilirliği"(verifiability), onun olaylarla karşılaştırılabilirliğidir."[103]

Kocabaş'ın THA ifadelere getirdiği bu tanım ve onları gramatik olarak nasıl kullanıp kullanmayacağımızla ilgili açıklamaları iyi anlamak zorundayız. Bir teorik veya hipotetik ifade, düşünce alanındadır ve pratikle sınanmamıştır. Olaylar ın nasıl olduğuna dair düşünce alanında bir model ortaya koyarlar. Hal ifadeleri gibi durum ve olayları tasvir etmezler. Bu nedenle teorilerin ifade biçimi "olaylar şuna şuna benzer şekilde gerçekleşmiştir..." şeklindedir, "şöyle şöyle olmuştur." şeklinde değildir.[104] Bu ikisinin arasında çok büyük bir fark vardır.

"Teoriler hakkında yapılan en yaygın hatalardan biri, hal ifadeleriyle hipotetik ifadeleri birbirinden ayırabilme yeteneksizliğinden ortaya çıkan hatadır. Teoriler birer emsal veya modeller sistemidir, tasvir veya olayların resmi değildir."[105]

"Darwin'in "Evrim Teorisi" etrafındaki başlıca gramer problemi, onun "teorik" ifadelerinin tarihsel ve tecrübî ifadeler (önermeler) biçiminde ortaya konmuş olmasıdır. Bu nedenle de şöyle bir takım sorularla karşılanmıştır: "Bu prosesin (sürecin) gerçekten vuku bulduğunu kimse gözlemlemiş midir?", "Şimdi gerçekleşmekte olduğu görülüyor mu?""[106]

Darwin teorisi hakkındaki en kafa karıştırıcı husus onun bir teori gibi ifade edilmek yerine gerçekten doğrulama imkânına sahip olduğumuz tarih ifadesi biçiminde sunulmasıdır. Eğer teori, sanki birilerinin gözlemlediği veya oluş prosesine dair tarih belgeleri gibi delillere sahip bir gerçeklik gibi sunulmak yerine "olaylar şuna şuna benzer şekilde gerçekleşmiştir. " tarzında düşünce alanındaki bir model olarak ifade edilmiş olsaydı kimsenin bu teori ile bir problemi olmazdı. Teori, teori olarak kalır ve teorinin kendisinden beklenen şey "teoriye göre" uygun kabul

103 Age, s.38
104 Age, s.1
105 *Age* s.10
106 *Age*, s.8

edilebilecek olayları ortaya koyması olacaktı. Ancak Darwin Teorisi teorik ifadelerle değil tarih ifadeleri ile ortaya konduğu için aynı zamanda ideolojik ve dini bir ifadeye de dönüşmüştür. Öyle ki bazıları "insanın atasının maymun olduğuna inanmaya(!)" başlamıştır. Oysa gramatik olarak teorik bir ifade için "iman ediyorum, inanıyorum..." ön ekini kullanmak anlamsızdır.

Martin Lings'ten yapacağımız alıntı Darwin teorisinin bir teori olarak ifade edilmekten çok bir inanç ifadesi olarak gösterilmeye çalışıldığını çok net olarak göstermektedir: "Fransız biyologu Prof. Louis bounoure, Sorbonne Üniversitesi zooloji eski profesörlerinden Yves Delage'den aktarıyor: "Bugüne kadar, bir başka türün atası olan herhangi bir türe rastlanmadığını, böyle bir şeyin bir kerecik olsun gerçekleştiğini gösteren hiçbir kanıt bulunmadığını kabul ediyorum. Ama yine de, evrimin nesnel olarak kanıtlanmışçasına doğru olduğuna *inanıyorum*." Bounoure bunu şöyle yorumluyor: " Sözün kısası, bu konuda bilimin bizden beklediği, (kendisine) *iman etmemizdir* ve gerçekten de, evrim düşüncesi genel olarak bir tür *ilham edilmiş gerçek* kılığında ileri sürülmektedir."[107]

Buradan bizim çıkartmamız gereken sonuç, her ifade türünün kendine ait gramatik kurallarının olduğu ve bu kurallar dikkate alınmadan veya farklı bir ifade türünün gramatik kurallarını kullanarak oluşturduğumuz ifadelerin bizi yanlış sonuçlara, yanlış düşünce biçimlerine ulaştıracağı ve sonuç olarak akletmekten uzaklaştıracağıdır.

Bazı gramatik ifadeler için, "inanıyorum ki...", "inanmıyorum", "mümkündür ki.", muhtemeldir ki.", ".e göre" gibi ön ekler anlamlı iken, bazıları için anlamsızdır.

Bazı gramatik ifadeler doğrulanabilir veya yanlışlanabilir ifadelerken bazıları böyle değildir.

Bazı gramatik ifadelere "neden?" sorusunu sormak anlamlı iken bazıları için anlamsızdır.

[107] Martin Lings, *Antik İnançlar Modern Hurafeler,* s.11; Alıntıdaki Bounoure'ye ait ifadeler, "Le *Monde et la Vie, November, 1963*" den alıntılanmıştır.

Bazı gramatik ifadeler için delil sorulabilir bazılarına delil sormak saçmadır.

Bazı gramatik ifadeler sadece açıklar veya betimler, bazılarının ise sadece "...e göre" uygunluğu ortaya konabilir.

İşte biz gerek düşünürken gerekse konuşma ve yazı dilinde kullandığımız ifadeleri, onlara ait gramatik özellikleri bilirsek absürt ifadeler kullanmaktan ve yanlış düşünce biçimleri üretmekten kendimizi kurtarabiliriz. Kocabaş'ın dokuza ayırdığı ifadelerden verdiğimiz bu örneklerle yetiniyoruz. Konuyla ilgili daha geniş açıklamalara ve örneklere yazara ait *"İfadelerin Gramatik Ayrımı"* isimli kitaptan ulaşılabilir.

Konuyu bir soru sorarak bitirelim: Kur'an kıssalarında kullanılan dil, hangi tür gramatik ifadeye girmektedir? Hayali ifadelere (Masal, efsane, roman, hikâye) mi, tarih ifadelerine mi, temel inanç ifadelerine mi? Yoksa ne?

MANTIK YANLIŞLIKLARININ AKLETME ÜZERİNDEKİ OLUMSUZ ETKİLERİ

"Mantık" terimi Arapça kökenli olup "nutuk" kelimesinden türemiştir. "Nutuk" sözcüğü yaygın kullanımda "dilin ortaya çıkardığı ve kulakların işittiği kesik kesik seslere" denir. Neredeyse sadece insanla ilgili kullanılır.[108] Mantık ise "doğru düşünmenin kurallarını ortaya koyan bir disiplin"dir. Düşünme ancak dille, yani dilin terimleri, ifadeleri ve önermeleri ile gerçekleştirilebildiği için, "mantık" kelimesi de "düzgün ve anlamlı sesler çıkartmak" manasına gelen "nutuk" kelimesinden türemiştir. "Nutuk" eski Yunancadaki "logos" kelimesinin karşılığıdır. Logos kök olarak us ve bu usa dayanan söz, yasa, düzen, bilgi, bilim anlamlarını dile getirir.[109] Yunancada "Logike" mantık demektir ve "Logos" kelimesinden türemiştir. Hem Arapça hem de Yunanca'da "mantık" ve "logike" terimlerinin türedikleri kökler doğrudan dille ve konuşma ile bağlantılıdır.

Mantık "düşüncenin düşünceyle doğrulanması bilimidir."[110] Farklı ifadelerle mantık; "konuşma ve düşünme bilgisi", "doğru düşünme sanatı", "doğru düşünme kural ve ilkelerinin bilgisi" olarak da tanımlanabilir.[111]

Mantık bir bilim olarak tanımlandığı halde esasen o, insanın değişmez doğasında var olan akıllı olma özelliğidir. "Mantık" diye bir bilim ortaya çıktığı için insanlar mantıklı olmaya

108 İ sfehani, *Müfredat*, s.1459

109 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 236

110 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 242

111 Necip Taylan, *Anahatlanyla Mantık*, s.11

başlamamışlar, tersine mantıklı düşünmenin belli kurallar çerçevesinde olduğu fark edildiği için bunlar üzerinde yapılan çalışmalar “mantık bilimi” ni ortaya çıkartmıştır. Yani mant ıksal kurallar bizde kendiliğinden vardır. Bu kurallara göre düşünürüz ve sonuçlar üretiriz. Mantık bir bilim olarak ortaya çıkmadan önce de insanlar mantıklı düşünebiliyorlardı.

Mantığın bir bilim haline dönüşmesi doğru düşünmeyi daha kısa yoldan, daha kesin ve daha özel metotlarla insanlara öğretmesi açısından önem arz etmektedir. Mantık bilimi sıradan insanlar için çok fazla bir şey ifade etmiyor. Hatta düşünceyle, dinle, siyasetle ilgilenen pek çok kişi bile mantığın bir disiplin olarak önemini yeteri kadar kavramış değildir. Oysa bir disiplin olarak mantık, herkes için düşüncelerinin temellendirilmesi, doğru düşünme, her konuda varılan sonuçların doğruluk ve güvenirliliğinin soruşturulması, düşünce yanlışlıklarının farkına varılması ve bunların önüne geçilmesi bakımından vazgeçilmezdir.

Eğitimde mantık dersleri kaçınılmazdır. Osmanlı döneminde medreselerde mantık bir ders olarak okutulurdu. Günümüzde okullardaki mantık dersleri gereği yerine getirilerek verilmiyor. Çoğunlukla mantığın ne olduğu bile anlaşılmadan ezberler yoluyla dersler geçiştiriliyor. Hatta pek çok okulda mantık dersleri bile yok. Oysa hem sosyal hem de fen bilimlerinin temelinde mantık bilimi yatmaktadır.

Daha da kötüsü iddialı tezlerle ortaya çıkan pek çok araştırmacı ve düşünce insanı bile tenezzül edip mantık üzerine yazılmış herhangi bir kitabı okuma zahmetine katlanmıyorlar. Oysa mantık üzerine yapılan çalışmalarla ilgili kazanılacak bir alt yapı, düşüncelerin hem doğru bir tarzda oluşmasına, hem daha hızlı sonuçlar üretmeye, hem de sık düşülen yanlışlıklara düşülmemesine sebep olacaktır.

Bizim bu bölümdeki amacımız mantık yanlışlıkları yapmanın akletmeye engel olduğuna dair bazı örnekler vererek konuya dikkatleri çekmektir. Bu nedenle uzmanı olmadığımız

“Mantık bilimi” hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmak yerine temel mantık ilkelerine değinip, mantıkla ilgili bazı hususları kısaca açıkladıktan sonra mantık yanlışlıklarının bazılarının isimlerini ve kısa tanımlarını içeren bir liste vererek bu bölümü bitireceğiz.

Mantığın İlkeleri

İlke “ötekilerin kendisinden türediği kaynak”tır. Tasarlanmış bir kural, bir önerme (kaziye), bir düzen, bir eylem ve bir inanç bir ilkedir.[112] Daha doğru bir ifade ile bunların her biri birer ilke yerine geçebilir. İlke ilktir, bir şeyin zorunlu başlangıcıdır ve kendi üstünde başka bir şarta bağlı değildir. İlkeyi ölçen ve kendisine nispetle durumu değerlendirilen bir üst ölçüt grubuna sahip değildir. Onun üstünde hiçbir şey ona şart olamaz. Bilakis ilkenin kendisi şarttır ve kendi altındakileri belirler. İlkeyi kendisiyle ölçeceğimiz ve kabul etmemizi temin edecek kanıtlara ihtiyaç yoktur. Çünkü ilkeler hiçbir kanıta ihtiyaç bırakmayacak derecede kendiliğinden açıktırlar.

“Bağıl ilkeler” ise bir üst ilkeye bağlı olmak yönünden ilke değil sonuç olan ama altlarındaki önermeler için birer ilke olarak kabul edilebilen ilkelerdir. Bunlar silsile olarak üst ilkelere ulaşmak ve ilk ilke ile çelişmemek zorundadırlar. Bağ koparıldığında “bağıl ilkeler” veya “ölçüt grupları” “ilk ilkeler”’in yerine geçer ve “mutlak ilke” muamelesi görür. Bağın koparılması ise “ilke” ile “bağıl ilkeler” in çelişmesidir. Zihin burada ilkeye uyduğunu zanneder ama aslında mantık dışı bağı koparılmış bir “bağıl ilke”ye uymaktadır. Düşünce yanlışlıklarının çoğu bu şekilde yapılır.

“Akıl” kelimesinin kelime anlamlarından birisinin “bağlamak” olduğu hatırlanırsa, zihnin bağıl ilkeler üzerindeki yolculuğunda bunları “ilke”ye bağlamasının “akletmek”, bağı koparmanın ise akletmemek anlamına geldiği çok net olarak anlaşılacaktır.

[112] Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s.181

Mantıkta dört temel ilke vardır; özdeşlik ilkesi, çelişmezlik ilkesi, üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesi, yeter-sebep ilkesi. Bu ilkelerin sayısı, birbirlerini kapsaması, bazılarının bazıları ile aslında aynı ilke olup olmadıkları gibi hususlarda mantık felsefecileri arasında tartışmalar vardır. Tek bir ilke olduğunu düşünenler çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesinin özdeşlik ilkesinin zorunlu bir sonucu olduğunu ve yeter-sebep ilkesinin bir ilke olmadığını savunarak aslında tek bir ilke olduğunu söylerler. Aynı şekilde özdeşliğin yanı sıra yeter-sebep ilkesinin ikinci ilke olduğunu düşünenler sadece iki ilke olduğunu söylemektedirler. Ayrıca yeter-sebep ilkesini amaçlılık ve nedensellik olarak ikiye ayırarak ilkeleri beşe çıkartanlar da vardır. Biz bu tartışmalara girmeden ismi geçen ilkelerin ne anlama geldiklerini açıklamakla yetineceğiz.

Özdeşlik ilkesi; bir benzerlik veya eşitlik ilkesi değildir. Çünkü benzerlik veya eşitlikte karşılaştırılan birden çok şey vardır. Oysa özdeşlik ilkesi dediğimizde biz bir şeyin bizzat kendisi olması bakımından kendisinden söz etmekteyiz. Yani bir şeyin başka bir şeyle ilişkisi kurulmadan, kendisi olarak tanımlanması özdeşliktir. Özdeşlik ilkesi ontoloji de " '*her var olan kendisiyle özdeştir*' biçiminde formüle edilir. Bu ilke var olanların her tür değişme ve gelişmeye karşı, değişmeyen ve sabit kalan bir nüvesi bulunduğunu ifade etmektedir."[113] Dikkat edilirse özdeşlik ilkesi, "bir şeyin başka bir şey ile ilişkisi değil de sadece kendisi olduğu yani bütün değişme ve gelişmeye rağmen her var olanda her zaman bir ayniyet, özdeş bir nüve bulunduğunu ve bunun hiç değişmediğini anlatmaktadır."[114]

Mantıkta özdeşlik "özdeşlik önermesi" denilen "A, A'dır" şeklinde bir formül ile ifade edilir. İfade "A=A'dır" şeklinde değil "A, A'd ır" şeklindedir. Eşitlikte A'yı A'ya e şitlediğimiz iki ayrı nesneden bahsetmekteyiz. Oysa özdeşlik tam da bunun zıddıdır. Yani "A sadece A'd ır". İfadede iki ayrı A kullanmamız iki ayrı nesneden bahsetmemizden değil sadece dil bakımındandır.

113 Doğan Özlem, *Mantık,* s. 49
114 Necip Taylan, *Anahatlarıyla Mantık,* 99

“Her var olanın kendisiyle özdeş olduğu” şeklinde yapılan tanımlama varlıkla alakalı yani ontolojik bir tanımlamadır. Mantık varlıkla yani nesnelerle ilgilenmez. Özdeşlik ilkesinin mantıkla ilişkisi kavramlar ve önermeler yönündendir. Bu nedenle özdeşlik ilkesini mantıksal özdeşlik ilkesi şeklinde; “Her kavram kendisine özdeştir”[115] veya “Bir önermenin değeri olduğu gibi kalır”[116] [117] olarak ifade edebiliriz.

Var olan bir nesnenin, bir kavramın veya bir önermenin ancak kendisiyle özdeş olacağı zihin tarafından onaylanmadıkça ne düşünme, ne akıl yürütme, ne de sonuç çıkarma mümkün olacaktır.

Çelişmezlik ilkesi; “Bir şey aynı zamanda hem kendisi hem de başka bir şey olamaz” şeklinde ifade edilir. Aristoteles “Metafizik”te bu ilkeyi şu şekilde ifade etmiştir: “Aynı yüklem ya da niteliğin, aynı özneye aynı bakımdan hem ait olması, hem de olmaması imkânsızdır.” [118] Çelişmezlik ilkesi özdeşlik ilkesine göre bağıl bir ilkedir. Çünkü özdeşlik ilkesi olmazsa çelişmezlik ilkesi anlamsızlaşacaktır.

Diğer yandan “Özdeşlik ilkesi tek başına ele alındığında düşünmemiz için oldukça kısır bir ilkedir. Düşünmemiz sadece özdeşlik ilkesinde kalmış olsaydı bir şeyin kendisi olduğunu düşünmekten öteye bir adım atamazdık. Çelişmezlik ilkesinin düşünmemiz açısından büyük önemi, bize “başka olma” olanağını düşündürtmesi ve böylece düşünülen şeyler arasında ilişki kurabilmemizi sağlamasıdır.”[119]

Çelişmezlik ilkesi aşağıdaki gibi farklı biçimlerde de ifade edilmiştir:

“Bir şeye “A” dersek, “A”dan başka olan her şey, “A” ile aynı olmayan her şey demektir.”[120]

115 Doğan Özlem, *age,* s.49
116 Necip Taylan, *age,* s.100
117 Necip Taylan, *age,* s.101
118 Aristoteles, *Metafizik, Cilt: 1* s.19
119 Doğan Özlem, *age,* s.46
120 Necip Taylan, *age*, s.101

"Önermeler aynı anda doğru ya da yanlış olamaz. Olumluluk doğru ise olumsuzluk yanlıştır. Olumsuzluk doğru ise olumluluk yanlıştır."[121]

"Her şey kendisi ile özdeştir; hiçbir şey kendisinden başka bir şeyle özdeş olamaz."[122]

"Bir şey aynı anda hem var hem de yok olamaz."[123]

"Bir yüklem bir özne hakkında aynı anda hem söylenmiş hem de söylenmemiş olamaz."[124]

"Bir hüküm aynı zamanda hem evetleyici hem de değilleyici olamaz."[125]

Düşünebildiğimiz her şeyi bu ilke sayesinde farklı alanlara ayırabiliyoruz. Çünkü eğer bir şeyin özdeşliği onun "A" olması ise çelişmezliği de onun dışındaki her şeyin "A"nın dışında bir şey olmasıdır. Bu ilke sayesinde zihin temyize gider, ilişki kurar ve düşünce ufukları alabildiğince genişler.

Üçüncü şıkkın imkansızlığı ilkesi; "her şey ya "A" ya da "A olmayan" d ır, üçüncü bir hal imkansızdır"[126] şeklinde ifade edilir. Bu ilke özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerinin kaçınılmaz bir sonucudur. İlkenin mantıksal ifadesi şöyle olabilir: "Bir yüklem özne hakkında ya tasdik edilmiştir ya da tasdik edilmemiştir; üçüncü bir durum imkânsızdır."[127] Epistemolojik olarak bu ilke şu şekilde ifade edilebilir: "Bir hüküm ya doğrudur ya yanlıştır, üçüncü bir durum olamaz."[128]

Üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesi mantığın ikili bir değerler sistemi taşımasındandır. Yani mantık ilk iki ilkeye bağlı olarak "A-A olmayan", "doğru-yanlış", "var-yok" gibi ikili değerler üzerine kurulu bir sistem olduğundan üçüncü bir şık imkânsız

[121] Kutsi KAHVECİ, Aklın ilkelerine ontolojik ve epistemolojik bir yaklaşım, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II (2002), Sayı: 2

[122] Necip Taylan ,*age,* s.102

[123] *Age*, s.102

[124] *Age*, s.102

[125] Age, s.102

[126] Age, s. 103

[127] *Age*, s.103

[128] Age, s.103

olmaktadır. Eğer mantık sistemini ikili değil de üçlü bir sistem olarak kurgulayabilseydik o zaman üçüncü değil dördüncü şıkkın imkânsızlığından bahsedecektik.

Bu nedenle denebilir ki, üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesinde üçüncü şık olması bakımından zaruri hiçbir taraf yoktur.

Yeter-sebep ilkesi; üzerinde bolca tartışmaların yapıldığı bir ilkedir. Onun bir mantık ilkesi olup olmadığı tartışıla gelmiştir. Oysa bu ilke filozofların en eski ilkesidir. Hatta insanlığın düşüncesini kadim zamanlardan beri zorlayan en temel ilkenin bu ilke olduğunu söyleyebiliriz. Filozoflar temel sebeplerin ne olduğunu sorgulayarak işe başlamışlardır. Her şeyin bir sebebi olması gerektiğine dair ilke insanlığın zihninde yer etmemiş olsaydı ne düşüncede ne de bilimde bir gelişmenin olması mümkün değildi.

Bu ilke şu şekilde ifade edilebilir: "Var olan her şeyin bir varoluş sebebi vardır. Hiç bir şey sebepsiz değildir."[129] Bu ontolojik tanımlamanın mantıksal ifadesi şu şekildedir: "Her çıkarsınmış yargı doğru olmak zorundadır. Yani mantıksal bakımdan bir sebebe dayanmalıdır"[130] Hiç bir olgu kendiliğinden var veya var olmuş değildir. Hiç bir ifade neden böyle olup ta başka türlü olmadığı konusunda yeterli bir sebep olmaksızın doğru sayılmaz[131] Bu ilke olup biten her şeyin bir açıklamasının bulunabileceğini öngörmektedir.

Bu ilke ile ilgili pek çok sorunlu nokta vardır. Sebepliliğin gerçekten bir zorunluluk mu yoksa peş peşe oluştan kaynaklanan bir zihinsel algılama mı olduğu, sebeplerin mutlaka aynı tür sonuçları doğurmak zorunda olup olmadığı, sebep ararken sonsuza kadar gidemememizin getirdiği problem, sebebin bir tür "ne-den" olduğu mu yoksa "ne-için" olduğu mu, nedensellikle amaçlılık arasındaki ilişki gibi konular önemli tartışma konularıdır.

129 Kutsi Kahveci, *agm.*
130 *Agm.*
131 *Agm.*

Konumuz açısından önemli olan, her olay veya olgunun arkasında bir yeter-sebep aramanın zihnin kendisine müracaat ettiği kaçınılmaz bir şey olduğu hususudur. Bu hep vardı ve var olmaya devam edecek. Yeter-sebep ilkesi olmazsa "neden", "niçin" soruları sorulamaz. Bu soruları sormak anlamsız olur. Aslında sadece "neden" ve "niçin" soruları değil her türlü soru oluş ve olgularda bir sebep arama, bir açıklama bulma çabasıdır. Bu çaba olmadan anlama ulaşmak anlama ulaşmadan da doğruya ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle ilkenin mahiyeti üzerine yapılan tartışmalara rağmen yeter-sebep ilkesinin insan için varlığı kaçınılmaz bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

Mantıkla İlgili Bazı Önemli Kavramlar

Mantık yanlışlıklarından bahsederken kullanacağımız bazı mantık kavramlarının kısa tanımları şu şekildedir:

Tasavvur: Bir şeyi zihinde şekillendirmektir.

Kavram: Bir şeyin (obje) zihindeki tasavvuru yani düşünmemizden bağımsız olan objenin kavranmasıdır.

Terim: Kavramların dildeki karşılığıdır. Kelime ve terimlerin bizzat kendileri kavram değildir. Çünkü bunlar harflerden oluşur. Oysa kavramları oluşturan harfler değil tasavvurlardır.

Önerme: Kavram düşünmenin en küçük birimi kabul edilebilir ama bu tüm kavramlar için geçerli olmayabilir. Anlamın oluşabilmesi için esasen kavramların terimler olarak bir önerme içinde kullanılmaları gerekir. Önermeler, doğru ya da yanlış kesin yargı bildiren ifadelerdir. Doğruluk ve yanlışlık kavramların değil önermelerin bir özelliğidir. [132]

Akıl yürütme: Mantıklı düşünme, çıkarsamalar yapma, verilerden ya da bilinenden sonuca ve bilinmeyene ulaşma ve nihayet öncül olarak alınan önermelerden mantık kurallarına uygun olarak sonuçlar çıkarma işlemidir.

Öncül: Akıl yürütürken temel alınan veya bir çıkarımda bulunmak için esas kabul edilen önermedir.

[132] Necip Taylan, *age*, s.165

Çıkarım: Öncüllerden elde edilen sonuçtur.

Argüman: Bir önerme veya bir görüş ileri sürmek için oluşturulan birbirine bağlı bir dizi ifadedir.

Geçerlilik: Öncüllerle oluşturulan akıl yürütmenin mantık kurallarına uygunluğudur.

Doğruluk: Bir akıl yürütmede kullanılan öncüllerin yeterli ve içerik olarak doğru olması ve akıl yürütmenin mantık kurallarına uygun olarak yapılması sonucu elde edilen çıkarımdır. Bu çıkarımın yanlış olması imkânsızdır. Mantık biliminin en büyük zaaflarından birisi, bir akıl yürütmede kullanılan “a” ve “b” öncüllerinin doğruluğu ile doğrudan ilgilenmek yerine “a” ile “b” arasındaki ilişki ile ilgilenmesidir. Yani mantık hakikatten çok geçerlilik ile ilgilenmektedir. Bir şeyin geçerli olması aynı zamanda mantıklı olmasıdır. Oysa mantık kurallarına göre geçerli olanın doğruluk değeri olmayabilir. Çünkü öncüller içerik olarak yanlış olabilir. Oysa bir şeyin akli olması doğruluğu ile alakalıdır. Yani mantık doğrudan akli olanı ortaya çıkarmayabilir, sadece buna yardım eder. “Eleştirel zihniyet”e sahip olmaksızın sadece mantığa güvenerek akletmek mümkün değildir.

Kıyas: Öncül adı verilen iki veya daha çok önerme ile sonuç denen bir önerme arasında mantık bakımından geçerli olan bir ilişki kurmaktır. İlk iki önermesi bilinince, üçüncü önermesi onlardan zorunlu olarak çıkarılan ve üç önermeden meydana gelen bir tümdengelimdir. [133]

Tümdengelim(Genelden özele): Tümel bir önermeden tikel bir önermeye, kanunlardan olaylara, sebeplerden sonuçlara, müessirden esere giden akıl yürütmedir.[134]

Tümevarım(Özelden genele): Olguların bilgisinden bu olguları idare eden yasaların bilgisine ulaştıran bir zihin işlemidir. Bir başka ifade ile zihni özel hallerden genel hale veya olaylardan kanunlara yükselten akıl yürütme şeklidir ya da tikellerden tümellere veya daha az tümelden daha çok tümele intikaldir.

133 Necip Taylan, *age*, s.192-193

134 Necip Taylan, *age*, s.192

Analoji(özelden özele): Görülen ve bilinen benzerliklerden, görülmeyen ve bilinmeyen benzerlikleri ortaya çıkarmaktır. Bu benzerliklerden yararlanarak, bunlardan biri hakkında verilen hükmü veya elde edilen sonucu diğeri için de var diye kabul etmektir.[135]

Mantık Yanlışlıkları, Safsatalar

Mantık'ı "doğru düşünmeyi yanlışından ayırmak için kullanılan ilke ve yöntemlerin bir disiplini" olarak anladığımızda mantık yanlışlarından bahsetmemiz yadırganabilir. Oysa bu tarz yanlışlar bizzat mantık yoluyla yapılabilmektedir. Düşülen hata "Mantık Bilimi"nin veya bizzat mantığın hatası değildir; mantığın veya "Mantık Bilimi"ne ait kural ve yöntemlerin yanlış kullanılmasının bir sonucudur. Bu bilmeden yapılabileceği gibi, kötü bir amaçla da yapılabilir. Bazen de bu yazı dizisi boyunca açıklamaya çalıştığımız yanlışa sürükleyici nedenler buna sebep olabilir.

Mantıkta "yanlış" terimi, aslında doğru olmadığı halde, kandırıcı olabilen yanıltıcı ve aldatıcı deliller hakkında kullanılır.[136] Bunu karşılayan kelime "safsata" kelimesidir. Safsata günlük dilde gerçek anlamından farklı olarak "boş inanç, saçma, asılsız" gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Oysa safsata[137] ilk anda geçerli ve ikna edici gibi gözüktüğü halde, dikkatle düşünüldüğünde kusurlu bir akıl yürütmeye dayalı sahte argümanlardan ve kıyaslardan ibaret olduğu görülen bir yanlıştır. Yani görünüşte doğru, hakikatte yanlış argüman ve kıyaslara safsata denilir.

Safsatalar; biçimsel safsatalar ve serbest safsatalar olarak ikiye ayrılır. Bir akıl yürütmede mantığın kuralları teknik olarak ihlal edilirse biçimsel safsatalar ortaya çıkar. Akıl ilkelerine, mantık kurallarına uymamak, kıyas kurallarını ihlal etmek; örneğin sonucun öncülü izlememesi, bozuk öncüllere uy-

135 Necip Taylan, *age,* s.246

136 İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlışları,* s.12

137 İng. fallacy, osm. mugalata

mak, öncüllerin neticeyle aynı olması, öncüllerdeki terimlerin belirsizliği, öncüllerin yetersizliği, sürecin yer değiştirmesi gibi yanlış biçim yanlışlarına girer. Bizim asıl üzerinde duracağımız biçim yanlışları olmayacak. Konu hakkında detaylı bilgi sahibi olmak isteyenler için İbrahim Emiroğlu'na ait *"Mantık Yanlışları"* isimli kitap oldukça detaylı ve anlaşılır bir çalışmadır.

Serbest safsatalar ise daha çok içerik ile ilgilidir. Bir kıyasta, akıl yürütmede veya argümanda kullanılan önermelerin, aslında yanlış olmalarına rağmen bir şekilde doğru öncüllere benzetilmesiyle sanki doğruymuş gibi kullanılmasıyla ortaya çıkarlar.

Safsataların farkında olmak önemlidir. Çünkü bunlar günlük iletişimde, yazı dilinde, karşılıklı ilişkilerde, siyasette, din dilinde muhatabı yanıltmak için bolca kullanılmaktadır. İlginçtir, bazen insan düşünürken de bu safsatalara kapılabilmekte ve kendi kendisini yanıltabilmektedir. Yani safsatalar akletmenin önünde birer engeldir.

Alev Alatlı internet ortamına da taşınan *'Safsata Kılavuzu'*[138] adlı çalışmasında yaklaşık elli çeşit serbest safsata tespit etmiştir. Bunların isimleri ve kısa açıklamaları şu şekildedir:

Cinaslı Safsata: Aynı kelimenin, ifadenin iki farklı kısmında, iki farklı anlamda kullanılmasından doğan hatalı çıkarım.

Çok Anlamlılık Safsatası: Birden fazla yoruma müsait olan ifade veya cümleden çıkarılan yargı.

Vurgulama Safsatası: Bir kelime veya ifadeye vurgu yaparak farklı bir anlam elde etme veya anlamı kaydırma hatası.

Özelleştirme Safsatası: Genel ilke veya ifadenin istisnai durumlar için de geçerli olduğunu düşünme hatası.

Genelleştirme Safsatası: Özel durumlardan, özelliği olan istisnai haller için geçerli olan kurallardan genel ilkelere ve ifadelere sıçrama yanlışı.

Bütünleme Safsatası: Bir bütünün her parçası ya da bazı parçaları için geçerli olanın, bütünün kendisi için de zorunlu olarak geçerli olacağını varsaymaktan oluşan hata.

[138] www.safsatakilavuzu.com

İndirgeme Safsatası: Bütün için doğru olan bir ifadenin bütünün her parçası veya bazı parçaları için de geçerli olacağını varsaymaktan oluşan hata.

Kısır Döngü Safsatası: Sonucun kendisinin veya bir kısmının önermelerin içinde bulunması durumu. Birinci önermenin ikinci bir önermeye atıfta bulunularak desteklenmesine rağmen ikinci önermenin de zaten birinci önerme ile destekleniyor olması hali.

Alakasız Sonuç Safsatası: İddia edilen şeyle alakası olmayan bir sonuç çıkarılmasından doğan hata.

İddiayı Zayıflatma Safsatası: Kendi iddiasını güçlendirmek için, karşı tarafın gerçek iddiası yerine iddianın en zayıf ve duygusal yönünü bularak buna hücum etme durumu. Samandan yapılmış bir korkuluğu devirmek gerçek bir adamı yere sermekten daha kolay olduğu için bu safsataya “Korkuluk Safsatası ” da denilmektedir.

Alakasız Amaç Safsatası: Bir şeye karşı, öyle bir amacı olmadığı halde, amaca ulaşılmadığına dayanarak çıkarım yapmak.

Konuyu Saptırma Safsatası: Savunulan şey hakkındaki bir eleştiriyi konuyu başka bir yere çekerek göz ardı etmekten oluşan hata.

Adam Karalama Safsatası: Bir kişinin önerileri yerine, önerinin reddedilmesini sağlamak için, kişiye sövgü mahiyetinde yapılan saldırı.

Niteliksel Adam Karalama: Bir kimsenin görüşlerinin yanlış olduğuna dair delil sunmak yerine, o kimsenin niteliklerine (kişiliğine, karakterine, niyetlerine, vasıflarına vs) saldırarak, reddetmek veya karşı iddiada bulunmak.

”Sen de” Safsatası: Bir iddiaya cevap vermek yerine, iddia sahibinin söyledikleri ile davranışları tutarlılık içinde olmadığı savıyla karşı iddiada bulunmak.

Dolduruşa Getirme Safsatası: Bir insan hakkında önceden olumsuz bilgiler (doğru veya yanlış) ileri sürerek, onun sonra-

dan söyleyeceklerini gözden düşürmeye ve bir önyargı oluşturmaya çalışma. Adam karalama safsatasının özel bir şeklidir.

Devede Kulak Safsatası: Bir iddianın kabulünü sağlamak için iddiaya uymayan ayrıntıların hiç bir farklılık yaratmayacağını ve en küçük bir önem taşımadığını iddia etmekten oluşan hatalı çıkarıma Devede Kulak Safsatası diyoruz.

Ya Siyah ya Beyaz Safsatası: Gerçekte çok seçenek olmasına rağmen, karşıdakini iki seçenek arasında bırakmak suretiyle yapılan hata.

İspatlama Mecburiyeti Safsatası: Bir şeyin yanlışlığının ispatlanamamış olması nedeniyle doğru olduğunu ya da doğruluğunun ispatlanamamış olması nedeniyle yanlış olduğunu ileri sürmek. Bu “Siyah-Beyaz Safsatası”nın özel bir şeklidir. Bu safsata “Bir şey aksi ispatlanamadığı sürece doğrudur” varsayımına dayanır.

Felaket Tellallığı Safsatası: Önermenin kabul edilemez olduğunu göstermek için, bu önermeyi bir dizi olayların takip ettiğinin gösterilmesi suretiyle bir olayı diğerinin takip edeceğine kesin olarak inanmaktan doğan hatadır.

İmalı Soru Safsatası: Genellikle soranın kabul veya önyargıları ile bir uyumluluk ortaya çıkarmak üzere cevap vereni, “evet” veya “hayır” demesi durumunda suçlu duruma düşürecek sorular sorulmasından doğan hata.

Çok Sorulu Safsata: Tek ve basit bir cevap talep edermiş gibi sunulan bir sorunun aslında birden fazla cevap ihtiyacı yaratması durumudur.

Sınırlı Seçenek Safsatası: Tam bir inceleme araştırma ve delil ortaya koymadan, bir hareket seyrinin başka seçenekleri yok saydığı veya dışladığı konusunda ısrar etme yanlışlığı.

Yanl ış Sebep Safsatası: İki olayda, yeterli delil olmaksızın birinin diğerinin meydana gelişine neden olduğu şeklindeki akıl yürütme.

Öncesinde Safsatası: Bir olayın olmasının, belli bir zaman sonra başka bir olaya neden olduğu sonucuna bağlamaktan do-

ğan hatalı çıkarım. Yanlış neden safsatasının özel bir şeklidir. Batıl itikatların temelinde bu safsata yatar.

Müşterek Etki: Her ikisi de tek ve gizli nedenin sonuçları olduğu halde birinin diğerinin nedeni olduğunun sanılması durumu.

İhmal Edilebilir Neden Safsatası: Bir oluşumun birden fazla nedenlerinden birisinin diğerlerinden daha çok önemliymiş gibi sunulması durumu.

Yanl ış Yön Safsatası: Etki ve tepki arasındaki ilişkinin ters çevrilmesi hatası.

Karmaşık Nedenler Safsatası: Sonuca pek çok olay etki etmesine rağmen, sonucun tek bir etkiye bağlanması hatası. Pek çok nedenden birisinin etkisini abartmak hatası ile karıştırılmamalıdır.

Yetersiz Örnek Safsatası: Az sayıda örnek ile çabuk genelleme yapma hatası.

Temsil Etmeyen Örnek Safsatası: Örnek ile bütün arasında bir benzerlik yoktur. Örnek, temsil ettiği bütünden farklı olduğu için, yapılan çıkarım da hatalı olur.

Yanlış Benzetme Safsatası: A ve B arasına bir benzerlik kurulması, A'nın özelliklerinin B'de de olması gerektiği şeklindeki yanlış çıkarım durumu.

Yok sayma Safsatası: İstatistiksel verilerle elde edilen sonucun muhatabının aleyhinde olması nedeniyle yok sayılması.

Sümen Altı Safsatası: Bir şeyi savunurken hesaba katılması gereken belirli noktaları bilinçli bir şekilde atlayarak, yetersiz veya aşırı vurgulayarak, bir sonuca varılması konusunda önem arz eden, sonuçla alakalı delillerin saklanması

Kumarbaz Safsatası: Bir olayın geçmişte nadir geçekleşmiş olmasına dayanarak, gelecekte daha yüksek ihtimalle ortaya çıkabileceğini kabul etme yanılgısı. Olasılık teorisinde, her olay ya da oluşumun bir öncekinden bağımsız olduğu kabulünü reddederek, örneğin madeni paranın on kez tura geldikten sonra, on birincide yazı geleceğini iddia etmekten oluşan hata.

Bir Bilen Safsatası: Bir Bilen Safsatası, bir iddianın kabulü için otoriteye (kişi, örf, adet, kurumlar vs.) veya bunlara duyulan saygı, hürmet veya korkuya başvurmak. Kişinin kendi tercih ve sorumluluklarıyla ilgili kararların denetimini, “kendisinden daha iyi bildiği inancıyla” başka birinin otoritesine bırakması.

İrrasyonel Otorite Safsatası: Bir iddiayı desteklemek için, o konuda bilgi sahibi olmayan kişileri uzman olarak göstermekten doğan hatalı çıkarım.

İnanca Başvurma Safsatası: Bir fikir ya da iddianın doğruluğunu, insanların çok büyük çoğunluğunun ona inandığını ya da tüm insanların onu bütün zamanlar boyunca benimsediğini savunarak iddia etmekten doğan hata.

Ortak Tutuma Başvurma Safsatası: Öneriyi kabul ettirmek için, büyük çoğunluğunun ortak bir davranışı olduğu düşüncesine başvurarak doğru olduğunu iddia etme.

Grup Baskısı Safsatası: Bir öneriyi kabul ettirmek için deliller öne sürmek yerine bir grubun baskısını veya beğenisini öne sürme hatası.

Faydacı Safsata: Bir şeyin bazı insanlar üzerindeki yararlı etkilerinden dolayı doğru olacağını varsaymak.

Beğendirme Safsatası: Bir öneriyi kabul ettirebilmek için başkalarının tercihlerine, kişisel eğilim ve çıkarlarına başvurma.

Dayatma Safsatası: Tanımlayıcı anlamlar içeren terimlerin dayatılması suretiyle, bunların kabullenilme zorunluluğunu ortaya koyma iddiası

Mazruf Değil Zarf Safsatası: Öneriyi yapan kişinin tavırlarının, önerinin kabulünde ikna edici rol oynaması.

Genetik Safsatası: Bir şeyi; kaynağı, kökeni veya başlangıcı açısından değerlendirmek, açıklamak veya reddetmekten doğan hata. Bir iddia veya şeyin kaynağında bulunmuş bir kusuru, delil kabul ederek iddianın veya şeyin gözden düşmesine neden olma.

Tehdit Safsatası: Bir iddianın kabul edilmesi için, korkutmak, kızmak, tehdit etmek, güç kullanmaya kalkışmaktan doğan hatalı çıkarımdır.

Duygu Sömürüsü: Argümanı karşısındakine kabul ettirebilmek için, onun acıma hissinden yararlanma durumu.

Önyargılı Dil Safsatası: Fikri kabul ettirmek için, öneride duygu veya anlam yüklü terimlerin kullanılması.

Mazeret Safsatası: Kişinin, başkalarına tatbik edilen standart, ilke, kural vb. şeyleri, geçerli bir neden olmaksızın kendisi için geçerli olmadığını savunması. “Acındırma Safsatası”nın özel bir halidir.

KUR’AN’DA AKIL KAVRAMI

‘Akıl’ Kelimesi

‘Akıl/akletme’ kelimesi Arapça “AYN-KAF-LAM” kökünden türemiştir. İsim olarak akıl, “akale”, “ya’kılu’ fiilinin mastarıdır. Kelime Kur’an’da isim olarak değil fiil olarak geçmektedir.

İsfehani Müfredat’ta kelimenin kök anlamını şu şekilde vermektedir: “(Bir nesneyi) yakalamak veya bırakmamak üzere tutmak, alıkoymak, korumak veya ona yapışmak ve(ya) bunları istemek ya da bunlara yönelmek.”[139] Örneğin, “devenin, ön baldırıyla kolunu katlayıp bunları kolunun ortasından köstek bağıyla ya da ipiyle (ıkalun) bağlanması (aklü el baırı bil ıkal) ve ilacın karnı sıkıca tutması, kavraması ele geçirmesi ya da yakalaması (akli eddeveei elbatne)” gibi. Aynı şekilde ‘dilin tutulması’, ‘saçın taranması’ bu kelimeyle ifade edilir. Kaleye de ‘ma’kıl’ denmiştir. Diyeti ve koyun-kuzudan alınan yıllık zekâtı ifade etmek için de kelimenin türevleri kullanılmaktadır.[140] İlk Arap filologlarından Sa’leb kelimeye ‘imtina etmek’ anlamını verirken, Cevheri ise ‘sığınak’ manasını vermektedir.[141]

Kelimenin kök anlamıyla ilgili kullanılışlarına dair Arap dilinden pek çok örnek verilmektedir. Biz bunların tümünü burada sıralamayacağız. Aslında yukarıda verilen örneklerle birlikte tüm kullanımlar temel iki anlama işaret etmektedir; bunlardan birincisi “bağlamak”, ikincisi ise “engellemek veya korumak” tır.

139 Ragıb el-İsfehani, *Müfredat,* akıl maddesi

140 İ sfehani, *age.*

141 Abdülbaki Güneş, *İşlevsel Akla Verilen Değer,* s.12

Engelleme veya koruma olumsuz ve zararlı bir duruma karşı yapılır. Asl ında her iki kök anlamının da birbirine yakın veya birbirini gerektiren anlamlar olduğunu söyleyebiliriz. "Bağlamak" bağlananın kendisine ve dışındakilere vereceği zarardan korunması ve engellenmesi amacıyla "tutulması"; "engellemek ve korumak" ise dışarıdakilerin içerdekilere vereceği zararı ortadan kaldırmak için "tutulması" anlamına gelmektedir. İp yani 'ıkal' devenin hem kaçmasını hem de çevresindekilere zarar vermesini, kale yani "ma'kıl" ise dışarıdakilerin kale içindekilere zarar vermesini engeller.

Kelimenin farklı dillerdeki kök karşılıkları da 'akletme' kelimesini anlamamıza yardımcı olacaktır. Akıl Yunanca 'nous', Latince 'ratio' ve 'intellectus' kelimesinin karşılığıdır.[142] Batı dillerinde aklı ifade eden kelimeler bu köklerden türemiştir. 'Nous', âlemi idare eden akıldır. 'ratio' saymak ve hesaplamak anlamına gelir.[143] Latince bir kelime olan 'intellectus' Grekçe 'selectus' tan gelir. Seçme ve ayıklama demektir.[144] Görüldüğü gibi Batıda aklı ifade eden kelimelerin kökünde hesaplama, sayma, seçme ve ayıklama anlamları vardır. Öz Türkçede akla karşılık gelen kelime 'us' tur. *Divan-ı Lügat-i Türk I,* 36 da 'us', "hayır ve şerri ayırt ediş" olarak tanımlanmıştır. Aslında Kutadgu Bilig'in verdiği bu tanım bizi kelimenin köküne götürmemektedir. Kelimenin fonetiğinden 'kontrol' anlamını çıkartmak mümkündür. Türkçede insanlara karşı kullanılan 'sus!' kelimesi ve Anadolu'da çobanların hayvanları yönlendirmek için kullandıkları 'ss', 'oss', 'uss' seslerinin kontrol amacına dönük oldukları düşünülürse, bunlara fonetik olarak benzeyen 'us' kelimesinin hem kişinin kendisini, hem de dışındakileri kontrol etme amacını yerine getirmeyi ifade etmede bir isim olarak kullanılması anlamlıdır.

Türkçe, Arapça ve batı kökenli dillerde kelimenin kökün-

142 Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 'akıl' maddesi*

143 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*

144 İ smail Yakıt, *"Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi", SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1* s.19

de kontrol, bağlamak, korumak, engellemek, saymak, hesaplamak, seçmek ve ayıklamak gibi anlamlar vardır. Asl ında bunların tümü insandaki 'akletme' fonksiyonunda yer alan özelliklerdir. İnsan sadece akletme fonksiyonu sayesinde iyi ve kötü, faydalı ve zararlı olanı ayırt edebilir, kendini kontrol edebilir, değer biçebilir, öncelik ve sonralığı tespit edebilir, güzeli çirkinden temyiz edebilir. Böylelikle içinden ve dışarıdan gelecek tehlikelere karşı kendisini koruyabilir.

Aklın terimsel anlamı üzerine pek çok tarif yapılmış ve akıl birçok çeşitlere ayrılmıştır. Ancak bize göre bunların içinde en kabule değer olanı Haris el-Muhasibi'nin tarifidir. Ona göre akıl; akıl dışında başka bir şey değildir. Yani akıl, ancak bir seciye (garize) ve bir yetidir. Bunun dışında akıl şudur diye tarif edilen her şey akletmenin sonuçlarıdır. Muhasibi aklı, temelini insanın varlık yapısının bütünlüğü içinde bulan, insanın varlığı dışında kendisine varlık yüklenemeyen ve doğuştan gelen bir kabiliyet olarak görür.[145] Bu yüzden ak ıl kendini tanıyabilir, böylece başka varlıklar hakkında da bilgisi mümkün olabilir.[146]

Kendisi bir seciye ve yeti olarak iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin, önce-sonra, sebep-sonuç, özdeş-özdeş olmayan, mümkün-mümkün olmayan ayrımını yapamayacak bir akla Allah'ın sorumluluk yüklemesi ancak zulüm olabilirdi. Böylesi bir seciye insanda Allah'tan bir nur olarak yaratıldığından o sorumlu kılınmayı hak etmiştir. İşte bu yüzden Kur'an insana akıl seciyesi üzerinden hitap etmekte ve davetinde doğrudan aklı muhatap almaktadır. Hitabını insanın akletme yetisini açığa çıkarma ve akletmenin önündeki engelleri kaldırma esası üzerine kurmakta, metodunu insan aklının çalışma biçimi üzerinden oluşturmaktadır. Kur'an'ın tümünde aklın paralelinde yürüyen bu yöntemin işaretlerini görmek mümkündür. Direkt olarak akıl kelimesi ve bu kelimeye yakın anlamlı kelimelerin geçtiği ayetlerin toplamının tüm ayetlere oranı neredeyse Kur'an ayetlerinin

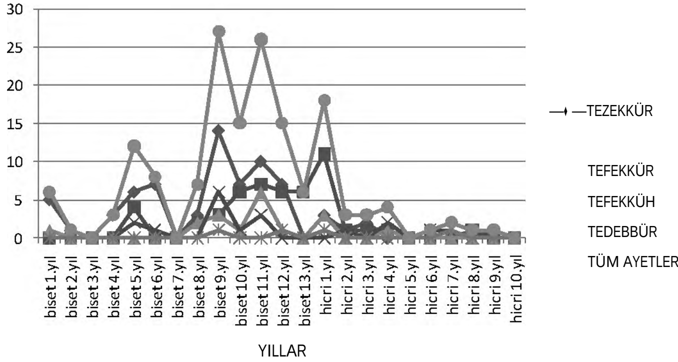
145 Hatice Cerrahoğlu, *Kukanda Akıl ve Kalp,* s:26

146 Haris el-Muhasibi, *el-Akl ve fehmü'l Kur'an,* s.157-158

onda birine yakındır. Dolaylı anlamlı ayetleri de dikkate aldığımızda oran beşte bire kadar inmektedir. Bu bilgi, Kur'an'ın akla hitap yöntemini esas aldığına ve akletmeye engel perdeleri yok ederek insanın akletmesini temin etmeyi amaçladığına dair tespiti güçlendirmektedir.

Bu nedenle akıl ve akla yakın anlamlı kelimelerin geçtiği ayetlerde hangi özellikte insanlara hitap edildiği; nelerin akledilmesinin istendiği; akletmekle neyin amaçlandığı; hitabın ortamı/bağlamı ve zamanı/dönemi gibi hususlar önem arz etmektedir. Akletmekle ilgili beş temel kavramın geçtiği ayetlerin yaklaşık iniş yıllarını tespit ederek oluşturduğumuz grafik (bkz. Tablo 1) bize bu ayetlerin hangi ortamda ve ne amaçla indiklerine ilişkin bir fikir vermektedir.

Tablo 1:Yıllara göre inen ayet sayısı

Tablo dikkatle incelenirse görülecektir ki 'akletme' ile ilgili kelimeler yıllara yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen, özellikle bi'setin beşinci yılından itibaren kullanımda bir artış gözlenmekte ve bu yoğunluk hicri ikinci yıla kadar sürmektedir. İlk yıllarda ise daha çok tezekkür ve tefekkür kelimelerinin kullanıldığını görüyoruz. Tezekkürün hatırlatma ve uyarılma yoluyla düşünme, tefekkürün de duyularla algılanan deliller ve ayetler üzerine düşünme anlamına geldiği dikkate alınırsa, ilk yıllarda

Mekke ve civarındaki insanlara geçmiş olayların hatırlatılması ve tabiat üzerine tefekkür üzerinden düşünmeye çağrılarak mesajın iletildiği sonucunu çıkartabiliriz. Tabii bu sonraki yıllarda durmamış diğer kelimelerin kullanılmasıyla daha da yoğunlaşmıştır. Bi'setin be şinci yılından hicrete kadar geçen süre en çetin mücadele yıllarıdır. Yoğun olarak Habeşistan'a göç bi'setin beşinci yılında olmuştur.[147] Bu dönemde akletmeye davet eden ayetlerin muhatabı müşriklerdir. Hicrete kadar bu böyle sürmüştür. Hicretin birinci ve ikinci yılında inen ayetlerde 'akletme' ile ilgili kelimelerin yoğunluğu devam etmiştir. Bu dönemde ayetlerin muhatabı Ehli Kitap ve özellikle Yahudiler ve kısmen de müşriklerdir. Medine'nin ilk yıllarında Yahudiler ve güneyden gelen Hıristiyan gruplarla yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle hicri birinci ve ikinci yıllarda inen Bakara ve Al-i İmran surelerinde doğrudan muhataplar Yahudiler ve Hıristiyanlar olmuştur. Akılla ilgili kelimeler de onlara karşı kullanılmıştır. Az sayıda da olsa münafıkları muhatap alan ayetlerde akletme kelimeleri mevcuttur. Hicretin ilerleyen yıllarında ve bazı Mekki ayetlerde hüküm, emir, yasaklama ve rehavete karşı uyarı bildiren bazı ayetlerin içinde akletme ile ilgili kelimeler geçmektedir. Bu ayetlerin muhataplarının kısmen müşrikler kısmen de Müslümanlar olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Kur'an, davetinin bir parçası olarak akletmeye çağırırken müşrikleri, Ehli Kitabı ve münafıkları muhatap alır. Aynı zamanda hem onları rehavete kapılmaktan uzak tutmak ve kalplerinin katılaşmasını önlemek, hem de akıllarını kullanarak doğru hükümler koymanın yönteminde onlara rehberlik etmek için akletme kelimelerini[148] içeren ayetlerde Müslümanları da muhatap almıştır.

'Akıl' Kelimesinin Kur'an'da Kullanılışı

Bu kelime Kur'an'da 49 ayette fiil olarak geçer. Kelimenin sadece fiil olarak kullanılması çeşitli araştırmacılar tarafından akletmenin fonksiyonel bir iş olması dolayısıyla böyle olduğu şek-

147 Kasım Şulul, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s.157

148 Akletme kelimeleri derken sadece 'akıl' kelimesini değil akletmeye yakın anlamlı tüm kelimeleri kastediyoruz.

linde yorumlanmasına sebep olmuştur. Akletmenin fonksiyonel bir iş olması gerektiği tespiti doğru olmakla birlikte, kelimenin isim olarak kullanılmamasını sadece buna bağlamak yetersiz bir değerlendirmedir. Çünkü bir şeyin fonksiyonel olması onun isim olarak kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. Kur'an'da akıl kelimesinin isim olarak kullanılmaması dilin günlük kullanımında da bunun böyle olmasından olmalıdır. Araplar akletmenin merkezini kalp olarak görüyorlar ve kalbi akılla özdeş tutuyorlardı. Kur'an da bunu aynen benimsedi. Araplar için akletmenin kalbe nispeti görmenin göze, işitmenin kulağı nispeti gibiydi. Bu nedenle bir uzvun fonksiyonu olarak algıladıkları akletmenin dillerinde isimden çok fiil olarak geçmesi ve akıldan bahsederken fiilin mastarı yerine akletmenin uzvu olan kalbi kullanmaları gayet normal bir durumdur.

Kelime Kur'an'da olumsuz anlamda kullanılmaz. Akletmekten dolayı olumsuz bir durum veya sonuç ortaya çıkmaz. Kur'an'ın hiçbir ayetinde gerçekten aklettikleri için zemmedilen ve eleştirilen bir kimse ve durum söz konusu değildir. Tüm insanlar akletmeye teşvik edilir. 'Siz aklettiniz de bu kötülük veya olumsuzluk ortaya çıktı' tarzında tek bir ayete rastlamak mümkün değildir. Bilakis kötülükler akletmemenin bir sonucu olarak gösterilir. Kur'an tüm mesajının kabulünü insanın akletmesine bağlamıştır. Bu nedenle Kur'an mesajı bir dayatma ve doğma değildir. Tüm çağrısını insanların düşünerek, bilerek ve anlayarak kabul etmesi üzerine bina etmiştir. Kur'an'ın hitap yöntemi budur.

Şimdi 'a-ke-le' kelimesinin kullanılış biçimine göre ortak yapıdaki ayetleri inceleyelim:

1) Efela Ta'kilûn (Hâlâ Akletmeyecek misiniz?): Kur'an'da 13 ayrı ayette bu soru ifadesi aynen geçmektedir (Bu ifadenin geçtiği ayetler: 7/169, 28/60, 10/16, 11/51, 37/138, 12/109, 6/32, 21/10, 21/67, 23/80, 2/44, 2/76, 3/65). Bir ayette aynı anlamı ifade etmek üzere hitap üçüncü şahıslara dönmekte ve ifade *"Efela ya'kilûn (Hâlâ akletmeyecekler mi?)" (36/68)* şeklin-

de kullanılmaktadır. Bir ayette de *“efelem tekûnû ta’kilûn (Akletmeli değil miydiniz?)" (36/62)* ifadesiyle soru sorulmaktadır.

Bir ayet hariç soruyu soran ya bizzat Allah’tır, ya da kavimlerini davet eden peygamberlerdir. Sadece Bakara suresi 76. ayette ikiyüzlü Yahudilerin kendi aralarında geçen konuşmalarında; peygamberle tartışmalarında kitaplarındaki bilgileri açıklama hususunda birbirlerine tedbirli olmayı/gizlemeyi önerirlerken, Tevrat’taki bilgileri açık edenleri “aklınızı başınıza toplamayacak mısınız?” ifadesiyle azarlamaları şeklinde geçmektedir. Yahudilerin akıllı olmaktan anladıkları buydu. Kur’an da onların bu tavrını yaptıklarını yüzlerine vurarak şiddetle eleştirmektedir.

İfadenin muhatapları ise on ayette Mekkeli müşrikler, bir ayette Ad kavminin müşrikleri, bir ayette İbrahim kavminin müşrikleri, üç ayette de Yahudilerdir.

“Hâlâ akletmeyecek misiniz?” diye sorulurken akledilmesi istenen hususlar ise şunlardır: Müşriklerin taptıkları nesnelerin acizliği, ahiretin dünyadan daha hayırlı olması, yeniden dirilmenin hak olduğu, Ehli Kitab’ın kitaplarındaki erdeme ilişkin öğütler ile insanı helakten kurtaracak ve onu şerefe erdirecek kitabın/Kur’an’ın uyarıları, peygamberin hak peygamber oluşu, Hz. İbrahim’in bir hanif/muvahhit oluşu, geçmiş kavimlerin helaki, gece ve gündüzün art arda gelişi gibi tabiat ayetleri...

Soru formunda gelen ifadelerle Allah’ın akletmemizi istediği hususları biraz daha özelleştirirsek yedi ayrı başlık tespit etmemiz mümkündür: 1-Tevhit (21/67), 2-risalet (10/16, 11/51, 12/109, 3/65), 3-ahiret/yeniden diriliş (7/169, 28/60, 12/109, 6/32, 23/80, 36/68), 4-tarih (12/109, 37/133-138), 5-tabiat (23/80), 6-vahiy/kitap (21/10, 2/44), 7-amellerimiz/yapıp ettiklerimiz (36/62, 2/44). Tüm bunlar Kur’an’ın ele aldığı en temel hususlardır. Mesajın içeriği de bu hususların etrafında döner.

2) La Ya’kilûn (Akletmiyorlar): Bu ifade Kur’an’da 11 ayette geçmektedir(Bu ifadenin geçtiği ayetler: 10/42, 10/100, 29/63, 5/58, 5/103, 2/170-171, 8/22, 59/14, 49/4, 39/43). Aynı an-

lamdaki başka bir ifade de “ma ye’kilûha (Onları akletmiyorlar)” biçimindedir ve ‘verilen misalleri âlimlerden başkası akletmez’ mealindeki tek bir ayette geçmektedir (29/43). İfadeleri kullanan Allah’tır. İfadenin muhatapları ise; altı ayette Mekkeli müşrikler, bir ayette Ehli Kitap ve kafirler, iki ayette münafıklar, bir ayette âlimlerden başka herkes ve bir ayette de bedevilerdir.

Ayetlerde “akletmiyorlar” denilen muhatapların akletmedikleri hususlar şunlardır: Kur’an’ı Allah’ın indirdiği, vahyin hakikat olduğu ve Muhammed tarafından uydurulmadığı; şirk koşulan varlıkların hiçbir şey yaratma kudretine sahip olmadıkları; Allah’tan başkasının şefaat etme yetkisinin olmadığı; hamdin Allah’a yaraşır oluşu; yerlerde ve göklerdeki ayetlerle, geçmiş kavimlerin başlarına gelenlerin pek çok ibrete vesile olduğu; salât’a/dine çağrının küçümsenecek ve alay edilecek bir husus olmaması; insan uydurması pek çok yargının aslında Allah tarafından konulmayan emir ve yasaklar olduğu; taklit edilen ataların da aslında akletmeyen güruhlar olabileceği ve sırf atalarımız diye onları taklit etmemek gerektiği; apaçık hakikatleri ve buna dair delilleri görmek için manevi körlük, sağırlık ve dilsizlikten kurtulmak gerektiği; bedevilerin yaptığının aksine toplum içi ilişkilerde saygı ve ölçü sınırlarını iyi bilmek ve buna göre davranmak gerektiği... Bunların yanı sıra âlimlerden başkasının akletmeyeceklerine dair ayetin öncesinde misal olarak geçmiş kavimlerden örnekler- örneğin; Nuh kavmi, İbrahim’le kavmi arasında geçenler, Lut kavmi, Medyen halkı, Ad ve Semud kavimleri ile Firavun, Karun ve Haman’ın helak edilişi- ayrıca örümcek ağı üzerinden Allah’tan başkasına sığınmanın ne kadar dayanıksız bir yere sığınmak olduğu gibi misaller verilmektedir. İşte bu gibi hususları ayetlerin muhatapları akletmemektedirler.

Tüm bu hususlar l.maddede belirlediğimiz yedi temel konunun içindeki hususlardır. Benimsediğimiz yöntem gereği ayetleri ayrı ayrı verip uzun açıklamalar yapmak yerine toplu değerlendirmeler ve ayetlerdeki ortak hususları tespit etmeye çalışı-

yoruz. Ancak “Akletmiyorlar” ifadesinin içinde geçtiği bir ayetle ilgili bir açıklama yapmak gerekiyor. Ayet şu şekildedir: *“Hiçbir kişi Allah’ın izni olmadan inanamaz ve O, akletmeyenleri rezilliğe/ricse mahkûm eder.”(10/100).* Ayetin sûre içindeki bağlamına baktığımızda önceki ayetlerde haklarında cezalandırılma hükmü kesinleşmiş olanların inanmaya artık yaklaşmayacakları kesinleşenler olduğu (ayet 96), azap gelmek üzereyken iman edenin imanının kendilerine fayda sağlamayacağı ve bunun tek istisnasının Yunus kavmi olduğu (ayet 98), Allah isteseydi yeryüzünde herkesin mümin olacağı (ayet 99) söylendikten sonra bu ayet iman etmeyi bir sünnete bağlamaktadır. O sünnet de “Allah’ın insanların iman etmesini dilemesinin onların akletmelerine bağlı olduğuna dair” sünnetidir. Allah iman etmesini dilemediklerinin üzerine rezilliği, pisliği, ayetin ifadesiyle ricsi boca eder. Bunun altında ezilen kişinin iman etmesi mümkün olmaz, çünkü o akletmemektedir. Bu pisliğin ortadan kalkmasının, yani Allah’ın o kişinin iman etmesini dilemesinin şartı da ayette açıkça ifade edilmiştir: Akletmek! Kişi akletmeye başlayınca üzerindeki rics kalkar ve iman etmenin önündeki engeller yıkılır. Ayetle açıkça ortaya çıkmaktadır ki, iman etmek için önce akletmek gerekmektedir. İman etmek akletmenin bir sonraki adımıdır. Bu nedenle aklı olmayanın imanı da olmaz. Allah akletmeyenlerin üzerlerine boca ettiği rics yüzünden iman etmelerinin mümkün olmayacağını böylece bir sünnet haline getirmiştir. Bu bir sünnetullahtır.

3) Le’allekum Ta’kilûn (Umulur ki Akıl Erdirirsiniz): Bu ifade Kur’an’da sekiz ayette geçmektedir (Bu ifadenin geçtiği ayetler: 49/4, 12/2, 6/151, 40/67, 43/3, 2/73, 2/242, 57/17, 24/61). Benzer bir ifade de “in kuntum ta’kilûn” (Eğer aklederseniz) şeklinde iki ayette geçmektedir (26/28, 3/118). Ayetlerde hitap eden -bir ayet hariç- Allah’tır. Bir ayette hatip Hz. Musa’dır. Muhataplar bir ayette müşrikler, iki ayette Musa’nın kavmi, üç ayette kitaba muhatap olan herkes, dört ayette de Müslümanlardır. Yani akıl erdirmesi umulanların kapsamına tüm insanlar

girmektedir. Bir ayette insanın yaratılmasından, doğmasından olgunlaşıp yaşlanmasına ve ölmesine kadar geçen bir ömür verilmesi ve bazen de bu ömrün uzatılması, akıl etmek ve dolayısıyla doğru davranışlar içine girmek için verilmiş bir imkân olarak anlatılır (40/67). Gene bir ayette kitabın Arapça indirilmesinin (43/3) ve ayetlerin/delillerin açıkça bildirilmesinin (57/17) insanların akletmelerini temin etmek amacına dönük olduğu ifade edilmektedir.

Akıl erdirilmesi umulan hususlar ise; Allah'ın her şeyin Rabbi olduğuna, ölüleri diriltme gücüne, aklı kullanmadan verilen yargıların yanlışlığı ile bunların doğrularının nasıl ortaya konacağına ilişkin konulan hüküm örneklerine ve Müslümanların düşmanlarıyla ilişkilerinde dikkatli olmalarına dairdir.

Allah 6/151, 2/240-242 ve 24/61 ayetlerinde kadınlara davranış biçimine, mirasa, sosyal ilişkilerdeki davranış hükümlerine, yasak ve farzlara ilişkin bir dizi emir ve tavsiyelerde bulunduktan sonra, ayetlerin sonunda tüm bunların verilmesinde insanların akletmesi amacının güdüldüğünü açıkça ifade etmektedir. Yani Allah hükümleri verip insan aklını tatile göndermeyi değil, bu hüküm örnekleri aracılığıyla aklın önünü açmayı hedeflemektedir. Böylece insan, önü açılmış akılla karşı karşıya kaldığı sorunlarda tıpkı ayetlerde Allah'ın yaptığına benzer biçimde hayatıyla ilgili hükümler koyacak; iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırarak adalete uygun kurallar ve yasalar ihdas edecektir. Eğer bu böyle olmayıp da benzer ayetlerle verilen hükümlerdeki amaç insan için son noktayı koymak olmuş olsaydı, aklı kullanmaya ihtiyaç bırakmayan kesinleşmiş hükümlerin peşinden bu hükümlerin verilmesiyle insanların akıl erdirmesinin umulduğu gibi bir ifadenin gelmesi anlamsız olurdu.

İman edip doğru yola girdikten sonra sürdürülecek hayat, Kur'an hükümlerinin insana verdiği emniyet duygusuyla aklı tatile gönderecek ve onun fonksiyonelliğini ortadan kaldıracak bir hayat olmamalıdır. İman etmek için öncelikle akletmek gerektiği gibi, iman ettikten sonra yaşanan hayatta da akletmeyi

sürdürmek gerekmektedir. Çünkü hayat sürdüğü sürece karşılaşılacak problemlerde doğru yargılar verebilmek için, Kur'an'ın önünü açmayı hedeflediği o akla ihtiyaç vardır. Dü şmanlarını tanımaları, hesaplarını fark etmeleri ve dost edinmemeleri gerektiğine dair ayetteki uyarıların onların akletmelerini temin etme amacıyla açıklandığının söylenmesi de, sadece hayata dair hükümlerde değil tüm ilişkilerde aklın fonksiyonel olması gerektiğini ortaya koymaktadır(3/118). Aynı zamanda kitaba muhatap olup iman ettikten sonra aradan geçen süreye bağlı olarak kalplerin katılaşmaması ve yoldan çıkmamak için sürekli bir otokontrol mekanizmasına yani aklı diri tutmaya ihtiyaç vardır. 56/16-17. ayetlerin bize öğrettiği husus budur.

4) Li Kavmi Ye'kilûn (Akleden Kavim/Topluluk İçin):Bu ifade Kur'an'da sekiz ayette geçmektedir (İfadenin geçtiği ayetler: 30/46, 30/28, 13/4, 16/12, 16/67, 45/5, 29/35, 2/164). Sekiz ayette de hitap eden Allah, mesajın muhatapları ise müşriklerdir. Ancak muhatapların müşrikler olduğunu söylerken, verilen veya açıklanan delillerin/ayetlerin müşrikler dışındakileri ilgilendirmediğini söylemek istemiyoruz. Tam tersine sadece aklını kullananlar bu ayetlerden dersler çıkartabilirler. Bu yüzden ayetler "li kavmi ye'kilûn" yani akleden kavim için indirilmiştir. Müşrikler mesajın muhatabıdırlar. Onlara Allah bu ifade ile "eğer ayetlerden faydalanmak istiyorsanız akıl yoluna dönmelisiniz, çünkü ayetler ancak aklını kullanan bir topluluğa fayda verir" demektedir.

Ayetlerde akleden kavimler/topluluklar için akıl edilmeye konu olan meseleler şöylece sıralanmaktadır: Şimşekler, bulutlar, gökten inen su, rüzgârlar, yerin yağan yağmurla canlanması, yeryüzündeki kıtalar, üzüm bağları, ekinler, hurmalıklar, gece, gündüz, gece ve gündüzün peş peşe gelişi, güneş, ay, yıldızlar, göklerin ve yerin yaratılması, denizde yüzen gemiler, kavimlerin helaki ve helak edilmiş kavimlerden geriye kalanlar... İşte tüm bu hususlarda ve bunlara benzeyen diğer örneklerde akleden kavim için ayetler, deliller, çıkartılabilecek dersler ve ibretler vardır. Dikkat edilirse bu ifadede akletmeye konu olan

hususlar daha önce isimlerini verdiğimiz akletmenin yedi alanından ‘tarih’ ve ‘tabiat’ hususlarıdır. Yani tarih ve tabiatta çok sayıda deliller, ayetler ve ibretler vardır. Ancak bunlar sadece aklını kullanan topluluklara fayda verir.

5) Lehum Kulûbun Ya’kilûne Bihâ (Onunla Akledecekleri Bir Kalbe Sahip Olsalar): İfade bir ayette geçmektedir. Ayet mealen şöyledir: *"Yeryüzünü gezip dolaşmıyorlar mı? Bu sayede onunla akdedecekleri bir kalbe ya da işitecekleri bir kulağa sahip olurlardı. Ne var ki, asıl kör olan gözler değil, göğüslerdeki kalplerdir.” (22/46).* Girişte de belirttiğimiz gibi akletmenin kalbe nispeti görmenin göze nispeti gibidir. Nasıl görme organımız göz ise, Arap dilindeki ifade biçimine göre akletmenin organı da mecazen kalptir. Tabii kalbin tek fonksiyonu akletmek değildir. O pek çok fonksiyona sahiptir. Akletme fonksiyonunu yerine getirmesinden dolayı kalbe ‘akıl’ ismi de verilmiştir. Kültürlerde kalp kelimesi daha çok maneviyata, ilhama, sezgiye dönük kullanıldığından onun akılla ilgisinden bahseden bu ayetten yola çıkılarak akletmenin sezgi ve ilhamla ilgisi kurulmaya çalışılmıştır. Oysa akıl kalp ilişkisi belirttiğimiz çerçevede anlaşıldığında bu tür zorlama yorumlara gitmeye gerek kalmamaktadır. Sezgi ve ilham da kalbin bir fonksiyonudur. Ancak kalp çok fonksiyonlu bir organımız olduğundan sezgi ve ilhamla akletme arasında doğrudan bir ilgi kurmaya çalışmanın fazla bir anlamı yoktur.

Yeryüzünde gezip dolaşmak helak edilmiş kentlerin virane hallerini görmek ve bundan dersler çıkarmak için yapılır. Yani gözleme konu olan, dolayısıyla akledecek kalbe sunulan deliller tarihten süzülüp gelen delillerdir. Bu ayet de bize akletmenin yedi alanından ‘tarih’ alanına yönelmemizi emretmektedir. Buradaki ‘tarih’ ifadesi sadece bir bilim dalına işaret etmemektedir. Geçmişi ve geleceğiyle, iyi ve kötü yaptıklarıyla ve yapamadıklarıyla insanlığa ait ibret alınacak her şey bu ifadenin kapsamı içindedir. Dolayısıyla yazılı tarih kadar ‘arkeoloji’, ‘antropoloji’, ‘sosyoloji’, ‘siyaset’, ‘uluslar arası ilişkiler’, ‘görsel sanatlar’ ve hatta ‘psikoloji’ bu ifadenin sınırları içindedir. Deve sırtında

gezmekten başka imkânı olmayan geçmiş dönem insanlarından çok daha fazla imkân, günümüzde akleden kalplere ayetler sunmaktadır. Gün geçtikçe daha da artan bu imkânlara gözlerin açık olması yani kalplerin akleder vaziyette tutulması zorunludur. Burada gören gözle akleden kalp aynı şeydir. Gözün önündeki apaçık ayetler beyne gitmeyen ışık uyarılarından başka bir şey değilse gözün bakıyor olmasının bir kıymeti yoktur. O görmemektedir, kördür. Akıl bağlamında kalp de böyledir. Göze ve duyu organlarına gelen sonsuz sayıdaki ayet ve işarete rağmen kişi 'rics'ten ve örtülerden kurtulup akledemiyorsa kalbi kör olmuş demektir.

6) Diğer İfadeler: Sıraladığımız ifadelerin yanı sıra, her biri birer ayette geçmek üzere üç ifade daha vardır: 'Akalûhu', 'ya'kilûn' ve 'na'kilu'. Birinci ifade Allah'ın kelamını dinledikten sonra onu tahrif eden Ehli Kitap için inmiştir. Oysa onlar dinledikleri kelamı aklediyorlar yani anlıyorlardı (2/75). Tahrifatı da anladıktan sonra yapıyorlardı. Ayetteki 'akalû' ifadesi 'anlamak' anlamında kullanılmıştır.

İkinci ifade, yani 'ya'kilûn' ifadesi, resulü alaya alıp küçümseyen 'tanrılarına sımsıkı sarılmakta direnen'(25/42), hevalarını ilah edinen (25/43) müşrikler için inmiştir. Hevaları ve tanrılarına olan bağlılıkları kalplerini çepeçevre kuşatmış bu müşriklerin mesaja kulak vermesi ve akletmesi mümkün değildir. Hayvan sürülerinden bile beterdirler (25/44).

Son ifade, yani 'na'kilu' ifadesi ise cehennem bekçileri ile cehennemlikler arasındaki bir konuşmada geçmektedir. Cehennemlikler kendilerine gelen uyarıya kulak vermedikleri ve akletmedikleri için büyük bir pişmanlık içindedirler (67/10). Dikkat edilirse son iki ayette de mesaja kulak vermek ve akletmek başat koşullar olarak birlikte verilmektedir. 'Mesaja kulak vermek' ve gerek mesajla gerekse dâhili ve harici tüm yönlerden gelen ayet ve delillerle 'akletmek' insanın kurtuluşu için vazgeçilmez bir gerekliliktir. İlk başta iman edebilmek için nasıl akletmek gerekiyorsa, iyi bir sona nail olabilmek için de akletmeyi terk

etmemek olmazsa olmazlardandır. Yoksa önce akledip sonra da anladıkları kitabı tahrif etmeye kalk ışan Yahudilere dönmemek mümkün değildir. Çünkü akletmek anlamayı hayata taşımayı gerektirmektedir.

Görüldüğü gibi Kur'an aklı, vahyi ve hayatı birbirinden ayırmamakta; hem kitabın sunduğu, hem de afaktan ve enfüsten gelen delillerin akledilmesiyle imanın, istikametin, hak üzere oluşun, doğru hükümler vermenin ve cehennemden kurtuluşun mümkün olabileceğini söylemektedir. Eğer akletmezsek Allah ricsi üzerimize boca eder; gözümüze perdeler, kalbimize ağırlıklar koyar. Doğru yolu bulmamız asla mümkün olmaz. Kurak çöl ve kum yığınlarında kaybolmuş birisinin gözleri ve kalbi hidayetin aydınlığına açık değilse, yani o akletmiyorsa gökten Cebrail inip eliyle doğru yolu gösterse, o anlamayan hayvanlar gibi kaçmaktan başka bir şey yapmayacaktır.

KUR'AN'DA ZİKİR VE TEZEKKÜR KAVRAMLARININ ANLAM ALANI

Akletme ile ilgili Kur'an'da en çok kullanılan kelimelerden birisi 'zikir' kelimesidir. Kur'an'da hem fiil, hem de isim olarak geçer."Ze-ke-ra" kelimesi Kur'an'da değişik türevleriyle 296 kez geçmektedir. Bu sayıya kelime anlamındaki kullanımlar ile 'dişinin zıttı/erkek' anlamındaki kullanımlar da dâhildir.

İsfehani *Müfredat'ta* 'zikr' kelimesini şöyle açıklamaktadır: "Zikr sözcüğü a) Bazen 'insanın kazanacağı veya elde edeceği bilgileri hıfzetmesini, ezberlemesini (veya hatırlamasını) mümkün kılan, nefisteki bir hey'et' *(huy, cibilliyet, tabiat H.T.)* kastedilerek kullanılır. Bu bak ımdan 'hıfz' sözcüğüne benzer. Fakat 'hıfz' sözcüğü 'bilginin (zihinde, akılda) korunması veya saklanması' göz önünde bulundurularak kullanılırken, 'zikr' sözcüğü ise 'bilginin hazıra getirilmek istenmesi (akla çağırılması, hatırlanması)' göz önünde bulundurularak kullanılır. b) Bazen de 'bir şeyin kalpte veya sözde [dilde] hazır bulunması' anlamında kullanılır. Bundan dolayı şöyle denmiştir: 'Zikr' iki kısımdır: Kalpte olan zikr (hatırlamak, anmak), dille olan zikr (anmak, yâd etmek). Bunlardan her biri de iki kısma ayrılır: Bir nisyandan, unutmadan kaynaklanan zikr. Bir nisyandan, unutmadan kaynaklanmayan bilakis hıfzetmeyi, ezberlemeyi devam ettirme, sürdürme (amacın) dan kaynaklanan zikr. 'Her söze' zikr denir."[149] Çünkü her söz içindeki anlamla birlikte zihindeki bir bilginin hatırlanmasıdır.

[149] Rakıp el-İsfehani, *Müfredat,* s.575

İsfehani'nin bu nefis açıklaması 'zikr' kelimesinden ne anlamamız gerektiğini ve kelimenin kökündeki anlamı net bir şekilde ortaya koymaktadır. 'Zikr' kelimesi kök olarak en kısa ifadesiyle 'hatırlamak' demektir. Zihinde hıfzedilmiş bilgilerin, kalple hatırlanması ve dille telaffuz edilmesidir.

Kelimenin bir diğer anlamı ise şan, şeref ve övgüdür.[150] Bu anlam doğrudan kök anlamıyla ilgilidir. Şan, şeref sahibi olmak ve övgü almak; doğrudan hafızalarda yer etmiş unutulmayacak bir olay, davranış ve şahsın sürekli hatırlanması, hiç akıldan çıkmaması ve sürekli dillendirilmesi demektir.

Kelimenin dişinin zıddı erkek anlamında kullanılması ve erkeklik uzvuna 'zeker' denilmesi, erkeklerin güç, cesaret ve sertlik özellikleri nedeniyle adlarından söz ettirmelerinden ve Araplar arasında bunun bir şan ve şeref meselesi addedilmesinden olmalıdır.

Montgomery Watt, kelimenin kökünün Arapçadaki zengin semantik kullanımına bakarak tüm türevleriyle İngilizcede karşılığının bulunmasının imkânsız olduğunu ifade ettikten sonra şöyle devam eder: "Fiilin ilk kökü olan zekere genellikle 'hatırlamak veya anmak' (to remember) olarak çevrilmekte ise de, daha önce bilinen ve unutulmuş olan bir şeyin zihnen hatırlanması konusunda özel bir vurgu söz konusu değildir. Kelimenin anlamının daha çok bir şeyi zihinde tutmak ve aynı zamanda da ona uygun davranışı benimsemek olduğu anlaşılmaktadır."[151] Watt bu nedenle kelimenin İngilizcedeki karşılığının uyarmak veya öğüt vermek anlamlarına gelen 'admonish' veya 'exhort' kelimeleri olduğunu söylemektedir. Watt'ın bu tespitinden de anlaşılacağı üzere kelime; hatırlatarak uyarmak veya hatırlanan hususlar üzerinden öğüt alarak, ders çıkararak veya uyarıya kulak vererek düşünmek ve bunlar üzerinden davranışlara yön vermek manasına gelmektedir. Kelime anlamı olarak kullanılan yerleri bir yana bırakacak olursak 'zikr'in Kur'an'daki tüm

150 Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*
151 Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, s.42

kullanımlarında davranışa çeki düzen vermeyi de içeren bir anlam derinliğini saptamak mümkündür. Sadece fiil olarak geçtiği yerler değil, isim olarak kullanımlarında da aynı derinlik bulunmaktadır.

Kelimenin Kur'an'da kullanılan başlıca türevleri şunlardır: Zikrâ, zikr, tezekkür, tezkire, mezkûr, zakir, zakira, müddekir, müzekkir. Ayetlerde fiil şeklinde mazi, muzari ve istikbal olarak tüm zamanlarda kullanılır.

' Zikr'; "ze-ke-ra" fiilinin isim/mastar halidir. Kur'an'ın isimlerinden biridir. 'Zikrâ' zikr kavramının ihtiva ettiği anlamları ifade ettiği gibi, ondan daha geniş bir manayı da kapsamaktadır. Buna göre 'zikrâ'; unutmamak, bir şeyi hafızada tutma çabası içine girmek ve bu konuda gayret göstermek, çok zikir, derinliğine zikir, öğüt, ibret, ikaz gibi anlamlara gelir. 'Tezekkür' ise; gerek insan zihnine, gerekse varlığın ve insanlığın ortak hafızasına kazınmış bilgileri hatırlayarak, hafızada tutarak, anlayarak düşünmek, ders çıkarmak, öğüt almak ve bu yolla davranışlarına biçim vermeye dönük çaba göstermektir. 'Tezkire'; hatırlatan şey ve kendisi sebebiyle bir şeyin hatırlanmasıdır. Tezkire pek çok ayette Kur'an'ın bir vasfı olarak zikredilir. 'Mezkûr' ise anılan, hatırlanan şeydir. 'Zakir'; zikreden erkek, 'Zakire'; zikreden kadındır. 'Müddekir'; verilen öğüdü ve uyarıyı hatırlayıp anlayarak bundan ders alandır. Kur'an'da Kamer suresinde altı ayette geçer. 'Müzekkir' andıran, hatırlatan, zikrettiren, hatırda tutturan kişi veya şeydir. Kur'an'da peygamberin vasfı olarak geçer (88/21). Peygamber sadece bir müzekkir, yani hatırlatıcı ve öğüt vericidir. Bundan öte zorla kabul ettirme yönünde bir görevi yoktur. Bu nedenle ayette peygambere *"Sen onlar üzerinde bir musaytır/dayatan bir zorba değilsin"* (88/22) denilmiştir. Zikir kelimesinin tüm bu farklı türevleri Kur'an'da kullanılmaktadır. [152] [153]

[152] Musa Bilgiz, *"Kufan'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:25* s.217

[153] Musa Bilgiz, *agm,* s.216

Kur'an'da 'Zikir' Kelimesinin Anlam Alanı

Zikir kelimesi ve türevleri Kur'an'da, Arap dilindeki kelime anlamı olan 'hatırlamak' (Hatırlamak anlamında kullanımlara örnekler: 2/282, 6/68, 12/45, 12/85, 18/63, 20/235, 21/36, 21/60, 40/44, 47/47, 76/1, 79/43), 'şan, şeref' (Şan şeref anlamında kullanımlara örnekler: 94/4, 21/10, 23/71) ve 'dişinin zıttı erkek' (Dişinin zıddı erkek anlamında kullanımlara örnekler: 3/39, 3/190, 4/11, 4/124, 4/176, 16/97, 40/40, 49/13, 53/21, 53/45, 75/39, 92/3) manalar ında bazı ayetlerde kullanılır. Bunların dışındaki kullanımların hemen hemen tümündeki amaç; geçmişten/tarihten, hayattan, varlıktan, tabiattan, ortak hafızalardan gelen bilgileri hatırlatarak inanç, düşünce ve amellerdeki yanlışlıkları göstermek; doğru düşünce ve eylem biçimlerine dönüş için öğüt ve öneriler yapmaktır. Bu anlam alanının en merkezinde yer alan hatırlama/hatırda tutma öğesi Allah'tır. Kur'an'da zikir kelimesinin geçtiği ayetlerde en çok tekrar edilen ibarelerden birisi 'Allah'ı zikretmek' ibaresidir. Pek çok ayette Allah'ı zikir tavsiyesi vardır. Amaç ise tüm düşünce ve davranışlarda Allah'ın rızasına uygun bir tarzın ortaya çıkmasıdır. Hatırlamaktan çok unutmamak ve hep Allah'ı gözetmek esastır. Unuttuktan sonra hatırlamak yani zikretmek tövbe etmenin bizzat kendisidir. Böylece düşüncenin merkezinde Allah'ın ve Allah'ın rızasına uygun insanca bir yaşam kurma hedefinin yer aldığı bir anlam alanı ortaya çıkar.

Merkezinde Allah'ı zikretmenin/hatırda tutmanın yer aldığı bu anlam alanında Allah hakkın, doğrunun, adaletin, hayrın, iyiliğin, marufun, selametin kısacası güzel olan her şeyin temsilcisidir. Allah'ı zikretmek ve O'nu hatırda tutmak, hakkı, adaleti, doğruluk ve dürüstlüğü, iyiliği, marufu, güzelliği, barışı ve insanlığın genel faydasını/maslahat ını dikkate alarak yaşamak ve davranmak demektir.

Bu nedenle insanların istikamet üzere oluşu, Allah'ı sürekli zikirle mümkündür. Bu zikir, kalben/aklen, dille ve ifade ile ve daha da önemlisi bedenen gerçekleşmezse 'gaflet' en büyük hastalıklardan birisi olarak insanoğlunun başına belalar aça-

caktır. 'Nisyan' yani unutma insanca bir şeydir. Unutmamak mümkün değildir. Ancak her nisyan bir zikirle tövbeye dönüşmüyorsa ortada büyük bir 'gaflet' var demektir. Nisyan istemeden unutmak iken, gaflet hatırda tutulması gerekenleri bilinçli olarak terk etmektir[154] ve iradi bir tercihin neticesidir. Nisyan, koşarken sendelemeye benzer, telafisi vardır, hemen toparlanmak mümkündür. Ancak gaflet, sonu uçurum olan bir bayırdan aşağıya doludizgin koşmaya benzer. Sendelenmese bile varılacak yer uçurumdur. Bu yüzden Müslümanların sürekli Allah'ı zikir halinde olması ve bunu da insanlığa tüm dertlere şifa olarak tavsiye etmesi zorunludur.

Allah Kur'an'da geçmiş insanların başlarına gelenler, kıssalar, peygamberlerin hayatlarından örnekler vererek bunları birer zikir, yani hatırlama vesilesi olarak sunar. Bunların her birinde muhatapların kendi paylarına çıkartabilecekleri birer ibretlik konu ve öğüt vesilesi vardır. Kur'an bununla da yetinmez, insanın dikkatini kendisine çevirmesini ve kendisiyle ilgili alışageldiği için hiç hatırında tutmadığı hakikatleri hatırlamasını ister. Sanki mutlak hakkıymış gibi gördüğü, oysa tamamen Allah'ın birer rahmeti ve bağışı olan nimetlerini tezekkür etmesini, geçmişte yaşadığı olumsuz hal ve sıkıntılardan Allah'ın onu nasıl kurtardığını hatırlamasını ve bundan yaşadığı güne dair sonuçlar çıkarmasını ister.

Bu anlamda Kur'an ve diğer tüm ilahi kitaplar, insanlara geçmişlerini, varlıklarını, imkân ve imkânsızlıklarını, geleceklerini (ahireti ve helaklerini), insanlığın geçmişini, doğru ve yanlışı hatırlattıkları ve bunlardan öğütler verdikleri için birer zikr ve tezkiredir. Kitabın bir ismi de zikr'dir. Bu sebeple Allah kendi ismini zikretmemizi emrettiği gibi, Kur'an'ı ve Kur'an'ın ayetlerini zikretmemizi ve bu konularda bilgi sahibi olan Ehli Zikre (tüm kitap sahiplerine) danışmamızı, onlardaki hatırlatıcı bilgilerden yararlanmamızı da emretmiştir. Peygamber de bir müzekker yani hatırlatıcı/uyar ıcıdır.

[154] Ramazan Altıntaş, *İşlevsel Akıl* s.82

İbadet etmenin başta gelen amacı da Allah'ı zikretmektir. İçinde Allah'ın zikrinin -yani O'nun rızasının/temsilciliğinin altında olan tüm müspet düşünce ve davranış biçimlerinin değerlendirilmesinin- yer almadığı ibadet makbul değildir. İbadetinde yetimi itip kakmanın, maunu engellemenin hesabını yapmayanın, sanki din/hesap (günü) yokmuş gibi yaşayanın kıldığı namazın kıymeti yoktur. Namaz zikr için, yani dünyada yapıp etmelerin muhasebesini yapmak için kılınır. Oysa günümüz ibadet algısı ibadetlerde dünya işlerini düşünmemeyi öngörmektedir. Oysa namaz tam da dünya işlerinin muhasebesini yapmak için yapılır. Ama namaz daha çok para kazanmanın hesaplarının yapıldığı bir iş olursa tabii ki bu yanlıştır. Tersine Dünya işlerine dalıp gitmişken nisyan ile yaptığımız hataları, namazımızda Allah'ı zikrederken fark etmemiz gerekir. Yoksa namazın yogadan veya meditasyondan bir farkı kalmaz.

Kur'an'ın birçok ayetinde zikreden Müslümanlardan örnekler verilerek bu düşünme eylemi teşvik edilir. Allah'ı zikretmekten uzak kalanlar, unutanlar, gaflet, körlük ve aymazlık içinde yaşayanlar zemmedilir. Unuttukları ve gaflete düştükleri için nasıl hevalarına esir oldukları ve şeytanın tuzağına düştüklerine dair örnekler verilir.

Aynı zamanda öğüt almaya, zikretmeye, tezekküre ısrarlı bir teşvik yapılır;

"Öğüt alıp düşünmeyecek/tezekkür etmeyecek misiniz?"

"Ne kadar az öğüt alıyor/tezekkür ediyorsunuz?"

"Öğüt almanız/tezekkür etmeniz gerekmez mi?"

"Tezekkür etmiyorlar!"

"Tezekkür etsinler diye..."

"(Bilmenin kıymetini) bilenler için zikr... "

"Ancak akıl sahipleri/ulul elbab zikreder."

"Umulur ki tezekkür ederler."

"Zikreden/düşünmenin kıymetini anlayan bir kavim için... "

türünden tezekkürü ve düşünmeyi teşvik edici pek çok ibare ayetlerde yerini bulur.

Allah'ı Zikretmenin Anlamı

Kur'an'da zikr kelimesinin geçtiği pek çok ayette Allah'ı zikretmenin teşvik edildiğini söyledik. Bu çok önemli bir konu olmasına rağmen, çok istismar edilen ve yanlış anlaşılan bir husustur. Pek çoklarınca Allah'ı zikretmek, dille ve elde tespih Allah'ın isim ve sıfatlarını defalarca tekrar etmek olarak anlaşılır. Tarikatlar yap ılarını Allah'ın isimlerinin sürekli tekrar edilmesi suretiyle manevi coşkunluk oluşturmak hedefine dönük ayinler üzerine kurduklarından, Allah'ı zikir hep bu ayinsel çerçeve içinde anlaşılır olmuştur. Bu zikir ayinleri namazların arkasına da eklemlenerek neredeyse birer farz haline dönüştürülmüştür. Oysa tüm bu zikir ayinleri Allah'ı zikretmenin gerçek anlamsal çerçevesini yansıtmaktan çok uzaktadır. Sadece dille yüksek veya alçak bir sesle zikretmek, zikrin ruhundan yoksun bir törensellikten ibarettir. Zikrin ruhu unutmamaktır. Unuttuğunu hatıra getirmektir. Hatırındakinden öğüt almak, düşünmek, akletmek ve böylece yaptıklarının ve yapamadıklarının muhasebesini tutarak, hayatındaki eğrilikleri ortadan kaldırmaktır. Yani zikir sadece dille değil, kalple/akılla, düşünerek ve bedenle yapılan bir iştir. Oysa günümüz zikirlerinin, zikrin amacının tam da tersine düşündürmemek gibi bir işlevi vardır.

Kur'an'da Allah'ı zikretme emrine (Kur'an'da Allah'ı zikretmeyi teşvik eden ayetlerden bazı örnekler: 33/41, 32/41, 73/8, 20/42, 3/41, 26/227, 23/21) dönük ayetlerin başta gelen amaçlarından birisi Allah'ın bir olarak yani ortaksız anılmasını temin etmektir. Müşrikler Allah'ın adının bir olarak anılmasına tahammül edemezler ve arkalarını dönüp giderlerdi (17/46) Kur'an'da düşünmenin başta gelen yedi mevzusundan[155] birincisinin tevhid olduğunu hatırlarsak zikretmenin akletme ile ilişkisini daha iyi kurabiliriz.

İşte bu düşünme faaliyeti, yani Allah'ı zikretmek, Müslümanların tüm hayatını kuşatması gereken vazgeçilmez bir iştir. Ayaktayken, otururken, yan yatarken, (3/191) sabah akşam,

[155] 1-tevhid, 2-risalet, 3-ahiret, 4-tarih, 5-tabiat, 6-vahiy, 7-ameller

kendi kendine, için için, (7/205) topluca bir iş üzerindeyken, örneğin bir toplulukla savaş için karşı karşıya gelindiğinde, (8/45) yeryüzüne dağılıp Allah'ın fazlını ararken, Rabbimizden bir fazl isterken, (2/198) infak ederken (22/35) veya hep birlikte salât için toplanıldığında (62/10), namaz kılarken (87/15), utanç verici bir iş yaptıktan veya bir zulüm işledikten sonra (3/135), bir işe azmedildiğinde (18/24), kısacası her hal ve şartta Allah'ı zikir, Allah'ın hatırını gözetme Kur'an'ın tavsiyesi ile olmazsa olmazlardandır. Bir Müslüman ın tüm hayatı Allah'ı zikretme ile anlam bulmaktadır. Nisyan ile fuhşiyattan bir iş yaptıklarında, kendilerine ve başkalarına zulüm ettiklerinde, Allah'ı hesaba katmadan iş yapmaya kalktıklarında samimi inanç sahiplerine düşen derhal hatırlayarak Allah'ı zikretmek ve tövbe etmektir.

Zikr ile İbadetin İlişkisi

Kur'an'daki her emrin bir maksadı vardır. Allah amaçsız ve boş yere bir emir vermez. İslam tarihinde fıkıhçılar Kur'an'daki farzların maksadını tespit etmeye çalıştıklarında özellikle ibadetlerin maksadı üzerine söz söylemekten imtina etmişlerdir. Bu konuda çok az şey söylenmiştir. Çoğunlukla ibadetlerin kendilerinin bizzat maksat olduğu düşünülmüştür. Örneğin Mutezili imamların bazıları vahiyle bildirilen emirlerin hangilerinin akılla bilinebileceği hususunu tartışırlarken, namaz gibi bazı ibadetlerin akıl dışı olduğunu ve bunların vahiy olmadan bilinemeyeceğini savunmuşlardır.

İbadetlerin maksadını tespit etmede ortaya çıkan bu çekingenliğin geri planında insanların ve cinlerin Allah'a kulluk için yaratıldığına (51/56) dair ayetin anlaşılma biçimi etkili olmuştur. Bu ve benzeri ayetlerin maksadı büyük ölçüde Allah'tan başkasına kulluk eden/tapınan müşriklere, kulluğun gerçek adresini göstermektir. Kendileri de yaratılmış olan varlıklara kul olmanın mantıksızlığı ve tüm varlıkların tek yaratıcı olan Allah'tan başkasına kul olmalarının imkânsızlığı ortadayken, eğer birisine kulluk yapılacaksa bu ancak Allah olmalıdır. İşte ayetlerde söylenmek istenen tam da budur. Yoksa Allah'ın pagan

dinlerde olduğu gibi mitolojik tanrılara ve putlara karşı yapılan anlamsız ve amaçsız tapınma merasimlerine ihtiyacı yoktur. Üstelik pagan dinlerinde bile tüm tapınma ve kurban merasimlerinin tanrılardan merhamet, rızık, yağmur, kötülüklerden korunma, bağışlanma dilenmek gibi özel amaçları vardır.

Allah'ın kendisine tapınılmasına, huzurunda merasimler düzenlenmesine, hatta kurbanların kanına ve etine ihtiyacı yoktur (22/37). Allah için önemli olan tüm bu ibadetlerin geri planında kişinin ne tür bir niyete sahip olduğu, samimiyetinin derecesi ve sahip olduğu sorumluluk duygusudur ki bu da takvadır. Bir ad ım daha öteye gidersek bu ibadetlerle asıl amaçlanan hayata ve hayatta işlenen tüm amellere istikamet kazandırmaktır. Çünkü insanın yaratılışının, doğumla ölüm arasında kimin daha salih ameller işleyeceğinin ortaya çıkartılması gibi bir amacı vardır. "O, *hanginizin daha iyi ameller işleyeceğini denemek için hayatı ve ölümü yarattı.*" (67/2) Ayette ifade edildiği gibi, insanın ve insana ait doğumdan ölüme kadar sürecek hayatın yaratılmasının en temel amacı yapılan işlere, yani amellere dönüktür. Hayat her şeyiyle bir bütün olduğuna göre Allah'ın bakacağı bize ait ameller sadece ibadet olarak sınırlandırılan ameller değil her türlü işimizdir. Tersine olarak şeklî ibadetlerin, genele yaygın işlerimize fayda sağlaması gibi bir amacı vardır. Yoksa ibadetler sırf Allah'a tapınalım diye emredilmiş değildir. İslam'ın tüm monoteist veya pagan dinlerden ayrıldığı en temel noktalardan birisi budur. Yani bu din insanlar sırf Allah'a tapınsınlar diye ibadeti emretmez. Tüm dinlerde ibadet başlı başına bir amaçtır. İbadet kimi yan amaçların yanı sıra en temelde ibadet için veya Tanrıya tapınmak için yapılır. Tarihsel olarak şekillenmiş İslam'ın da böyle bir yönü vardır. Oysa Kur'an ile son ifadesini bulan İslam'ın yaklaşımı bundan farklıdır.

Bu görüşümüzün temel dayanağı Kur'an'da zikr ile ibadetlerin arasında kurulan ilişkidir. Kur'an muhtelif ibadetleri söz konusu ettiğinde, Allah'ı zikretmeyi ya bu ibadetlerle birlikte anar ya da bu ibadetlerin maksadının bizzat Allah'ı zikretmek olduğunu ifade eder.

Örneğin Hac ibadeti, içinde bolca zikrin yer aldığı bir ibadettir. Hac esnasında Arafat'tan inildiğinde Meş'arı Haram'da Allah zikredilir (2/198). Hac ibadetleri bitirildiğinde müşriklerin atalarını cahiliye döneminde zikretmelerinden çok daha güçlü bir zikir ile Allah zikredilmelidir.(2/200) Sayılı hac günlerinde Allah'ı bol bol zikretmek emredilmiştir (2/203).

Ayn ı şekilde hacda veya başka bir yerde kesilen kurbanlar da ancak Allah'ın ismi zikredilerek kesildiğinde O'nun katında makbul olur.(örn. 22/34, 22/28, 22/36, 6/118-119, 6/121, 6/138) Burada maksat etlerin ve kanın Allah'a ulaştırılması değil takvanın ulaştırılması ve Allah'ın isminin zikredilmesinin yaygınlaştırılmasıdır. Bu nedenle av hayvanları da dâhil (5/4) Allah'ın adı zikredilerek kesilmeyen hayvanların eti helal değildir. Sadece Allah'ın ismi anılarak kesilen kurbanlardan yemek helaldir.

İnfak da benzer bir özelliğe sahiptir. Allah zikredildiği zaman kalpleri ürperenler ve böylece sürekli uyanık ve O'nu hatırda tutarak yaşayanlar Rablerinin onlara verdiği rızıklardan infak ederler.(22/35) Allah'ın zikrine karşı böylesi bir uyanıklığa ve saygıya sahip olmayan birisinden malını severek infak etmesini beklemek boş bir hayal olur.

Aynı şekilde Ahzab suresinde bir ayette mağfiret ve mükâfatı hak eden mü'min ve mü'minelerden bahsederken onların oruç tutma özelliğini pek çok özelliğinin yanı sıra zikretme özellikleriyle birlikte sayar.(33/35)

Mescitler, ibadethaneler ve evler ancak Allah'ın isminin zikredildiği mekânlar olduğu zaman kıymetlidir. (örn. 24/36, 2/214, 22/40)

Evlerde ve mescitlerde kılınan namazın amacı da Allah'ı zikretmektir. Allah'ın Musa'ya vahyettiklerinden olan şu buyruk bunu çok net olarak ortaya koymaktadır: *"Bana ibadet et ve Beni zikretmek için namaz kıl."* (20/14) Bu ayette namazın gerçek amacının Allah'ı zikretmek olduğu çok net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Zikr ve namaz o kadar iç içedir ki bazen namaz zikr olarak

isimlendirilir. İlk inen surelerden olan Müzzemmil suresinde Allah peygambere geceleyin kalkarak tertil üzere Kur'an okumasını emretmiştir. Genelde peygamberin gece kalkışlarında içinde uzun okumaların yer aldığı namazlar kılmıştır. İlk Müslümanlar da peygamberi örnek alarak, emir peygamberi bağladığı halde, gece okumaları yapmıştır. Namazla birlikte eda edilen bu Kur'an okumalarında surede emredilen bir iş de Rabbimizin isminin zikredilmesidir. (ayet:8) Bu bize ilk dönemlerden itibaren tilavet/okuma, zikr ve namazın nasıl bir bütünlük arz ettiğini göstermektedir. Yani namaz ibadeti, okumak, tertilen okurken tefekkür etmek, Allah'ın ismini zikrederek hayata dair değerlendirmeler yapmak amacıyla yerine getirilen bir ibadetti.

Ayn ı şekilde Medine'de inen Cuma suresinde cuma günü namaz için çağrılan müminlere hemen alışverişi bırakarak Allah'ı zikretmeye (yani cuma namazını kılmaya) gitmeleri emredilir. Bu bilenler için çok hayırlı bir iştir(62/9). Konuyla ilgili ayetlerde bazen önce zikr emredilip ardın da namaz emredilirken(87/15), bazen de namazı bitirdikten sonra yeryüzüne dağılınca, ayaktayken, otururken, yatarken, sabah ve akşam, güvenli ve güvensiz tüm ortamlarda Allah'ın zikredilmesi emredilir.(örn. 4/103, 2/239, 62/10, 3/91, 76/25)

Namazın fahşayı ve münkeri engelleme özelliği (29/45) ve bir iyilik/hasenat olmasından dolayı kötülüğü/seyyiatı yok etmesi de (11/114) namazla zikrin ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Namaz zikir için olduğundan, namaz kılınırken kötülükler ve iyilikler göz önüne getirilir. Kişi yaptığı seyyiatı, münkeri, fahşayı Allah'a rağmen nasıl yaptığının muhasebesini yapar. Kötülüklerini hatırlar. Allah'ın öğütlerini okuduğu ayetlerden kafasında tekrar tekrar canlandırır. Hasenatın, marufun, iyiliğin; münker, fahşa ve tüm seyyiat karşısındaki üstünlüğünü ve önemini bir kere daha anlamış olur. Bu durum onun namazın ardından güncel hayata döndüğünde kötülüklerden uzak durmasını temin eder. İşte böylece namaz ve namazın gerçek amacı olan Allah'ı zikr kişiyi kötülüklerden uzak tutmaktadır.

‘Zikr’ Edilmesi Gereken Diğer Hususlar

Kur’an sadece Allah’ı zikretmemizi emretmez. Allah’ı zikirle doğrudan bağlantılı olmak üzere birçok hususun zikredilmesi, hatırlanması ve bunlardan öğüt alınması istenir. Örneğin kitap ve içindeki ayetler, muhatapların yaşayıp da unutmaya yüz tuttukları geçmişlerindeki olağandışı olaylar veya Allah’ın günleri olarak isimlendirilen sıra dışı olayların yaşandığı zamanlar ve kıyamet/hesap günü, geçmiş insanların ve peygamberlerin başından geçenler, kıssalar, Allah’ın insanlara verdiği nimetler, yaratılış gibi pek çok husus insanların zikir ve tezekkür etmesi için ayetlerde bolca dile getirilir.

Kitaba sımsıkı sarılmak ve içinde olanları zikredip düşünmek hem geçmiş topluluklara hem de Kur’an’ın muhataplarına sıkı sıkıya öğütlenen bir husustur.(örn. 2/63, 7/171)

Geçmişlerin haberleri, onların başından geçen ders çıkartmaya uygun olaylar, peygamberlerin başından geçen hadiseler, kıssalar bolca zikredilir. Bu tür ayetler Kur’an’da büyük bir yekûn oluşturur. (20/99, 18/70) Ayetlerde bazen peygamberlerin veya örnek şahsiyetlerin bizzat ismi üzerinden zikret/hatırla diye dikkatler çekilir. (örn. 19/16, 41, 51, 54, 56; 38/17, 41, 45, 46, 48; 46/21)

Kur’an’da en çok hatırlatılan hususlardan birisi de kıyamet ve hesap günüdür. (örn.14/5)

İnsanlara hesabın görüleceği yeniden diriliş günü hatırlatılırken, bunu imkânsız görenlere ilk yaratılışları, yani kendileri hiçbir şeyken yoktan yaratılmaları hatırlatılarak, bunu yapan Allah’ın yeniden yaratmaya da kadir olduğunu düşünmeleri/zikretmeleri istenir: *“İnsan önceden, hiçbir şey değilken, gerçekten onu yaratmış olduğumuzu düşünmüyor* mu?”(19/67)

Geçmişten hatırlatılan olaylar sadece tarihe mal olmuş, başkaca insanların hayatlarına ilişkin örnekler değildir. Allah gerek Müslümanlara, gerekse Ehli Kitab’a yaptığı hatırlatmaları bazen çok yakın geçmişlerinde yaşadıkları olaylardan seçer. Bu olayların izleri ya hayatlarında iyi-kötü sürmektedir ya da kül-

lenmeye yüz tutmuştur. Bu küllenme nedeniyle benzeri olaylara maruz kalma riskleri mevcuttur. Bunların tekrar hatırlanması/ zikri hem mevcut durumlarının kıymetini anlamalarına, hem de geçmişteki hatalarına düşmemelerine yol açacaktır. Aynı zamanda o kadar kötü koşullarda onlara yardım edip rahmetiyle kendilerini koruyan ve birçok nimetler bahşeden Allah'ı ve sorumluluklarını hatırlarından çıkartmamaları istenir.

Örneğin Müslümanlara Mekke dönemindeki sayıca azlıkları, yeryüzünde zayıf bırakılmış olmaları, insanların onları kapıp kaçacağından korkmaları ve sonra da Allah'ın onları barındırıp desteklemesi (8/26); aynı şekilde birbirlerine düşmanlar iken, kalplerinin arasını uzlaştırması ve onları kardeşler yapması, ateşin kenarından hepsini kurtarması (3/103); Hendek savaşındayken üzerlerine her taraftan orduların gelmesi ve umutların tükendiği zaman Allah'ın yardımının yetişmesi (35/3); zarar vermek için onlara ellerini uzatmaya yeltenen bir kavmi alıkoyması (5/11) hatırlatılarak bundan ibret alınması istenir.

İsrail oğullarına bazen kıssaların içinde olaylar aktarılırken, bazen de Medine'deki Yahudilere tüm geçmişlerinden örnekler verilerek Allah'ın onlara verdiği nimetler üzerinden hatırlatmalar yapılır. Allah'ın onlara bahşettiği nimetler sıralanır. Onları âlemlere üstün kıldığı (2/47,122), öğüt için kitap ve hikmet indirdiği (2/231), içlerinden peygamberler ve hükümdarlar çıkararak âlemler içinde kimseye vermediğini onlara verdiği (5/20), onları Firavun ailesinden kurtardığı (14/6) hatırlatılır.

Ayn ı şekilde Hud, Salih, Şuayb gibi peygamberler, kavimlerine Nuh'tan sonra Allah'ın onları yeryüzünde nasıl yerleşik kılıp güçlendirdiğini; yeryüzünün halifeleri kıldığını; orada köşkler kurup, dağlardan evler yonttuklarını; azınlık iken çoğalttığını (7/69, 74, 8) hatırlatırlar ve tüm nimetleri onlara veren Allah'ı hatırda tutarak hayatlarını hidayet üzere şekillendirmeleri konusunda uyarı ve çağrılarda bulunurlar.

Allah'ın nimetlerini hatırlatarak yapılan çağrı aslında tüm insanlığa yapılan ortak bir çağrıdır. Nimetin kaynağını bilmek

ve O'nun bizi yaratma amacına uygun bir davranışa dönmek, yani Allah'ın fıtratlarımızdan aldığı misakımızı hatırda tutarak/ zikrederek yaşamak insan olarak temel sorumluluğumuzdur.

> *"Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve: 'işittik ve itaat ettik' dediğinizde sizi, kendisiyle bağladığı misakını zikredin. Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun" (5/7)*
>
> *"Ey insanlar, Allah'ın üzerinizdeki nimetini zikredin. Gökten ve yerden sizi rızıklandıran Allah'ın dışında başka bir yaratıcı var mı? O'ndan başka bir ilah yoktur. Öyleyse nasıl olur da çevriliyorsunuz?" (35/3)*

Kur'an, Zikr, Tezkire, Öğüt

Kur'an'ın isimlerinden birisi de zikrdir. Kur'an birçok ayette kendisini 'zikr' olarak isimlendirir. Bazı ayetlerde Kur'an'dan bahsederken direkt 'zikr' ismi kullanılırken, bazı ayetlerde de Kur'an'ın bir zikr olduğuna dair sıfat ifadesi kullanılır (Bu kelimenin kullanıldığı ayetler: 74/18, 6/50, 7/184, 30/8, 7/176, 16/44, 59/21, 2/219, 2/266, 10/24, 13/3, 16/11, 16/69, 30/21, 39/42, 45/13, 34/46, 3/191). Müşrikler bile Allah'tan gelen vahiyden bahsederken *"Ey kendisine zikr indirilen!'' (15/6)* ayetinde olduğu gibi Kur'an için 'zikr' ismini kullanırlar. 'Zikr' sadece Kur'an'ın değil önceki kitapların ve Allah'ın indirdiği tüm vahiylerin ortak ismi ve özelliğidir. Kur'an Ehli Kitaptan bahsederken bazen onları Ehli Zikr olarak isimlendirir (örn. 16/43, 21/7). Kur'an da bir zikr olduğuna göre onun muhatabı olan Müslümanlar da Ehli Zikr sınıfına girerler.

Kur'an veya Allah'ın indirdiği vahiyler aynı zamanda 'tezkire' olarak da nitelendirilir. Tezkire zikr kelimesinden türemiştir, hatırlatan şey demektir. Eğer bir şey vasıtasıyla başka bir husus hatırlanıp anılıyorsa hatırlatana tezkire denilir. Örneğin gemiyle Nuh'un kurtarılması hadisesi, ilerde bunu işitecek olanların anlayıp kavramasına yardımcı olacak bir tezkiredir (69/11-12). Kıyametin kopması hadisesi de bir tezkiredir. Çünkü bu olayın dehşeti ve çocukların bile bir anda ihtiyarlayacağı o gün

geldiğinde kişiyi koruyacak hiçbir şey yoktur. Korunmak yani muttaki olmak o gün gelmeden Rabbimize giden/O'nun rızasına uygun bir yol tutmakla mümkündür (73/17-19). Kur'an baştan sona bu türden hat ırlatmalarla dolu bir kitaptır. Görüldüğü gibi bir şeyin tezkire olması için mutlaka geçmişte olup bitmiş bir hadise olması gerekmemektedir. Gelecekte olacak kıyamet gibi hadiseler de bir tezkire olabilmektedir. Bu da zikr kelimesinin sadece hatırlamanın ötesinde öğüt alma ve hayatına çeki düzen verme anlamlarını içerdiğinin önemli delillerindendir.

"Sad, zikir dolu Kur'an şahit olsun" (38/1) ayeti Kur'an'ın zikre dolu dolu sahip (zizikr) olduğunun kitap tarafından ifadesidir. *"Kur'an insanlar öğüt alsınlar diye kolaylaştırılmıştır."* Bu ifade Kamer suresinde dört kere tekrar edilmekte ve ardından sorulmaktadır: *"Öğüt alan yok mu?" (54/17, 22, 32, 40)* Bu ayetleri okuyan verilen örnekleri zihninde tekrar tekrar canlandırır ve dilerse öğüt alır. Bu nedenle bazı ayetlerde Kitabın bir vasfı olarak tezkire ifadesi geçmektedir (Bu kelimenin kullanıldığı ayetler: 74/18, 6/50, 7/184, 30/8, 7/176, 16/44, 59/21, 2/219, 2/266, 10/24, 13/3, 16/11, 16/69, 30/21, 39/42, 45/13, 34/46, 3/191). Kur'an haşyet duyanlar, muttakiler, öğüt almayı isteme iradesini gösterenler ve iman edenler için bir tezkiredir. (20/3, 69/48, 73/19)

Kur'an'ın haşyet duyanlar, isteyenler ve muttakiler için bir tezkire olması, ancak o özellikleri taşıyanların bundan faydalanabileceği anlamındadır. Allah'a haşyet duymadan, öğüt almayı istemeden ve takva sahibi olmadan yani Allah'tan geleceklerden çekinerek sorumluluk elbisesine bürünmeden tezkire ile verilen öğüdün ve uyarının kişiye bir faydası olmaz. Bazı ayetlerde ise Kur'an'ın ve genel anlamda vahyin, ulaştığı herkes için bir zikr olduğu ifade edilmektedir. Bu bir çelişki gibi görülse de vahy herkesi muhatap alması bakımında âlemler için öğüttür. Diğer taraftan bu öğüt isteyerek yaklaşanlara, takva sahiplerine, haşyet duyanlara fayda sağlayabileceği için sadece onlar için bir tezkire olmaktadır.

Kur'an âlemler için yani tüm beşer için indirilmiş bir tezkire/zikr/öğüttür (Kur'an'ın âlemler ve tüm beşer için bir zikr olduğuna dair ayetlerden örnekler: 6/90, 12/104, 68/52, 38/87, 74/31, 81/27). Bu nedenle Allah peygamberlerine, indirdiği vahyin ayetleriyle ve Muhammed peygambere de Kur'an ile öğüt verip hatırlatmasını emretmiştir. (örn. bkz. 50/45, 6/70, 10/71)

Kur'an ve vahiy mademki bir zikr ve tezkiredir öyleyse onunla insanları uyarmak da en doğru ve en etkili yöntemdir. Çünkü Kur'an'ın kendisi esasen bir uyarma/hatırlatmadan ibarettir. Kur'an'ın insanlara çağrısı zikr yöntemini esas almaktadır. Zikretmeye ve tezekküre çağrı, öğüt verme ve hatırlatma Kur'an'ın benimsediği hidayete çağrı yöntemidir (Öğüt ile ilgili örnekler: 29/51, 36/69, 43/44, 50/8, 21/48, 20/112, 7/2, 11/120, 6/69).

Ancak, Kur'an'ın ayetlerle öğüt vermeyi emretmesi, muhataplara sadece Kur'an ayetlerini okumakla yetinmek olarak anlaşılmamalıdır. Tersine zikr içeren ayetlerin yöntemi insanları tabiata, tarihe, insanın kendi varlığına ve yaratılışına, diğer zikir ehline, kendi hayatında yaşadığı ibretlik vakıa ve dönüşümlere bakmaya yönlendirmektedir. Kur'an'la uyarmak, Kur'an'ın bu yöntemiyle uyarmak demektir. Aynı zamanda Kur'an'la zikretmek veya Kur'an'ı zikretmek; ayetlerde ortaya çıkan bu yönteme göre, hatırlamaya değer tarihi olaylara, toplumsal vakıalara, tabiata, kendi varlığımıza, geçmişte yaşadıklarımıza, insanlığın ortak değer ve birikimlerine dönerek bunları hatırlamak; gözünü açık tutmak, kalpteki engelleyici perdeleri yırtmak; hatıra değer delilleri bulmak için araştırmak, incelemek, düşünmek, tefekkür etmek ve tezekkür etmektir. Böylece hayata daha doğru bir istikamet vermektir. Yani Kur'an ayetleri ile zikr etmenin yöntemi engelleyici, sınırlayıcı ve hapsedici bir yöntem değil, özgürleştirici ve aklın önünü açıcı bir yöntemdir. Kısacası Kur'an, kendi ayetlerini ve hatırlamaya değer tüm hususları zikretmemizi ve bunlardan öğüt almamızı isterken insanın önünü açmasına, akıllıca davranmasına yardımcı olmaktadır.

Kur'an hakikati yeniden üretmez. Hakikat ve insanın var-

lığına ilişkin özellikler sabittir değişmez. Kur'an bu hakikatleri indiği dönemin koşullarına ve o günün insanlarının ve dilin verdiği imkânlara uygun olarak yeniden ifadelendirmiş ve o devirde zaten bilinen veya bilinme imkânına sahip olunan şeyleri, anlaşılır olanı, etrafta var olan sonsuz ayetten çıkartılacak delilleri, kendi aralarında anlata geldikleri kıssaları ve tarihi olayları onlara hatırlatarak uyarılarda bulunmuştur. Yaratılış amaçlarına uygun bir yaşam biçimine -sahih bir inanca ve salih ameller işlemeye- dönmeleri için çağrıda bulunmuştur. Tarihteki tüm peygamberlerin silsile olarak birbirlerinin devamı mesajlar getirdiğine dair Kur'an ayetleri de bu düşünceyi desteklemektedir. Yani getirilen ve davet edilen şey yeni olan bir şey değil, önceki peygamberlerin de getirdiği, davet ettiği ama insanlar tarafından unutulan şeylerdir. Unuttukları, gaflete düştükleri için istikametten ayrılarak zulme, günaha, fahşaya, şirke sapmışlardır. Her gelen peygamber birer hatırlatıcı/müzekkir olarak onlara gaflet içinde oldukları hususları yeniden hatırlatmış ve geçmiştekilerin başlarına gelenlerin onların da başına gelmemesi için uyarılarda bulunup öğütler vermiştir.

Bu nedenle din insanların karşısına bir tavsiye olarak çıkmıştır. Çağrıyı yapan peygamberler zorlayarak, baskı ile bunu kabul ettirmeye çalışma hakkına sahip değildirler. Hatırlatarak, düşündürerek, delililler sunarak, üslubunca tartışarak tebliğ ederler. Müzekkirdirler. Ama asla baskıcı birer zorba değildirler. (88/21) Onlar mesajlarını iletip öğütlerini verirler. Bunun ardından artık dileyen öğüt alır, dilemeyen almaz.(74/55, 80/12, 76/29)

Kur'an'ın Zikretmeye/Tezekküre Teşviki

Kur'an insanları zikre ve tezekküre teşvik eder. Kur'an, sözün ne sonudur ne de başlangıcıdır. Söylenen ve söylenecek olan tüm sözleri ve düşünceleri bitirmek ve son noktayı koymak için inmemiştir. Tam tersine doğru sözün ve düşüncenin önünü açmak için gelmiştir. Bu yüzden düşüncenin önünü açmak için türlü yöntemler kullanır. Pek çok husus üzerinden yürüyen bu

yöntemin örneklerinden bazılarını konumuz olan zikirle ilgisi bakımından ele alacağız. Bu örnekler: Zikreden ve tezekkür eden müminlerin övülmesi, zikirden uzak olanların hallerinin sergilenmesi ve zikri/tezekkürü teşvik edici etkili ifadelerin kullanılması örnekleridir.

1) Zikreden/Tezekkür Eden Müminlerin Övülmesi:

Kur'an'da düşünme ve akletmeye ilişkin ayetlerin amacı, muhtelif vesileleri ve delilleri gözler önüne sererek insanların düşünmelerini temin etmek, böylece varoluşlarına dair hakikatleri görüp benimseyerek, yani iman edip hidayete ererek buna uygun bir hayat sürme konusunda iradelerini kullanmaya teşvik etmektir.

Bu amaçla ayetlerde düşünce ve akletme ile ilgili en temel kavramlardan olan zikr ve tezekkür konusunda tavırlarını olumlu kullanan müminlere ilişkin muhtelif örnekler verilir. Onlara zâkir -zikreden erkek- ve zâkire -zikreden kadın- diye hitap edilir. (33/55) Allah zikredildiğinde onların kalpleri, yürekleri ve derileri ürperir, imanları artar. (8/2, 11/114, 39/23) Kalpleri Allah'ın zikrine karşı saygı ve korku ile yumuşar, O'nun zikriyle mutmain olurlar. (57/16, 39/22, 13/28) Zikre dikkatli bir şekilde kulak verirler, öğüdü alırlar, sağırlık ve körlük yapmazlar. (11/114, 25/73) Allah'ın zikrini işittiklerinde hemen secdeye kapanırlar. (32/15) İçten Allah'a yönelirler. (40/13) Ayaktayken, otururken, yan yatarken, sabah ve akşam Allah'ı zikrederler, göklerin ve yerin yaratılışı konusunda düşünürler. (3/191, 7/205) Ne ticaret, ne alışveriş, ne mallar, ne de oğullar onları Allah'ı zikretmekten alıkoymaz. (24/37, 63/9) Hayatlarındaki istikamet üzere oluş ve doğruluğun nedeni Allah'ı hatırlarından çıkarmamalarıdır. Malla, ticaretle, toplumla, aile ve çevreleriyle ilişkilerinde Allah'ın hatırını/zikrini gözeterek davrandıklarından zulümden, fahşadan, haksızlık yapmaktan, kötülükten, günahtan uzak dururlar. İnsan olmaları hasebiyle unutup da bir hataya düşerlerse, utanç verici bir iş yaparlarsa, kendilerine veya başkalarına bir haksızlık ederlerse derhal Allah'ı hatırlayıp

zikrederler, mağfiret için yalvarırlar. Hatalarından geri dönüp tövbe ederler. (3/135) Şeytandan bir vesveseye karşı derhal hatırlarlar ve Allah'ı zikrederek şeytanı uzaklaştırırlar. (7/201)

Zikreden müminlerden bahseden ayetlerde aynı zamanda onların bununla bağlantılı yaptıkları olumlu işler de sıralanır. Örneğin; tevekkül, namaz, sabır, infak, zekât, sadaka verme, hamd, tespih, büyüklük taslamamak, sadakat ve doğru sözlülük, oruç, ırzlarını koruma gibi ameller zikrin sonuçlarının bir tür sergisi gibidir. Zikredenlerin hayatında bu türden ve daha birçok salih ameller ortaya çıkar. Kur'an bunlardan övgüyle bahsederek insanlığı zikretmeye/tezekküre çağırır.

2) Zikretmekten Uzak Olanların Halleri:

Kur'an zikretmeyenleri çeşitli halleri üzerinden zemmeder, onları eleştirir. Çünkü onlar, kendilerine yapılan uyarıları dikkate almazlar, hatırlatılan şeyden yararlanmazlar, ne bir öğüt ne de bir pay alma çabası içine girmezler. Tersine zikirden yüz çevirirler (5/13-14, 20/124, 21/42, 26/5, 32/22, 37/13, 53/29) Gaflet içindedirler, kalpleri kaskatıdır, kalplerinde perdeler kulaklarında ağırlıklar vardır. (18/28, 39/22-23, 18/57) Şeytan onları sarıp kuşatmıştır. Allah'ı zikretmeyi/hatırda tutmayı unutturmuştur. Tamamen şeytanın fırkası olmuşlardır. (58/19) Hevalarına uyup giderler, işlerinde taşkınlık yaparlar, Dünya hayatının aldatıcı süsünü isterler, (18/28) mallara ve oğullara dalıp gitmişlerdir, (63/9) sözleşmelerini bozarlar, ihanet ederler, fısk içindedirler. Zikirden uzaklaşıp harama yönelirler, aralarında düşmanlık ve kin vardır. (5/91) Nifak içindedirler. (4/142) Allah'ın bir olarak zikredilmesine tahammül edemezler, öfkelenirler; Allah'tan başkası zikredilince sevinirler. (39/45) Zikretmedikleri gibi zikredenleri de engellemeye çalışırlar. (68/51) Zikretmedikleri ve zikrin gereği bir hayatı yaşamadıkları için onları bekleyen azaptır. (72/17) Kıyamet günü yaptıklarını bir bir hatırlayacaklardır. Ama bu hatırlamanın onlara sağlayacağı hiçbir fayda olmayacaktır. (35/37, 47/18, 79/35, 89/23)

3) Zikri/Tezekkürü Teşvik Eden Etkili İfadeler:

Öğüt veren peygamberleri uğursuzluk getirmekle suçlayan müşriklere peygamberlerinin cevabı şu oldu: Size öğüt veriliyor da bunu uğursuzluk sayıyorsunuz ha! Uğursuzluk kendinizdedir. Zikretmemenizdedir, haddini bilmeyen bir topluluk olmanızdadır. (36/19)

Uzaktan duman tabakasının görüneceği kıyamet gününde her şeyi hatırlayıp muhasebeye girişenlere Rabbimizin hitabı şöyle olacaktır: Onların şu zikirlerinin artık faydası ne?! (44/13) Benzer bir biçimde hesap görülüp cehennem getirildiğinde düşünüp hatırlayan insana da aynı şey sorulur:Ey tezekkür eden insan şimdi tezekkürün sana faydası ne?! (89/23)

Kur'an'da farklı sahneler ve örnekler üzerinden yapılan bu etkileyici ifadelerin benzerleri zikretmeye ve tezekküre teşvik için bolca tekrar edilir. Bunlarla ilgili örnekler aşağıdadır:

* *Ne kadar az tezekkür ediyorsunuz?* (7/3, 27/62, 40/58, 69/42)
* *Tezekkür etmeniz gerekmez mi?* (56/62)
* *Tezekkür etmeyecek misiniz?* (6/80, 10/3, 11/24, 11/30, 16/17, 23/85, 32/4, 37/155, 45/23)
* *Öğüt almıyorlar/zikretmiyorlar* (9/126, 37/13, 74/56)
* *Zikretsinler, öğüt alsınlar diye, çeşitli açıklamalar yaptık, örnekler verdik*. (17/41, 25/50, 25/62)
* *O, âlemler için bir zikirdir.* (21/84)
* *Ancak akıl sahipleri/ulul elbab zikreder/ öğüt alır.* (2/269, 3/7, 13/19, 14/52, 38/29, 38/43, 39/9, 39/21)
* *Umulur ki tezekkür ederler* (2/221, 6/152, 7/26, 7/57, 7/130, 8/57, 14/25, 16/90, 20/44, 24/1, 24/27, 2843, 28/46, 28/51, 39/27, 44/58, 51/49)
* *Zikreden/hatırlayıp düşünen topluluk için ayetleri birer birer açıkladık* (6/126, 16/13)

Zikr/tezekkür kelimesinin Kur'an'daki anlam alanı ve etkili bir dille yapılan teşvikler bu kelimenin akletmenin en merkezi kavramlarından olduğunu göstermektedir. Takva sahibi, ulul

elbab, haşyet duyan, istekle yönelen her insanın hayatında zikr ve tezekkür vazgeçilmez, sürekli ve terk edilmemesi gereken bir düşünme ve akletme eylemidir. Zikretmek yani Allah'ı hatırda tutarak akıllı bir hayat sürmek, işlerin/ibadetlerin en büyüğüdür. (29/45) Allah'ı, kıyameti, geçmişi, Kur'an'ı zikretmek Allah'la anlam bulan bir hayatı yaşamaktır. Yapılan her işte Allah'ı gözeterek varoluşunu gerçekleştirmektir. Allah'ı var kabul edip de buna rağmen zikri, tezekkürü, akletmeyi terk edenler, Allah'ın varlığıyla yokluğunu bir kabul eden agnostik bir zihniyetin esiridirler. Allah'ı sözle var kabul eden ama iş eyleme ve yaptığı işlerde Allah'ın hatırını gözetmeye, O'nu hatırlayarak yaşamaya gelince, insanların çoğu Allah yokmuş gibi davranmaya başlamaktadır. Oysa ateist bir inkârcı değildirler. Dillerinden Allah'ı eksik etmezler. Ancak kalplerindeki zikir eksik olduğundan; sağırlar ve körler gibi yaşadıklarından, "Allah var mı yok mu bilmiyorum. Bilmek için yeterli imkânım yok!" diyen bir agnostikten farksızdırlar. Oysa yapmaları gereken bilmek için gözlerindeki ve kalplerindeki perdeyi kaldırmak ve kulaklarındaki ağırlıktan kurtuluvermektir de bunu anlayamazlar. Zikirsiz yaşayanlar da aynı onlar gibi kör sağır ve katı kalplidirler. Allah'sız ve anlamsız bir yaşamları vardır. Oysa ilaç bellidir: Gözlerdeki perdeyi kaldırmak, kulaklardaki ağırlıklardan kurtulmak, kalpleri yumuşatmak ve yüreklere Allah'ın zikrini açık tutmak... Böylece zikr ve tezekkür ederek akletmek...

> *"Biz hiçbir toplumu, kendilerine bir uyarıcı göndermeden helak etmemişizdir. İşte zikr! (Sizi hatırlatıp uyarıyor. 'Hatırlatmadın ki!' türünden öne sürecek geçerli bir mazeretinizin bulunmasına rağmen sizleri helak edecek) zalimlerden değiliz" (26/209)*

KUR'AN'DA TEFEKKÜR

Tefekkür kelimesi "Fe-ke-ra" lafzından türemiştir. Kur'an'da bu kökten türeyen kelimeler 18 ayrı ayette kullanılmıştır (Bu kelimenin kullanıldığı ayetler: 74/18, 6/50, 7/184, 30/8, 7/176, 16/44, 59/21, 2/219, 2/266, 10/24, 13/3, 16/11, 16/69, 30/21, 39/42, 45/13, 34/46, 3/191). 'Fikr' kelimesi Kur'an'da isim olarak geçmez. Kelimenin tüm türevleri fiil halinde kullanılmıştır. 'Akletme' kelimesinin de sadece fiil formunda kullanıldığı hatırlanırsa, bu bizi 'tefekkür' kelimesinin 'akletme' kelimesine en yakın kelimelerden birisi olduğu ve Arap dilinde tıpkı akletmenin kalbin bir fonksiyonu olması gibi tefekkürün de kalbin bir fonksiyonu olarak anlaşıldığı sonucuna götürür.

Ragıp el-İsfehani 'el-fikratü' kelimesini "Öğrenmek maksadıyla, malûma meyleden kuvve"[156] [157] olarak tanımlar. 'Tefekkür' ise bu kuvvenin, aklın nazarına göre (fikirler arasında) dolaşmasıdır. Bu ise hayvanda değil yalnızca insanda gerçekleşir. Bu sözcük ise yalnızca, kalpte bir sûretinin belirmesi/husûle gelmesi mümkün olan şeylerle ilgili kullanılır. Bu açıklama ilginçtir. Buna göre tefekkür: İnsandaki kuvvenin -ki bu akletme yetisidir- kalpte husule gelmesi mümkün olan şeyler üzerinde dolaşarak açığa çıkmasıdır. Kalpte husûle gelmesi mümkün olan şeyler ise tasavvurlarımızdır. Tasavvurun bir şeyin zihnimizdeki izdüşümü olduğu hatırlanırsa, dış âlemdeki nesneler, olaylar ve olguların zihnimizdeki tüm izdüşümleri üzerindeki

156 Ragıp el-İsfehani, *Müfredat,* s.1153

157 Ragıp el-İsfehani, *ags*

bilinçli gezinmelerimiz tefekkür etmemiz anlamına gelir. Demek ki tefekkür etmeden akletmek mümkün değildir.

İsfehani'nin açıklamalarına devam edersek o "Edebiyatçılardan biri şöyle demiştir:" der. "'Fikr' sözcüğü ('Kabuğu, özünden/içinden soyulup ayrılsın diye bir şeyi el ile sürtüp ovmak' anlamına gelen -örneğin cevizin dış kabuğunun ovulması gibi-) 'ferk' sözcüğünün harflerinin yerleri değiştirilerek oluşturulmuştur. Fakat 'fikr' sözcüğü anlamsal konularda kullanılır ve 'hakikatlerine, özlerine ulaşma arzusuyla, talebiyle, meselelerin dış kabuklarını ovup soyarak özlerini çıkarmaya çalışma ve onları sanki kazar gibi araştırma anlamına gelir."[158] Kök anlamı ile ilgili kaynaklarda bu görüşün dışında bir görüş daha ileri sürülmesine rağmen 'k' ile 'r' nin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan 'ferk' sözcüğünün 'ovalayarak özü ortaya çıkarmak' manasının doğrudan düşünme anlamını çağrıştırması açısından 'fikr' kelimesinin kök anlamı olduğunu söyleyebiliriz. Kullanımla ilgili tek farklı rivayet, kelimenin ihtiyaç manasına da geldiğine dair rivayettir.[159] Ancak bu kullanım düşünme ile dolaylı olarak ilgilidir. Bu nedenle biz 'ovalayarak özü ortaya çıkarmak' anlamını kök anlamı olarak tercih edeceğiz.

Tefekkürün Kur'an'daki Anlam Alanı

'Fikr' kelimesinin türevleri Kur'an'da bir yer hariç olumlu anlamda kullanılır. Akletmeye yakın anlamlı kelimelerin tümünün olumlu anlamda kullanıldığı dikkate alınırsa burada bir istisnanın olması ilginçtir. Olumsuz anlamdaki kullanım Müddessir suresinde Velid bin Mugire hakkında nazil olduğu rivayet edilen *"Çünkü o düşündü (fekkera) ve ölçüp biçti*" (ayet: 18) ayetinde geçen kullanımdır. Aynı kökten türemesine rağmen fekkera ve tefekkürün farklı anlamlara geldiği üzerine görüşler vardır."Tefkir, kesinlikle tefekkürden farkl ıdır. Zira tefekkür kullanıldığı 15 yerin (asl ında 17 yerde kullanılıyor H.T) tamamında olumluyken, sadece burada kullanılan tefkir olumsuz-

158 Ragıp el-İsfehani, *ags*

159 Asım Efendi, *Kamus tercümesi*

dur. Tefekkürü tefkirden ayıran, birincisinin ait olduğu kalıp gereği özdeşleşmeyi ve derinleşmeyi gerektirmesindendir. Zira tefa'ul babı tekellüf babıdır."[160] 17 ayetin tümünde tefa'ul babından 'tefekkür' kelimesinin kullanılmasına rağmen, sadece bu ayette 'fekkere' kelimesinin kullanılması bunu göstermektedir. Dolayısıyla Müddessir suresindeki 'fekkere' kelimesi tefekkürden farklı olarak zihni kötü bir şeye ulaşmak için yormak anlamına gelmektedir. Her zihinsel faaliyetin akletmek olmadığı hatırlanacak olursa böylesi bir kullanımın akletmekle ilgili bir kullanım olmadığı sonucu çıkartılabilir.

Tefekkür İsfehani'nin yaptığı tanıma da uygun olarak; dış Dünyadaki tüm nesneler, olaylar, misaller, ayetler veya delillerden yola çıkarak düşünme ve malumu ortaya çıkarma çabasıdır. Tefekkürün Kur'an'da kullanıldığı ayetlerde 'ayet', 'nazar', 'semi', 'ilm' gibi kelimelerle birlikte kullanıldığını görüyoruz. Bu tespitimizi yaparken sadece kelimenin geçtiği ayetlerle sınırlı kalmadığımızı, bağlamdaki tüm ayetleri göz önünde bulundurduğumuzu ifade etmeliyiz. Ayetin delil ve işaret, nazarın görmek, semi'in işitmek ve ilmin de bilgi anlamına geldiği dikkate alınırsa; tefekkürün görerek, duyarak, dış dünyadan duyularımıza sunulan tüm delil ve işaretlerin farkına vararak ve bilinenlerden yola çıkarak düşünmek olduğu ortaya çıkar. Çok kısa bir tarif yapacak olursak tefekkür, ayetleri düşünmektir. Ancak buradaki ayetlerin Kur'an ayetleriyle sınırlı olmadığı ve duyularımıza sunulmuş tüm işaret ve deliller olduğu dikkate alınmalıdır. Sûreleri oluşturan küçük bölümler ve cümle toplulukları anlamındaki 'ayet' kelimesi de zaten, duyularımıza, idrakimize ve aklımıza deliller ve işaretler sunduğu için bu ismi almıştır.

Kur'an'da tefekkür kelimesinin kullanılışı bu tarifleri doğrulamaktadır. Hem bu kelimenin geçtiği ayetlerde, hem de ayetlerin öncesi ve sonrasındaki ayetlerde insan zihnine bol bol ayetler sunulmaktadır. Yeryüzü, gökler, güneş, ay, yıldızlar, kıtalar,

160 Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal, 2. Cilt* s.1192, 2 no.lu dipnot

dağlar, yollar, nehirler, bitkiler, ağaçlar, meyveler, bağlar, sular, hayvanlar, arılar, gece, gündüz, deniz, gemiler, insanın kendisi, dillerin ve renklerin farklı farklı yaratılması, eşler gibi pek çok husus/ayet üzerinde Allah'ın yaratıcı olması ve bu nimetleri veriyor olması açısından tefekkür edilmesi istenmektedir (Örn. 13/2-4, 16/1-15, 16/64-83, 30/18-28, 30/8). Tüm bunlar görerek, işiterek ve araştırarak bilgisine ulaşabileceğimiz kalbimizde husûle gelen hususlardır. Ayr ıca ayetlerden müteşekkil bir kitap olan Kur'an'ın tefekkür edilmesi de emredilmektedir (Örn. 16/44). Tüm bunların düşünülmesindeki amaç; her şeyin yaratıcısının Allah olduğunun, her şeye ve herkese nimetleri O'nun bahşettiğinin iyice fark edilmesi ve O'na ortak koşulan veya O'nun katında şefaatçi olarak görülen putların hiçbir şey yaratmayan, akılsız; bırakalım nimet bahşetmeyi kendilerinin de ihtiyaç içindeki varlıklar olduklarının anlaşılması ve Allah'a ortak koşulmalarından vazgeçilmesidir.

Aynı zamanda kendilerine tebliğde bulunan, onları uyaran peygamberin hak peygamber olduğuna, onun bir melek olmadığı, gaybı bilmediği, kendisinin cinlenmiş değil Allah'tan indirilen vahye tabi olduğuna, Allah'ın hazinelerine sahip olmayan bir uyarıcı olduğuna dair güçlü deliller/ayetler öne sürülerek tefekkür edilmesi istenmektedir (Örn. 6/50, 7/184, 34/46). Böylece tefekkürün başta gelen amacı tevhid ve risaletin hakikatinin kabullenilmesini sağlamak olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun için de tabiat ve insanın duyularıyla gözlemlediği âlemden bol bol örnekler serdedilir.

Tefekkürün bir diğer malzemesi misaller, benzetmeler/mecazlar ve metaforlardır. Dağa indirilmiş Kur'an metaforu(59/21); ilim sahibi olduğu halde şeytanın peşine takılıp azgınlaşan kimsenin misalinin, üzerine varsan da, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp soluyan köpeğe benzetilmesi (7/175-176); güçten düşmüş haldeyken ve bakıma muhtaç çocukları da varken bahçesine kasırga isabet eden ihtiyar metaforu (2/266); Dünya hayatının misalinin gökten indirilen suya benzetilmesi (10/24);

kovanlarda yuva edinmesi ve bitkilerden topladığı şeylerle bal üretmesi için kendisine vahyedilen arı metaforu (16/69); uykunun bir tür ölüme ve uyanmanın da öldükten sonra dirilmeye benzetilmesi (39/42) gibi örnekler üzerinde dikkatle tefekkür edilmesi istenen örneklerdir. Bu tarz örnek ayetlerden çıkardığımız sonuca göre tefekkür duyularla gözlemlenen ayetler üzerine bir düşünme şekli olduğu kadar; misaller, teşbihler ve metaforlar üzerine de bir düşünmedir. Yani tefekkür aynı zamanda metaforik bir düşünmedir.

Bakara sûresinde içki ve kumar hakkında sorulan soruya cevap verilirken, bunlarda insanlar için yararlar olduğu gibi zararların da olduğu ve yol açtıkları kötülüğün, sağladıkları yarardan daha büyük olduğu söylenmektedir. Peşi sıra neyin ne kadar infak edileceğine dair soruya ‘af miktarı’ kadar, yani ihtiyacınızın dışında olan denilerek ucu açık ve takdiri muhatabına kalmış bir cevap verilmektedir. Ardından da Allah’ın ayetleri böylece beyan ettiği ve muhatapların tefekkür edilmesinin ümit edildiği belirtilmektedir.(ayet 219) Buradan anlaşılması gereken husus içkinin ve kumarın yol açtığı büyük zararlar nedeniyle tamamen uzak kalınması gereken işlerden olduğu ve ihtiyacın dışında kalandan ne kadar çok infak edilirse bunun Allah’ın rızasına ve toplumsal dirliğe ve adalete daha çok hizmet edecek bir iş olduğu gerçeğidir. Demek ki bunların ve benzeri meselelerin anlaşılarak amellerimize yansıması tefekkür aracılığıyla mümkün olabilecektir. Kur’an’da eylemlerimize ilişkin örneklendirici, açıklayıcı ve tefekkür etmemizi emredici bu tarzda ayetlerin bulunması, Allah’ın amellerimizi tefekkür ederek düzeltmemizi istediğini göstermektedir.

Tefekküre ilişkin emirler umuma mahsustur. Yani özellikle bir kesim hedef seçilmemiş hem Müminler hem de inkâr edenler tefekküre davet edilmiştir. Bazı ayetlerde hitap hususileşse de tefekküre ilişkin ayetlerde muhataplar geneldir. Peygambere mecnun diyen müşriklerden ikişer ikişer veya teker teker kalkarak tefekkür etmeleri istenir (34/46). Aynı şekilde Enam suresi

50 ve A'raf suresi 184'te de hitap peygambere mecnun suçlaması yapan müşriklere dir. Al-i İmran 191. ayette ise Müminlerden bahsederken onların ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken "göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ettiklerinden" övgüyle bahseder. Yani tefekkür etmesi istenenler hem müminler hem de inkârcılardır.

Tefekkürü teşvik edici ifadeler de son derece etkileyici ifadelerdir.

"Siz hâlâ tefekkür etmeyecek misiniz?" (6/50)

"Hiç tefekkür etmezler mi?" (7/184)

"Umulur ki tefekkür ederler/edersiniz." (7/176, 16/44, 59/21, 2/219, 2/266)

"Tefekkür eden bir kavim için bunda ayetler vardır." (13/3, 16/11, 16/69, 30/21, 39/42, 45/13)

"Tefekkür eden bir kavim için ayetlerimizi ayrıntılı bir biçimde açıklıyoruz." (10/24)

Tefekkürün doğrudan gözlemlenebilen, duyularla idrak edilebilen, düşünülebilen örnekler, ayetler, deliller, misaller, benzetmeler ve metaforlar üzerinden yapılması ve asla idrak edemeyeceğimiz Allah'ın zatı ve gaybta kalan hususların düşünmenin konusu veya delilini oluşturmaması da bize Kur'an'ın düşündürme yöntemi konusunda önemli ipuçları vermektedir. Allah'ı ancak yarattığı şeyler üzerinden düşünürsek bu bize fayda sağlar. Bunun ötesi de zaten imkânsızdır. Eğer Allah'ın zatını düşünmeye kalkışırsak çıkılması imkânsız bir girdaba gireriz. Bu bize fayda sağlamaz sonuç da alamayız.

Allah'ın zatı ile ilgili kurguladığımız hiç bir şey asla Allah olmayacaktır. Çünkü O, bizim duyularımızın dışındadır. Oysa yarattığı şeyler, başta kendimiz olmak üzere, duyularımızın sınırları içindedir. Yaratılandan yola çıkarak yaratana ulaşabiliriz. Bu nedenle Kur'an Allah'ı bize tanıtırken anlaşılmaz teolojik ifadeler kullanmaz. Tüm düşünceleri yaratılanlar üzerine yöneltir. Yaratılanlar üzerindeki etkisi bakımından Allah hakkında bilgiler verir. Gördüğümüz her şey yaratılmış olduğu için

Allah yaratıcıdır. Gördüğümüz ve duyduğumuz her şeye gücü yettiği için Kadir'dir. Yaratılan her bir varlığı yaratacak ve yönetecek bilgiye sahip olduğu için Alîm'dir. Gördüğümüz her şeye hükmettiği için Hakim'dir. Bizi ilk defa yaratma kudretine sahip olduğu için yeniden yaratma kudretine de sahiptir.

Örnekler uzatılabilir. Ancak her bilginin bizim idrak alanımızla yani görerek, duyarak, düşünerek bilebileceğimiz duyusal alanla ilgisi vardır. Daha da önemlisi Allah hakkındaki tüm bilgiler, bizim amellerimizi düzeltmemizde fayda sağladığı için verilen bilgilerdir. Yani Kur'an Allah hakkındaki teolojik bilgiyi işlevsel ve amaçsal bir bilgi olarak vermektedir. Yaratanın zatını değil, yarattıklarını düşünerek, Allah'la bağlantısını kurmak ve hiçbir şeyin boş olmadığını, her şeyin bir amacının bulunduğunu anlayabilmektir önemli olan.

Bu nedenle tefekkür Allah'ın zatı üzerinden değil, onun ayetleri, yarattıkları, çeşitli metaforlar ve benzetmeler üzerinden yürütülen bir düşünmedir.

> *"Onlar ki; ayaktayken, otururken ve uyumak için uzandıklarında Allah'ı zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı üzerine tefekkür ederler: 'Rabbimiz! Bütün bunları anlamsız ve amaçsız yaratmadın! Seni tespih ederiz. Bizi ateşin azabından koru' (derler)" (3/191)*

KUR'AN'DA FIKH VE TEFEKKÛH

Lügatte anlamak, kavramak ve bilmek anlam ına gelen 'fıkh' kelimesini İsfehani şöyle tanımlar: "Hazırda, elde olan bir bilgi aracılığıyla hazırda olmayan, görünmeyen bir bilgiye vâsıl olma, ulaşma veya erişme."[161] Bu tanım fıkh kelimesinin kökü hakkında bilgi vermemekte ve fıkhın ne tür bir anlama ve bilme olduğunu yeteri kadar ortaya koymamaktadır. Başka araştırmacıların Arap dilindeki kullanımlardan yola çıkarak elde ettikleri sonuçlara göre kelimenin kök anlamında bir maharet ve beceriklilik ve işin inceliklerine vukûfiyet manaları bulunmaktadır. Örneğin 'fahlün fakihün' tabiri dişisine aşmakta mahir olan koç ya da boğa için kullanılır. 'Mufakaha', ilimde münazara anlamına gelir. 'Müstefkıha' ise ölüsü için sayıp döken kadın demektir. Ölenin hayatında ağlamaya vesile olabilecek ne varsa onları didik didik araştırdığından ona bu isim verilmiştir. 'Fakahet', şahidin şahitlik ettiği konu hakkındaki isabetli kavrayışıdır. Kelimenin kökünde yarmak ve açmak anlamı da vardır. Bu da 'fıkh' kelimesinin sıradan bir bilme değil, bilinen şeyin, sanki yarıp içine girmiş gibi ince ve etraflı bir bilme olduğunu gösterir.[162] Reşid Rıza *Menar Tefsiri'nde* 'fıkh'ı, "söz sahibinin sözündeki meramını, gayesini, sözün hikmetini ve bu sözün sarf edilmesine sebep olan maksadı bilme"[163] olarak tanımlamıştır.

Kelimenin Arap dilindeki kullanılışına ve yapılan tanımlara bakarak 'fıkh' kelimesinde bulunan özellikleri şöyle sıralayabiliriz: Bir sözü, bir olayı veya bir hususu anlamaktır. Söz sahibinin

161 Ragıb el-İsfehani, *ags,* s.1151

162 Faruk Beşer, *"Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", Usûl Dergisi, 5 (2006/1),* s. 34

163 Faruk Beşer, *agm* deki alıntı "Reşid Rıza, *Menar, V,* 267"

sözü söyleme maksadını anlamaktır. Sözdeki veya olaydaki hikmeti anlamaktır. Sözdeki inceliği anlamaktır. Yarmak ve açmak anlamından dolayı sözün derinliğindeki anlamı kavramaktır. Sözü veya anlaşılması gereken hususu doğrulayan tüm delilleri, işaretleri, bahse konu tüm çevre meseleleri anlamak ve bilmektir.

Tefekkuh kelimesi ise fıkh' kelimesinin tefe'ul babıdır. Bu babın tekellüf babı olduğu ve Arapçada bir şeyi kolay olmayan bir yolla ve zorlanarak elde etmeyi ifade ettiği[164] hatırlanacak olursa 'tefekkuh'un bir söz veya meselenin özünü, inceliklerini, maksadını, derinliğini, hikmetini ve onunla ilgili tüm hususları anlamak, kavramak ve bilmek için uğraşmak ve çaba göstermek anlamına geldiği ortaya çıkacaktır. Kur'an'da sadece bir ayette kullanılan (21/79) 'fehm' kelimesi de anlamak anlamına gelir. Fakat arada fark vardır. Arap dilindeki kullanımlarda 'fehm' bir sözün ne olduğunu ve bir sözle ne denildiğini anlamak manasına gelirken, 'fıkh' ne denilmek istendiğini anlamaktır. Yani sözü bütün incelikleri, derinliği ve daha da önemlisi maksadı ile kavramak ve bilmektir. Bu yüzden Kur'an Arapça olması hasebiyle apaçık ve anlaşılır bir kitaptır. Onu herkes fehmedebilir. Ancak onu herkes fıkh edemez. Çünkü ancak tam bir samimiyetle, takva ile ve iman etmek amacıyla ona yaklaşanlar ayetlerindeki hikmetleri, incelikleri ve anlamındaki derinliği kavrayabilirler. Bu yüzden Kur'an kalpleri mühürlenmiş, gözlerinde perdeler ve kulaklarında ağırlıklar bulunanların kelamı/vahyi anlayamadıklarından bahsederken fehm kelimesini değil fıkh kelimesini kullanır.

"Fıkıh" tarihte hicri II. Yüzyılın sonlarından itibaren İslam'ın ferdi ve içtimai hayata dair ameli hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bir ilim dalını ifade eden bir terim halini almaya başlamıştır.[165] Daha sonraları fıkıh tamamen, dinin ameli hükümlerini muayyen delil ve kaynaklarından çıkararak elde edilen bilgi[166] ve bunun için uğraşan bilim dalı anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

164 Faruk Beşer, *agm,* s.38

165 Hayrettin Karaman, *TDVİslam Ansiklopedisi, c.13* s.1

166 Hayrettin Karaman, *age*

Alpaslan Açıkgenç ilk üç yüzyılda fıkıh kelimesinin bugünkü anlamda tam da bilim kelimesinin karşılığı olarak kullanıldığını söylemektedir. İlim, ‘vahyi bilgi’ anlamını taşıdığı halde, fıkıh, insan düşüncesi ile elde edilebilecek bilgiyi yani akli bilgiyi ifade etmektedir. Bilimsel bilgi, insanın akli düşünme gayreti ile ortaya koyduğu bir bilgidir. İlk devirlerde fıkıh kavramı bu anlamda kullanılmakta idi. Bunun en önemli sebebi, hem Kur’an’ın hem de hadisin ilim kavramını tarihsel olmayan mutlak bilgi için kullanmış olmasıdır.[167] Kur’an’da ilim kelimesinin Allah için kullanılmasına rağmen, fıkıh kelimesinin insan için kullanılması da bunu göstermektedir.

Kur’an’da Fıkh ve Tefekkuh Kelimelerinin Anlam Alanı

Fıkh kelimesi ve türevleri Kur’an’da 20 ayrı yerde tamamen muzari fiil olarak geçer (Fıkh kelimesinin geçtiği ayetler: 17/44, 7/179, 8/65, 9/87, 9/127, 48/15, 59/13, 63/3, 63/7, 11/91, 17/46, 18/57, 18/93, 6/65, 9/81, 6/98, 20/27-28, 6/25, 4/78, 9/122). Tıpkı zikr ve akletme kelimelerinin kullanımında olduğu gibi fıkhetmek de kalbin bir fonksiyonudur. Müşriklerle ilgili *“Kalpleri vardır* fıkhetmezler” (7/179) denilerek kalpten fıkhetmesi gereken organ olarak bahsedilir. Kelimenin tüm kullanımlarının fiil formunda olması da fıkhetmenin kalbin bir fonksiyonu olduğunu doğrulamaktadır.

Ayetlerin çoğunda müşriklerin ve münafıkların anlamaktan, kavramaktan uzak oluşlarından, fıkh etmediklerinden bahsedilir. Kullanma şekli “La/ma y/n/efkehu/ne” biçimindedir. Fıkh etmeyenlerden bahseden ayetlerden yedisinde muhataplar müşriklerken sekizinde münafıklardır (Muhatapların müşrikler olduğu ayetler: 7/179, 8/65, 11/91, 17/46, 18/57, 6/25, 6/65 Muhatapların münafıklar olduğu ayetler: 9/87, 9/127, 48/15, 59/13, 63/3, 63/7, 4/78, 9/81). Fıkh konusunda münafıkların da müşrikler kadar muhatap alınması, münafıkların dillerinden

[167] Alpaslan Açıkgenç, *“Kur’an’da İlim Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım ve Bunun Tefsir Yöntemine Katkısı" KuYan’ı Anlamada Tarihsellik Sorunu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri),* s.205

ve gırtlaklarından aşağı bir derin kavrayış içinde olmamalarındandır. Onlar sözlerin ve vakıaların geri planındaki ince ayrıntıları, anlam derinliğini ve amaçları fıkh etmekten/kavramaktan acizdirler. Bu nedenle de münafık diye nitelendirilmektedirler.

Bu hitaplarda münafık ve müşriklerin fıkh etmedikleri meselelerden bazı örnekleri; Peygamberlerin tebliğ ettiği mesajlar; peygamberle birlikte mallarla ve canlarla cihat etmenin kurtuluşa vesile olacağı, geride kalmanın cihattan ve cihatla elde edilecek sonuçlardan üstün olamayacağı; cehennem ateşinin, cihat için çıkıldığında karşılaşılacak sıcaktan çok daha şiddetli olduğu; insanların tek bir nefisten inşa edildiği, Dünyada geçici bir süre için kalınacağı; nerede olunursa olunsun ölümün kişiyi gelip bulacağı; her yıl bir ya da birkaç kez sınanmanın tövbe için bir vesile olması gerektiği; Allah'ın kelamının/verdiği kararın kesin olduğu ve değişmeyeceği; korkulması gerekenin insanlar değil Allah olduğu; iman etmenin bir oyun olmadığı; göklerin ve yerin hazinelerinin Allah'ın olduğu, rızkı verenin rızkı elinde tutan değil Allah olduğu; üstünlük ve gücün aşirete değil Allah'a dayanmak demek olduğu; Allah'ın tek ilah olduğu; Allah'ın dilerse üstlerden ve ayakların altından azap göndererek azabı tattırabileceği şeklinde sıralayabiliriz.

Allah benzeri ayetlerde fıkh etmeyenleri ayıplayıp kınarken, anlamadıkları mevzuları örnekler ve delilleriyle ısrarla açıklamakta, beyan etmektedir. Fıkh etmek öylesine önemlidir ki, cehennem kalpleri olup da bununla fıkh etmeyen, gözleri olup da görmeyen, kulakları olup da işitmeyen hayvanlar gibi şaşkın ve gafil cinler ve insanlarla doldurulacaktır. (bkz. 7/179) Ceza ve mükâfatla fıkhetme dolayısıyla akletme arasındaki ilişki bu ayette de ortaya çıkmaktadır.

Bir ayette ayetlerin fıkh eden bir kavim için beyan edildiği söylenerek, sadece samimi bir yöneliş içinde olanların fıkh etmeyi başarabilecekleri dolaylı olarak söylenmiştir (6/98).

Üç ayette de kelime anlamında kullanım vardır (bkz. 20/28, 18/93, 17/44).

Bu ayetlerin dışında kelimenin tefekkuh olarak geçtiği tek ayet Tevbe suresi 122. ayettir. Bu ayeti Mustafa İslamoğlu'nun mealinden verelim:

> *"Fakat, (yeni) mü'minlerin (dini öğrenmek için) cumhur cemaat yola koyulmaları doğru olmaz; onlar arasından her gruptan birileri (Medine'ye doğru) yola çıkmalı, dinde derin bir anlayış ve ilim elde etmek [tefekkuh H.T] için (orada) çaba harcamalı ve kendi toplumları arasına geri döndükleri zaman da, onları uyarmalı değil mi?; Belki de böylece (ilerde doğacak) bir takım mahzurlar (önceden) engellenmiş olur"*

Bu ayetin meali verdiğimizin dışında iki farklı şekilde anlaşılmaktadır. Birincisinde ayetin Medine ahalisindeki Müslümanları muhatap aldığı farz edilmektedir. Savaşa/sefere çıkanlar tefekkuh edenler değil, geride kalanlardır. Ayetin nazil olduğu hicretin 9. yıllarında Medine'de Müslümanlar artık iyice güçlendiklerinden herkesin cihat için sefere gitmesine gerek kalmamıştır. Bir kısmı geride kalarak ilim tahsil etmeli ve sefere çıkanlar geri döndüğünde onları uyarmalıdır. Piyasadaki birçok meal ve tefsirde bu anlamdaki yorumları ve anlamları bulmak mümkündür.

Ayete verilen anlamlardan ikincisinde ise -söz konusu edilenler yine Medine ahalisi olmak üzere- tefekkuh edenler geride kalanlar değil cihat için çıkanlardır. Cihat etmenin oturarak ilim tahsil etmekten daha büyük bir amel olduğunu ve dinin fıkhının, ancak hareket yurdunda ortaya çıkıp gelişebileceğini; dinin özünün harekete dönük bir hayat biçimi olarak yaşanmasıyla anlaşılabileceğini; yerinde oturup kitaplar arasında araştırmalar yapan fıkıhçıların İslam'ın fıkhını üretemeyeceklerini; İslam fıkhının İslami hareketin ürünü olduğunu söyleyen[168] Seyyid Kutub'a göre cihat meydanında savaşarak İslam'ın fıkhını üretenler ve tefekkuh edenler, geriye döndüklerinde elde ettikleri bu fıkıh sayesinde geriye kalanları uyarabilirler.

[168] Seyyid Kutup, *Fi zılal-il Kur'an c: 5* s.530

Kur'an'ı ve Kur'an kavramlarını harekete dönük bir bakış açısıyla yorumlayan bir mantığın neticesi olan bu yorum oldukça zorlama bir yorumdur. Her iki yorum sonraki ayette kıtalden bahsedilmesinden yola çıkarak ayetteki çıkmanın (n-f-r), kıtal için çıkma olduğu sonucunu çıkartmıştır. Ancak birinci yorumda dinde tefekkuh edenler kalanlarken, Kutup'un yorumunda kıtal için çıkanlar dinde tefekkuh etmektedirler.

Bu yorumlar ayetin iniş sebebini dikkate almadan yapılan yorumlardır. Mevdudi ayetin iniş ortamını iyi tasvir etmiş ve bizim de doğru olduğu kanaatine sahip olduğumuz yorumu getirmiştir. İslamoğlu da bu kanaate uygun bir meal vermiştir. Mevdudi'ye göre ayetin muhatapları Medine ahalisi değil, surenin 97. ayetinde söz konusu edilen Bedevilerdir. İnsanların İslam'a topluca girdikleri bu dönemde (hicri 9. yıl), ilk dönemlerden farklı olarak tam araştırıp incelemeden Müslüman olanlar, inancın içerdiği muhtevayı kavramaktan da uzaktılar. Müslümanlar artık büyük kalabalıklara sahipti, ancak gerekli anlayış ve ahlaktan yoksun bu kalabalık İslam'a faydalı olmak yerine zararlı da olabilirdi. Sure Tebuk seferine hazırlığın yapıldığı kritik bir dönemde indi. Bu büyük eksikliğin tamamlanabilmesi için tüm kabilelerden bazı kimseler çağrılarak onlara İslami vecibelerin derin anlamları anlatılıyor ve dinde fakihler olmaları için eğitiliyorlardı. Ancak bu eğitim çalışmalarına büyük topluluklar halinde gelinmesi Medine'de büyük bir kargaşaya yol açıyor ve hem misafirlerin ağırlanmasında, hem de eğitimlerin verilmesinde problemler ortaya çıkıyordu.[169] İşte bu yığılmayı önlemek için ayet kabilelerden gelenlerin büyük kalabalıklar halinde gelmesine gerek olmadığını, içlerinden bir kısmının gelerek dinde tefekkuh çalışmalarına katılabileceğini, eğitimleri ni alıp da geri döndüklerinde arkada kalanlara öğrendiklerini aktarıp onlara uyarılar yaparak diğerlerinin de bu eğitimden istifade edebileceklerini söylemiş oldu.

[169] Mevdudi, *Tejhimu'l Kur'an, c.2* s. 293

KUR'AN'DA TEDEBBÜR

Tedebbür, "de-be-re" kelimesinden türemiştir. 'Dübr' veya 'dübür' şeklinde kullanılan bu kelime "Bir nesnenin ön kısmı, tarafı anlamına gelen 'kabl' sözcüğünün zıddı, bir nesnenin arka, geri kısmı, tarafı veya peşi"[170] anlamına gelir. Kelimenin Arap dilinde 'arka' kök anlamını taşıyan birçok kullanımı vardır. Dübr, tüm varlıkların arka tarafı, sırtı, kıçı ve her şeyin sonu anlamında kullanılır. Bu anlamdan yola çıkarak kelimenin muhtelif türevleri; kişinin ölümü, toplumların helaki, devletin sonu, arkadan düşmanlık etmek, arkaya bükülmüş ip, işlerin meselelerin arkasını sonunu düşünmek (tedbir), sahibinin arkasından kalacak mal, savaşın sonundaki hezimet gibi pek çok anlamlarda kullanılır.[171]

Kelime kök anlamına göre Kur'an'daki bazı ayetlerde kullanılır. 'Edbere' kelimesi arkasını dönmek anlamında (örn. 70/17, 74/23), 'Müdbiran' kelimesi arka anlamında (örn. 27/10, 28/31), 'dübür' kelimesi sırt anlamında (örn. 12/25,27,28), yine 'edber' kelimesi, arkalar, gerisi, sonra, geriye kalanlar anlamında (örn. 3/111, 8/15, 50/40) birçok ayette kullanılır. Kâfirlerin mesaja yüz çevirip geri dönmesi, savaşta sırtını dönüp kaçmak, gecenin sonu, yıldızların kaybolması, kavimlerin sonunun getirilmesi, Allah'ın işleri evirip çevirmesi gibi pek çok ifade bu kelime kullanılarak dile getirilir.

Tedebbür ise, bir işin sonunu, arka planını, geri planda kalan amacını anlamaya çalışarak düşünmektir. Kur'an'da bu anlama gelecek şekilde dört ayette kullanılmıştır.

170 Ragıb el-İsfehani, *ags,* s.532
171 Ragıb el-İsfehani, ags, s.532-535

Tedebbür'ün Kur'an'daki Anlam Alanı

Tedebbür kelimesinin Kur'an'da geçtiği dört ayetin (Tedebbür kelimesinin Kur'an'da geçtiği ayetler: 38/29, 23/68, 47/24, 4/82) ikisinde Kur'an'ın tedebbür edilmesi, bir ayette kavlin tedebbür edilmesi, bir ayette de ayetlerin tedebbür edilmesinden bahsedilir. Yani tüm ayetlerde tedebbür edilmesi istenen şey Kur'an ve onun ayetleridir. Tefekkür de ayetler üzerine yapılan bir düşünmedir. Ancak tefekkür çoğunlukla, duyularımızla algıladığımız kevni ayetler üzerine yapılan bir düşünme iken; tedebbür Kur'an'ın kendisi, yani lafız üzerine ve lafzın verdiği geleceğe dönük mesaj hakkında yapılan bir düşünmedir. Tefekkürde de Kur'an ayetlerinin düşünülmesi söz konusudur. Ancak tefekküre davet eden ayetler zaten kevni hadiseler üzerine kurgulanmış ayetlerdir.

Kur'an'ın tedebbürü ise; Kur'an'la insanlara duyurulan mesajın ortaya çıkardığı neticeleri, son hadisesini, kitaptaki öğütler dikkate alınmadığında ortaya çıkacak dünyevi ve uhrevi neticeleri -akıbeti- göz önünde bulundurarak düşünmektir. Dübür kelimesinin art, arka plan gibi manalara geldiğini de düşünürsek tedebbürün, Allah'ın Kur'an ayetleri ile verdiği mesajın arka planındaki derin anlamları, emir ve tavsiyelerdeki maksatları anlamak için kitap üzerinde düşünmek anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Yani tedebbür etmek, bir taraftan lafzın arka planındaki amacı anlamaya çalışmakken, bir taraftan da her insanın ulaşacağı son olan ahiret hayatında ortaya çıkacak neticeleri dikkate alarak amellerin ve düşüncelerin düzgün olması için sürekli bir murakabe, özeleştiri ve teyakkuz hali içinde bulunmak; ulaşılacak akıbetin bilgisine ve şuuruna sahip olmak ve bunu hayatının her aşamasında canlı tutmaktır. Geçmiş ve şimdinin bilgisiyle ve ânın menfaati ile yetinmeyip geleceği ve akıbeti de dikkate almaktır. Tezekkürün hatırlayarak ve hatırda tutarak düşünmek, tefekkürün duyulara konu olan uyarıcıları/ayetleri dikkate alarak düşünmek olduğu hatırlanırsa tedebbürün bu zaman çizgisini tamamlamada akıbe-

ti/son hadisesini ve geleceği düşünme olarak ne kadar önemli bir yer tuttuğu ortaya çıkmaktadır. Tezekkür geçmişin, tefekkür yaşanan ânın, tedebbür ise geleceğin bilincinde olmaktır. Teakkul ise tüm bu zaman çizgisindeki sürekliliğin arasındaki bağı kurmaktır. Çünkü bu bağ koptuğunda geçmiş, yaşanan an veya geleceğin tutsağı olmamak mümkün değildir. Yaşanan anın tutsağı olanlar günlerini gün etmekle meşguldürler. Geçmişin tutsağı olanlar geçmişten ders almaktan çok, kutsadıkları geçmişi bugüne getirmekle uğraşırlar. Ânın gerçeklerinin farkına bile varmazlar. Hep geleceği, ahireti ve sonu düşünüp de, bu sonun ahiret bilincini kaybetmeden hayatın doğru bir duruşla yaşanmasından ve hayatın içinde olmaktan geçtiğini akletmeyenler, hayattan uzak kalmayı büyük bir erdem zannederler.

Sonu ve akıbeti dikkate alarak düşünmek sadece din gününün bilinciyle hareket etmek değildir. Din günüyle ilişkisini koparmadan Dünya hayatında yapılan eylemlerin süreç içinde ne tür neticeler doğuracağının bilincinde olmak da tedebbür etmek anlamına gelir. Allah insanların hayatındaki değişimleri bireylerin iradelerini kullanma biçimine bağlamıştır. Allah'ın bu sünnetinin bilincinde olmak ve amellerimizin geleceğimizde bireysel ve toplumsal anlamda ne tür sonuçlar doğuracağının bilincinde olmak ve gerekli tedbirleri alarak düşünce ve eylemlere şekil vermek tedebbür etmekle mümkün olacaktır. Örneğin akletmemenin gelecekte rics (aşağılık, pislik ve kötülük) içinde bir yaşama yol açacağının bilincinde olup akletmeyi terk etmemek tedebbür etmenin bir şeklidir.

Kur'an'da tedebbür kelimesinin geçtiği ayetlere öncesi ve sonrasındaki bağlamlarıyla baktığımızda, ortaya koyduğumuz bu anlam alanını yakalamamız mümkündür. Örneğin Sad Suresi 29. ayetin öncesindeki ayette salih amel işleyenlerle müfsitlerin bir tutulmayacağından söz eder. Bu ifade, yapılan amellerin karşı karşıya kalınacak son dikkate alınarak işlenmesi gerektiğine dair bir uyarıdır.

Yine Müminun Suresi 68 den önceki ayetlerde 64.ayetten itibaren servete boğulmuş olmalarına rağmen mesajı reddedenlerin azapla kıskıvrak yakalandıklarında feryat etmelerine dair sembolik bir anlatım yer alır. Söylenmek istenen şudur: Eğer mesajı yalanlarsanız servetiniz sizi azaptan kurtaramayacak. Burada da ulaşılacak sona dair düşünme öğüdü vardır.

Ayn ı şekilde Muhammed Suresi 24. ayetin öncesinde, savaş emri yokken “neden savaş ayeti inmiyor” diye şikâyet edenlerin, savaş izni verilirse savaşacaklarını söyleyenlerin, böyle bir ayet inince betlerinin benizlerinin attığından söz eder. Ayet sözlerine sadık olurlarsa bunun sonları için daha hayırlı olacağına dair uyarılarda bulunur. Geçmiş halleri onlara hatırlatılır ve sadıklardan olmazlarsa gene bu eski hallerine dönüp yeryüzünü fesada verecekleri, oluşmuş sağlam ilişkileri bozacakları söylenir. Ayet geçmişten geleceğe bir bakış atar. Ayetin sonrasında da mesaja uymayıp şeytana tabi olanların varacakları kötü sona dair hatırlatmalar yapılır. Bu ayet bağlamıyla birlikte, amellerin hem dünyevi, hem de uhrevi sonuçlarına ilişkin derin işaretler vermektedir. Yeryüzünün fesada uğramaması, ilişkilerin bozulmaması ve ahirette kötü bir sonla karşılaşılmaması için sözlere sadık kalınmalı, şeytandan uzaklaşılmalı, Allah’ın indirdiğini kerih görenlere tabi olmaktan kaçınılmalıdır.

Son olarak Nisa Suresi 82. ayette, Kur’an Allah’tan başka birisi tarafından gelmiş olsaydı içinde pek çok çelişkilerin bulunacağı söylenerek Kur’an’ın tedebbür edilerek bu hakikatin görülmesi tavsiye edilir. Bunun yöntemi ise öncesi ve sonrası, arkası ve önü ile ayetlerin tümünde yer alan mesaj ve maksatlardaki bütünlüğün bozulmamasını, çelişkisizliğini görmekten geçmektedir. İşte Kur’an’ı tedebbür etmek tam da budur. Kur’an’daki maksatları, mesajlardaki muhkemliği ve bütünlüğü fark etmekten ve böylece onun Allah’ın kelamı olduğunu ikrar etmekten daha büyük bir tedebbür olabilir mi?

KUR'AN'DA AKLETME İLE İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR

Buraya kadar aktardığımız teakkûl, tezekkür, tefekkür, tefekkuh ve tedebbür kavramlarının yanı sıra kalp kavramını incelediğimiz yazıda değindiğimiz kalp, fuad, sadr, nefs ve lübb gibi kavramların düşünme ve akletme ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi vardır. Ulu'l elbab akıl sahipleri anlamında Kur'an'da birçok ayette kullanılır. Kalp ve fuad kelimeleri bazen akıl anlamına gelmektedir.

Kur'an'da akıl anlamında geçen kelimelerden birisi de "nüha" kelimesidir. İki ayette *"Bunda ulun nuha -akıl sahipleri- için ayetler* vardır" (20/54, 128) şeklinde geçer. Nüha çirkinliklerden, fenalıklardan nehyeden akıl demektir.[172] Nüha, aklın bir meziyetidir. Çünkü bir şeylerden geri durdurma anlamına gelen nehiy, kötülükten vazgeçen akıllı kimseler için geçerlidir.[173]

Diğer bir kelime "hicr" kelimesidir. Katı, sert, cevher (taş) anlamına gelir. Ortaya çıkardığı sonuçtan dolayı 'hicr' sözcüğünde 'men etme, engelleme' anlamı olduğu düşünülerek akla da 'hicr' denmiştir.[174] Fecr suresinde *"Hicr sahibi için bunlara yapılan kasem ne kadar da anlamlı değil mi?" (ayet 5)* denilerek 'zi hicr' akıl sahibi anlamında kullanılmıştır.

Kur'an'da çok geniş bir anlam alanı olan "hikmet" de akletme ile doğrudan ilgili bir kelimedir. Birçok ayette kullanıldığı için ayrıntısına girmeyeceğimiz bu kelime ile ilgili söyleyebileceğimiz en özlü ifade 'hikmet'in hükümlerde isabet kaydetmek

172 Ragıp el-İsfehani, *ags,* s.1489
173 Ramazan Altıntaş, *İşlevsel Akıl,* s.48
174 Ragıp el-İsfehani, *ags,* s.370

olduğudur. Peygamberler bu isabette en üst seviyededirler. Çünkü onlar vahyin onları yönlendirdiği şekilde aklederler, tefekkür ederler, zikrederler, tedebbür ederler ve hayatın bizzat içindeki insanlar olarak karşı karşıya kaldıkları problemlerle ilgili hükümler verirler ve bu verdikleri hükümlerin pek çoğunda isabet kaydederler. Bu nedenle onlardaki bu özellik vahyin yanı sıra verilmiş ikinci bir özellik olarak ayetlerde 'onlara kitap ve hikmet verdik' şeklinde ifade edilir. Peygamberlerin dışındaki insanlara vahiy verilmemiştir. Ancak hikmet sadece peygamberlere mahsus bir özellik değildir. Her insan düşünmenin çeşitlerini hayatına yerleştirerek vahyin gösterdiği istikamette problemlere isabetli hükümler verebilir. İsabet ettiğimiz her şey bizim hikmetimizdir.

"Basar" kelimesi de akletmekle ilgili bir kelimedir. Mastar olarak görme organımız olan göz ve fiil olarak görmek anlamına gelir. Ulü'l-Ebsar akıl sahibi anlamına gelir. Tebassur bir şeyi tanımak, bilmek, derin derin düşünmek anlamlarına gelir. Kur'an'da da kullanılan basiret kelimesi anlama, bilme, derin his, sağduyu, akılla kavranabilen görmeyi sağlayan delil anlamına gelir. Basiretli olma özelliğini taşıyan kimse, doğru ile yanlışın arasını ayırma melekesi ve ufuk zenginliği kazanır. Zira basiret bir göz gibidir. Kalbin/aklın görmesini sağlar. *"Rabbinizden size basiretler geldi. Kim görürse kendi nefsine fayda için görür. Kim de körlük yaparsa bu da onun aleyhine olur" (6/104)* ayetinde Kur'an'ın getirdiği deliller (basair) ile görmeyi sağladığı ifade edilmektedir. Kendilerine şeytandan bir taife musallat olup vesvese verdiğinde takva sahipleri derhal Allah'ı zikrederler ve bir anda gerçeği tüm aydınlığı ile görenler (mübsirun) oluverirler (7/201).

"Nazar" kelimesi de tıpkı basar kelimesi gibi akletme ile ilgili kelimelerdendir. Bir nesneyi idrak etmek ve görmek için gözü ve basireti çeşitli yönlerde döndürmek, çevirmektir. Bununla bazen hiç acele etmeden, tekrar tekrar ve dikkatli düşünme ve [175]

[175] Ramazan Altıntaş, *age,* s.58-59

araştırma veya inceleme kastedilir. Bazen de inceleme sonrasında elde edilen bilgi kastedilir.[176] [177] Kur'an'da yeryüzünde gezip dolaşarak yalanlayanların sonlarını nazar etmek (3/137, 6/11, 7/84, 12/109, 27/69, 30/9, 30/42, 35/44, 40/21, 40/82, 47/10), yeryüzünde dolaşarak Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını nazar etmek (30/9), bitkilerin ve ağaçların verdiği meyveleri nazar etmek (6/99), göklerin ve yerin melekûtunu, Allah'ın verdiği şeyleri ve ecellerin yakın olduğunu nazar etmek (7/185), hangi şeyden yaratıldığımızı nazar etmek (88/17), devenin yaratılışını nazar etmek (88/17), göklerde ve yerde olanları nazar etmek (10/101), geçmiştekilerin kurduğu hileli düzenlerin sonunu nazar etmek (27/51), birçok ayette olmak üzere günahkârların nasıl bir sona uğradıklarını nazar etmek (örn. 27/14), Allah'ın rahmetinin eserlerini nazar etmek (30/50), göğü nazar etmek (50/6), yapılan amelleri nazar etmek (59/18) gibi bakıp görerek düşünmemiz istenen bir çok husus sayılmaktadır.

Benzer şekilde Rum suresi 23. ayette verilen misallerin ardından *"bütün bunlarda işiten (yesmeun) bir kavim için ayetler vardır"* ifadesinin geçmesi işitmenin (sem'ı) de bir akletme işi olduğunu ve Kur'an'da bu anlama gelecek şekilde kullanıldığını göstermektedir. Mülk suresi 10. ayette işitme kelimesinin 'ev' bağlacı ile akletmeyle neredeyse eş anlamlı kullanılması 'seme-a' kelimesinin mecazen akletme anlamına yakın anlamlı bir kelime olduğunu göstermektedir. Taha suresi 13. ayetindeki *"Vahyedilecek olanı işit"* ifadesindeki işitmeyi bazı müfessirler "söyleyeceklerimi aklet" olarak tefsir etmişlerdir. [177]

"Şuur" kelimesi de akletmeye yakın anlamlı kelimelerdendir. Bir şeyin farkında olmak, bilmek, anlamak gibi anlamlara gelir. Şuurlu olmak bilinçli olmaktır. Şuura geldiğimiz, bilinçli olabildiğimiz, farkında olduğumuz için diğer varlıklardan farklı olarak sorumlu tutulduk. İnsan için şuurunda olmamak ölmekle eş anlamlıdır. Var olmanın bilincinde olmak ne büyük

176 Ragıp el-İsfehani, *ags,* s.1461

177 Haris el-Muhasibi, *el-akl ve Fehmü'l Kur'an,* s. 208

bir nimettir! Şairler pek çok kimsenin fark edemedikleri inceliklerin şuurunda oldukları için şair ve yazdıkları da şiir diye isimlendirilmiştir. Şuur Kur'an'da fiil vezninde kullanılmıştır. Müşriklerin hiçbir şeyin şuurunda olmamaları akletmemeleri anlamında 'la ye'şurune' şeklinde ayetlerde kullanılmıştır (Bu tarz kullanımlar için bkz. 2/9, 2/12, 3/69, 6/26, 6/109, 6/123, 7/95, 12/107, 16/26, 16/45, 23/55-56, 26/113).[178] Şuurunda olmadıkları hususlar sayılarak şuurlu olmaya yani bilince ve akletmeye çağrılmışlardır.

Düşünme ile ilgili beş temel kavramın haricinde örnek olarak kısaca verdiğimiz akletme ile yakın anlamlı bu kelimelerin dışında Kur'an'da kullanılan ve akletme ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili başka kelimeler de vardır. Örneğin 'ayet' ve 'ilim' kelimeleri bunların başta gelenlerindendir. Ancak bu kelimeler çok geniş bir kullanım alanına sahip olduklarından bunlar hakkında bir açıklamaya girmiyoruz. Daha önce kısaca değindiğimiz kökü 'hükm' olan 'hikmet' kelimesiyle birlikte 'ilim' ve 'ayet' kelimeleri başlı başına değerlendirilmeleri ve akletme ile ilgilerinin kurulması gereken kelimelerdir.

Ayr ıca rüşt, hilm/ahlam, emanet (33/72), hayat sahibi olmak (36/70), şâkile (17/84) gibi bazı kelimeler ya doğrudan veya bir yönüyle benzetilerek akıl veya akletme anlamında Kur'an'da kullanılmışlardır.

Şimdiye kadar açıklamaya çalıştığımız tüm bu kelimeler ve Kur'an'daki kullanımlar bize şunu göstermektedir: Kur'an baştan sona birçok ifade ve örnekle insanın aklına hitap ederek, onu düşünmeye teşvik etmekte ve aklederek hayatını belli bir istikamet üzere sürdürmesini istemektedir. Kur'an'ın tüm hitap yöntemi, insanın akletmesini temin etme, aklı işlevsel hale getirmeye çalışma üzerine kurulmuştur. İçinde akıl ve onunla eş ya da yakın anlamlı kelimeler geçsin ya da geçmesin hitabın temel niteliği, insanı kendi düşünmesi ve iradesi üzerinden şu-

178 Bu tarz kullanımlar için bkz. 2/9, 2/12, 3/69, 6/26, 6/109, 6/123, 7/95, 12/107, 16/26, 16/45, 23/55-56, 26/113

ura getirme üzerine bina edilmiştir. Kur'an aklı sınırlandırmak, işlevlerini ortadan kaldırmak, onu bastırmak ve engellemek için gelmemiş; tam tersini önünü açmak fonksiyonel hale gelmesini temin etmek için gelmiştir.

Bu nedenle geçmişi, hafızaların derinliklerindeki ve insanlığın ortak hafızasındaki hakikatleri, geçmişteki ibretlik vakıaları hatırlayarak tezekkür etmek; Allah'sız bir yaşamdan uzak kalmak için O'nun ismini zikretmek; duyularımıza hitap eden tüm ayetleri ve gözlerimizin önünde cereyan eden olayları tefekkür etmek; Kur'an lafızlarının derinliklerindeki hakikatleri ve varoluşun amaçlarını, varlığın değişmez değerlerini tefekkuh ederek ve ahireti; kaçınılmaz olarak karşılaşacağımız o son hesabı ve değişmenin yasalarını tedebbür ederek amellere ve hayata biçim vermek insanlık için Kur'an'ın kendisine çağırdığı olmazsa olmazlardandır.

SONUÇ

Yazılması yaklaşık üç yıllık zaman dilimine yayılan makalelerden oluşan bu kitaba bir sonuç yazmak kolay bir iş değil. Araştırma kitaplarında veya tezlerde yapıldığı gibi kitap boyunca ortaya konulan iddia, düşünce ve delillerin bir özetini yapmak bir sonuç anlamına gelmediği için böyle bir şeyi gereksiz görüyorum. Onun yerine bu makaleleri yazmamda önemli ölçüde etkili olan, kitap boyunca çok az değindiğim veya hiç değinmediğim bir-iki husustan -sonuç yerine geçmesi amacıyla- bahsederek kitaba son vermek istiyorum.

Günümüz İslam Dünyasının en temel sorunlarından bir tanesinin Kur'an'ın ve bunun yanı sıra sünnetle birlikte gelenek de dâhil olmak üzere diğer dini bilgi kaynaklarının tüketilmiş olması olduğunu düşünüyorum. Oysa başta Kur'an olmak üzere söz konusu kaynakların tüm dertlerimize şifa olacağına olan inanç, varlığını güçlü bir şekilde devam ettiriyor.

İslam Tarihinin ilk yüzyıllarından itibaren bu algının ortaya çıkması ve yerleşmesi aslında kaynakların mahiyeti ile ilgili sorunlu bir sürece işaret ediyor. Peygamberin vefatından itibaren arkadaşlarının birçok problemle yüz yüze gelmeleri, bu sorunları çözme konusunda çaba gösterirlerken derin yaraların açılması, aslında Kur'an'ın, Peygamberin hemen vefatının ardından ortaya çıkacak sorunlara bile çözüm için inmediğini ve hadislerin bu amaçla söylenmediğini ortaya koymaktadır.

Peygamberin vefatından sonra karşı karşıya kaldıkları siyasi sorunlara kendi tecrübeleri, o güne kadar bildikleri çözüm

yöntemleri ve akıllarıyla çözüm bulmaya çalışan sahabelerin de Kur'an'dan ve Peygamberin sözlerinden böyle bir beklenti içine girmediklerini gelen rivayetler bize açık bir şekilde söylemektedir. Çünkü uzun süre Peygamberle birlikte yaşayan sahabeler, Kur'an'ın ve Peygamberin sözlerinin daha o hayattayken nasıl bir fonksiyon icra ettiğini bilmekteydiler. Kur'an onlar için bir öğüt, hatırlatma, uyarı ve gerek inançlarındaki gerekse sosyal hayatlarında var olan bozuklukların nasıl düzeltileceğinin örneklerini veren bir rehberdi. Tek tek hükümler vermekten çok nasıl hüküm verileceğini, ayrıntılı çözümler üretmek yerine çözümlerin yöntemlerini öğretiyordu. Bu nedenle Peygamber vefat eder etmez, tereddüde düşmeden sorunlarına tecrübeleri ve akıllarıyla çözüm üretmeye çalıştılar. Kur'an'da bu konuda bir ayet var mı, Peygamberin bu konularda söylediği hadisler var mıydı gibi soruları kendilerine sormadılar.

Peygamberin bazı akrabalarının dışında ondan kendisinden sonraki siyasi sorunlara çözümler önermesini talep eden olmadı. Bu taleplere gerek Peygamber, gerekse onun yakın arkadaşları şiddetle karşı çıktı. Çünkü hem Peygamber hem de onun yakın arkadaşları, Peygamberin adı ve sözleri üzerinden diğer insanların üzerine tahakküm kurmanın tehlikesinin farkındaydılar.

Peygamberden sonra sosyal, siyasi ve hukuki alanda cari olan yasa bir tür yazılı olmayan yasaydı. Kur'an'da yer alan çok sınırlı sayıdaki hükmü istisna edersek -ki onlar da cari Arap geleneğinin ihya edilmiş şekilleriydi- toplumsal sorunlara bu yazılı olmayan yasalar aracılığıyla çözümler bulunuyordu. Buna da sünnet ismi verilirdi. Örneğin "Medinelilerin sünneti" denildiğinde anlaşılan şey Medine ve civarında -buna genel olarak Hicaz bölgesinin tümünü dâhil edebiliriz- Cahiliye döneminden beri sürekliliğini devam ettiren ama gerek inen Kur'an ayetleri, gerekse Peygamberin kişisel reyleri ile düzene sokulmuş, menfi yönleri giderilmiş toplumsal düzende geçerliliğini sürdüren yazılı olmayan yasalar kastedilirdi.

Bu nedenle hicretin ilk yüzyılında Hicaz bölgesinde yaşayan

Müslümanlar sorunlarına çözüm ararken mutlaka bir hadis bulma veya bir Kur'an ayetinden hüküm çıkarma çabası içine girmezlerdi. Cari olan bu sünnete -Medinelilerin sünneti- göre hüküm verirler ve çözüm üretirlerdi. Bu cari sünnet sabitlenmiş bir anayasa olmaktan çok, dinamik bir karaktere sahipti. Toplumsal kabule bağlı olarak yeniden üretilmeye açıktı.

Fetihlerle birlikte geniş bir bölgeye yayılan Müslümanlar, gittikleri bölgelerde yeni sorunlarla karşılaştılar. Aynı zamanda yeni bölgeler yeni sünnetler demekti. Her bölgenin kendi özgün koşullarına uygun, tarihi geçmişi olan yazılı veya yazılı olmayan yasaları veya bir sünneti vardı. Fakat bu yeni bölgelerin sünnetlerinin Hicaz bölgesinden bir farkı vardı. Kur'an bu bölgelere inmediğinden ve Peygamber onların arasında yaşamadığından onların cari sünneti el değmemiş, ıslah edilmemiş bir halde duruyordu. Medine ve civarındakiler bir süre daha ıslah edilmiş cari sünnetleri ile idare edebileceklerken diğer bölgelerin sünnetlerinin, örflerinin, yazılı olmayan yasalarının acil ıslaha ihtiyacı vardı. Bu nedenle oralardaki sorunlar daha büyüktü. Bu bölgelerden çıkan âlimlerin çoğu özgürce hareket ettiler. Kur'an'ın ahlaki öğretilerini, öneri ve hatırlatmalarını, haram ve helallerini dikkate almak şartıyla, hakkında hükmün bulunmadığı alanlarda kendi reylerini kullanmaktan çekinmediler. Ayetlerin lafızlarından bin bir zahmetle delil çıkartmaya çalışmadılar. Hatta bazen Peygamberden bir-iki ravi ile gelen hadisleri bile göz ardı etmeyi tercih ettiler. Bu yöntem üretkenliğin önünü açtı.

Ancak aynı süreçte, İslam Dünyasında yeni bir davranış şekli gelişiyordu. Peygamberin vefatından sonraki ilk yıllarda çok az rastlanan bu tutum, ortaya çıkan siyasi ve toplumsal çatışma ve tartışmalarla paralel olarak yaygınlık kazandı. Bu yeni adet şuydu: Siyasi, toplumsal ve akidevi tartışmalarda Kur'an'ın lafzına sığınılarak yorumlar delillendiriliyor ve ayetler rakiplerine karşı bir silah gibi kullanılıyordu. Tek tük örnekleri daha önce de görülmesine rağmen bu işi sistematik olarak ilk yapanlar Haricilerdi. Kur'an'ın toplum nezdinde kabul görmüş üstünlüğü, dü-

şüncelerin meşruiyetini sağlamak için kullanılıyordu. Aynı şeyi Ehli Hadis, hadisleri kullanarak yapmaya başladı.

Hicaz dışındaki çoğunluğu Mevali olan âlimlerin reyi kullanmadaki becerileri bu bölgelerde hem düşüncenin, hem de toplumsal gelişmenin önünü açıyordu. Bu gelişme ister istemez siyasi ve toplumsal alanda Arapların gerilemesine, Mevali'nin ise daha ön plana çıkmasına yol açıyordu. Siyasi ve bürokratik kademelerin en üst noktaları hariç diğer kademeleri Mevali'nin kontrolüne geçmişti.

Mevali-Arap çatışmasının epistemolojik alana yansımaması mümkün değildi. Mevalilerin rey silahına karşı Arap âlimlerin kendi zihin yapılarına da uygun yeni bir usul geliştirmeleri kaçınılmazdı. Bu gizli gerginliğin bir tarafını hadis taraftarları oluştururken, diğer tarafını da rey taraftarları oluşturuyordu. Hadis taraftarları artık Peygamberin sünneti haline getirilen ve böyle ifade edilmeye başlanan Medinelilerin sünnetini rivayetler ve hadisler haline getirerek rey taraftarlarına karşı kullanıyorlardı. Ama bunun da bir sınırı vardı. Bu sınıra gelindiğinde hadisler uydurulmaya başlandı. İlk dönemlerde bazı âlimlerin kendi topladıkları hadis kitaplarında mevcut olan hadislerin sayısının birkaç yüzü geçmediği rivayet edilir. Ama aradan bir yüzyıl geçmeden hadislerin sayısı yüz binlerle ifade edilmeye başlandı. Bu hadislerden bir kısmının Peygambere ait olması mümkündür. Ama çoğunluğu Araplara ait sözlerin Peygambere hamledilmesinden ibaretti. Yaşayan sünnetle bağlantılı olan adetler ve uygulamalar da hadisleştirilerek, Peygamberin sünneti olarak kaynaklara ve rivayetlere geçirilmeye başlandı. Medinelilerin veya sahabelerin üzerinde ittifak ettikleri hususlar ise icma olarak isimlendirildi.

Ehli Hadis'in karşısında yer alan Rey taraftarlarının tamamına yakını ise Mevaliden oluşuyordu. Bunlar rey, istihsan, kıyas gibi yöntemleri özgürce kullanıyorlardı.

Bu süreçte hadis taraftarı Arap asıllı Şafii önemli bir rol üstlendi. Hadislerin tıkanması ve reyin özgürce kullanılmasından duyulan rahatsızlığı ortadan kaldırmak için bir taraftan rey

taraftarlarının özgürce kullandıkları kıyas yöntemine bir sınır getirmeye çalıştı. Diğer taraftan da dizginlenmiş kıyasın kullanılmasının kapısını tamamen kapatmayarak ayetler ve hadisler üzerinden yeni hükümler üretilmesinin imkânını oluşturdu. İstihsana karşı günümüze kadar ulaşmayan bir risale yazarak bu yöntemi tümüyle reddetti. Kaynakları Kitap, sünnet, icma ve kıyas şeklinde dört adet olarak belirledi.

Kıyas bir akıl yöntemiydi. Ama bu kıyas Şafii tarafından rey taraftarlarının kullandığı şekilde özgür bir yöntem olmaktan çıkartılmıştı. Hakkında hüküm bulunmayan her problem, hakkında hüküm bulunan bir meseleye kıyas edilerek çözülmeye başlandı. Kıyas mantıki kıyas değildi. Yani iki öncülden, öncüllerin ortak terimi aracılığı ile üçüncü bir hüküm çıkarmak şeklinde yapılmıyordu bu kıyas. Kıyastan çok analoji, yani benzetme yöntemi kullanılıyor ve hükmü belli bir problemin delaleti, hükmü belli olmayan problemin delaletine benzetilerek aynı hüküm ona da uygulanıyordu. Asıllara kıyastan çok ferlerin ferlere kıyası yapılıyordu. Tüm bu kıyasın olmazsa olmaz şartı ise, kendisine kıyas edilecek hükmün Kur'an'ın lafızları, Peygamberin hadisleri, sahabeden gelen rivayetler veya icmadan çıkartılmak zorunda olması idi. Oysa rey taraftarları hakkında hüküm bulunmayan bir meselede özgürce akıllarıyla hüküm veriyorlar, bu mesele çözümü olan başka bir meseleye benzetilebilir mi diye bir çaba içine girmiyorlardı.

Şafii tarafından sistemleştirilen bu yöntem maalesef reyin taraftarlarını mağlup etti. Onların yöntemlerinin kullanılmasının önünü kapattı.

İslam Tarihinin ilk dönemlerinde akletmenin aldığı bu darbe İslam toplumunun kaderini de belirledi. Sınırsız sorunun, sınırlı sayıdaki ayetlerin lafızları ve hadislerle çözmenin getirdiği çıkmaz, gelişen Dünyanın karşısında bazen çözümsüzlüklere yol açarken, bazen de var olan çözümlerin dinileştirilmesi için yeni sentezlerin üretilmesi zorunluluğunu ortaya çıkardı.

Akletmeye önem veren, Kur'an'ın asıl fonksiyonunun insan-

lık tarihi boyunca karşılaşacağı sorunları çözmekten çok ahlaki ve temel esasların belirlenmesiyle ilgili olduğunu bilen az sayıdaki ekol ise, arkasını siyasi iktidara, kutsal imamların otoritesine dayayan ve tüm insanların özgürce hareket edeceği alanları Kur'an ve hadisler aracılığıyla ancak kendilerinin çözeceğini iddia eden ekollere mağlup oldu. Eşari'nin Mutezile'ye , Gazali'nin felsefeye vurduğu darbeler bunun tipik örnekleridir. Birazcık ümit veren Endülüs deneyimi ise bizden çok Avrupa'daki reformların yapılmasında işe yaradı. Tesirleri İslam'ın ana topraklarına kadar ulaşmadı.

Yaşadığımız günlerde de aynı klasik söylem varlığını sürdürüyor. Herkesin dilinde "Kur'an ve sünnet" söylemleri var. Kur'an'ın tüm dertlere şifa, kıyamete kadar tüm sorunlara çözüm olduğu söylenip duruyor. Kur'an'dan siyasi, iktisadi, hukuki teoriler çıkarılmaya çalışılıyor. Kur'an'ın hakkında hiç bir iddiada bulunmadığı siyasi, hukuki, ekonomik ve bilimsel alanlarda Kur'an ve ayetler üzerinden iddialar gündeme getiriliyor. Herkes Kur'ancı oldu.

Oysa bu yeni bir hayal kırıklığının da başlangıcını oluşturuyor. Arap Baharı ile birlikte tek tek değişen iktidarlarda Selefiler tarafından temsil edilen Kur'ancılık/hadiscilik ve daha yenilikçi oldukları söylenebilecek bir kesim tarafından temsil edilen serbest düşüncenin gerilimi yaşanıyor. Eğer Kur'an bir yerlerde sorunlara çözüm için ortaya konulursa, sonuçta bunun üreteceği hayal kırıklığının, dinin tümünü sorgulamaya yol açmaması işten bile değildir.

İçerdiği tüm hükümler aslında nasıl hüküm verileceğinin bir modelini ortaya koymaktan başka bir çözüm özelliğine sahip olmayan Kur'an, insanlara hükmetmeleri için çok geniş bir alan bıraktı. Bu alanlarda kendilerini Kur'an'la sınırlayanlar, Kur'an'a Kur'an'da olmayan özellikleri yükleyenlerdir. Çözüm Kur'an'ın alanının sınırlarını fark etmek ve bu alanların dışında kalan geniş mubah alanda aklederek, mevcut tecrübelerden yararlanarak yeni çözümler üretmektedir.

Bu ise akletmenin önemini kavramaktan geçiyor.